

доц. д-р Иван Русев е преподавател в Икономически университет – Варна. Защитават докторат през 1996 г. Доцент по „История на България“ от 1999 г. Научните му интереси са в областта на българската история през XV–XIX в. – стопанска и културна. Автор е на монографиите: „Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането“ (1996), „Сие да се знае ... Приписките и църковните текстове като извори за възрожденската история“ (1999), „Български възрожденски църкви и манастири“ (2000), „Раждането на модерното търговско и счетоводно образование – Европа, Балканите и Българското възраждане“ (2008), както и на повече от 110 студии и статии в сборници и периодични издания, български и чужди.

Книгата е опит за цялостно представяне на историята на средновековното манастирско селение, познато под името **Света гора Сливенска**. На базата на исторически извори, теренни изследвания и на аналогии с вече известното за другите **Свети гори** в България през Средновековието се засягат важни въпроси за съдбата на манастирската общност – териториален обхват, датировка и т.н. Това второ издание на книгата включва резултатите от нови изследвания, направени в последно време, потвърждаващи и допълващи авторските тези.

д-р Георги Ковачев работи като археолог в Историческия музей на гр. Сливен до 1998 г., след което работи в музея на гр. Чарлстън, Южна Каролина, САЩ. Защитават докторат през 2000 г. Научните му интереси са в областта на късноантичната и средновековна история и археология. Автор е на монографиите: „Божествата на Туида“ (2000), „Античният Сливен (II–IV в.)“ (2000), „Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII–XIV в.“ (2002), „Средновековна хералдика“ (2007), справочникът „Теоретична археология“ (2005), „Проучвания на надгробни могили в Сливенско и Новозагорско“ (2009), както и на повече от 40 студии и статии, отпечатани в сборници и периодични издания.

Манастирската общност **СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА** и районът ѝ през XII–XVII в.

Иван Русев • Георги Ковачев

Манастирската общност **СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА** и районът ѝ през XII–XVII в.

ФАБЕР • 2011

Иван Русев
Георги Ковачев

**МАНАСТИРСКАТА ОБЩНОСТ
СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА И
РАЙОНЪТ Ї ПРЕЗ XII–XVII В.**

© Иван Русев – автор, 2011
© Георги Ковачев – автор, 2011
© Издателство „Фабер“, 2011

ISBN 978-954-775-

Рецензенти *проф. д.и.н. Тотю Тотев*
доц. д-р Павел Георгиев
Васил Дечев
Редактор *Катя Караиванова*

Иван Русев
Георги Ковачев

**МАНАСТИРСКАТА ОБЩНОСТ
СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА И
РАЙОНЪТ ѝ ПРЕЗ XII–XVII В.**

Второ преработено и допълнено издание

*Книгата се издава с иждивението
на Сливенския Митрополит Йоаникий*

В последните години гр. Сливен
привлече известни археолози, които
откриха ценни тракийски съкровища,
допълващи познанията за древната
история на региона.

За нас не по-малко ценна е и
духовната култура, запазена в църкви
и манастири.

Радоостно е, че първото издание на
книгата "Света гора Сливенска" се
пече с интерес и благодарност. Това
даде импулс и желание на авторите
да допълнят с нови исторически изслед-
вания и сведения книгата, която след
10 години отново бе издадена.

01.01.2011 г.
Гражданска
Нова Година

+ Славимир
Митрополит
Сливенски

Сериозен принос в изучаването на материалното и духовно творчество на Света гора Сливенска

Структурирана в пет неравномерни по обем глави с въведение и изводи, конкретизирани ясно, книгата СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА с подзаглавие: Опит за история на средновековното манастирско селение и района (XII–XVII в.) на доц. д-р Ив. Русев и д-р Г. Ковачев (добре известни на научно-изследователските кръгове и сред университетските преподаватели у нас) съдържа и три приложения с кратки текстове от „История славянобългарская“ на Палисий Хилендарски, Житието на Св. Теодосий Търновски и „Спомен на Сливен и манастирите му“ от братя Шкорпил. Като прибавим показалците (именен и географски) и илюстрациите – графични и черно-бели фотографии за средновековните църкви и манастири в Сливенско-Котленската планина и пътно-съобщителната мрежа помежду им, пред читателя се откроява сравнително пълна картина, както за православните традиции в близката и по-далечна околност на Сливен, така и изобщо за късносредновековните църковни и манастирски свети обители на Света гора Сливенска.

Не без основание авторите търсят зависимост между възникването на манастирските ансамбли и силно разпространения тук култ към Света Богородица. Обяснението за това се корени не само в обстоятелството, че Сливенската Света гора през XIV в. е един от най-активните центрове на исихазма. Искам да посоча, че напоследък въз основа на археологически свидетелства и текстове във византийските хронисти Лъв Дякон и Скилица-Кедрин може да се настоява за силно развит култ към Божията Майка в Симеоновата престолнина Велики Преслав и изобщо през годините на Първото Българско царство.

От особено важно значение се явяват изводите на авторите и за общността, която Света гора Сливенска в много отношения намира с Мала Света гора Софийска. Нов момент в изследването е и уста-

новяването на значително по-широки хронологически параметри. Границата XII–XIV в. отстоявана доскоро с основание се премества за някои от манастирските обители от XII до XVI, даже до XVII в. Най-сериозен, обоснован по доказателствен път върху основата на комплексни данни е приносът на авторите за изключителното място, което паметниците на Света гора Сливенска са играли в живота и миналото на Средновековна България, а защо не и в материалното и духовно творчество на Балканския Югоизток през XII–XVII в.

Проф. д.и.н. Тотю Тотев

Въведение

Районът между Източна Стара планина и Странджа заема важно място в обмена на религиозните идеи, разпространили се на Балканския полуостров през XIII–XIV в. Първостепенното му място през това време се изяснява най-вече в оформянето и функционирането на манастирските селения, известни като Света гора Сливенска и „Парория“. От особено значение са и манастирите, разположени около Несебър и Созопол, но специфичната история и култура на южнобългарското черноморско крайбрежие по-скоро ги поставя в ролята на медиатор между вътрешността на страната и взаимодействиения активно с Българското черноморие външен свят.¹

През последните няколко десетилетия българската историография обърна по-сериозно внимание на манастирските общности, организирани край южночерноморската българска брегова ивица и проблемите, свързани с локализирането на средновековна „Парория“, с развитието на религиозните идеи там.² В това отношение

¹ Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. Т. II, С., 1944, с. 140–149; Герасимов, Т. Новооткрит надпис върху иконата „Богородица Умиление“ от Несебър. – Известия на Народния Музей – Бургас, Т. I, 1950, с. 253–256; Гюзелев, В. Очерк върху историята на гр. Несебър в периода 1352–1452 г. – ГСУ – ФИФ, 64, 3, 1972; Димитров, Б. Созополските средновековни манастири. – Векове, 1980, N: 1, с. 77–81; Български средновековни градове и крепости. Т. I, Варна, 1981, с. 323–324; Гюзелев, В. „Пристанище за спасението на всяка душа християнска“ (Средновековният български манастир – поява, развитие, роля). – Родина, 1996, N: 3, с. 85–96.

² Възсъщност научните интереси и литературата по този проблем са с вече надвековна история. Виж някои от публикациите по темата: Киселков, В. Средновековната „Парория“ и Синаитовия манастир. – В: „Сб. в чест на В. Златарски.“ С., 1925, с. 103–118; Аянов, Г. п. Стари манастири в Странджа. – В: Известия на Археологическия институт, Т. XIII, 1939, с. 253–263; Аянов, Г. п. Странджа планина. Бургас, 1940, с. 7–9; Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Т. I. С., 1953, с. 307–309; Сб. „Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 г.“ С., 1957, с. 257; Горов, Г. Местонахождението на средновековната „Парория“

независимо, че проучванията, свързани със Сливенската Света гора имат дълга история, то те все още нямат нужната обемност, комплексност и дълбочина.

Търсенето на решения на проблема Света гора Сливенска не бива да се разглежда само в контекста на регионалните проучвания. Възникнали и оформени като религиозни средища, „Светите гори“ в българското пространство безспорно заемат място в единна и неразривно свързана с българската средновековна държава система. Независимо от привидно хаотичното им разполагане и Софийската Света гора, и Търновската Света гора, и Ивановските скални манастири по р. Русенски Лом, както и множеството други компактни манастирски формирания из страната, принадлежат на една и съща религиозно-философска идея, носители са на една и съща култура, поддържат контакти с едни и същи духовни лидери и светски личности.³ В този смисъл нуждата от проучване на едно значимо средище, каквото е Сливенската Света гора, би било явен принос към разглеждането на цялостната българска средновековна система от религиозни обители и разкриването на много от специфичните ѝ детайли.

и Синаитовия манастир. – Исторически преглед (ИПр), 1972, № 1, с. 64–75; **Попов, Ат.** Странджанско-сакарския район през средновековието. – Военноисторически сборник (ВИС), 1982, № 6, с. 109; **Тулешков, Н.** Култовата архитектура на Странджа от епохата на османското владичество. – В: „Странджанско-Сакарски сборник“, Т. I, М. Търново, 1984, с. 255; **Андреев, Й.** Средновековната „Парория“ и манастирът на Григорий Синаит (въпроси на локализацията). – Епохи, Година I (1993), № 2, с. 18–32; **Буковинова, В.** Стародавно Граматиково. Бургас, 1994, с. 16–17.

³ Не е особено богата литературата за тези манастирски общности, просъществували по времето на Второто българско царство, а някои от тях оцелели и в по-късно време. Виж някои от заглавията по темата: **Бичев, М.** Стенописите в Иваново. С., 1963; **Богданов, Ив.** Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско. С., 1971; **Пюзелев, В.** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в., С., 1985; История на Велико Търново, С., 1986; **Чавръков, Г.** Средища на българската книжовност, С., 1987; **Тулешков, Н.** Архитектура на българските манастири. С., 1989; **Андреев, Й.** Цит. съч., с. 18–32; **Овчаров, Т.** Средновековни манастири около Търновград. – Духовна култура, 1993, № 6, с. 10–18; **Мавродинова, Л.** Скалните скитове при Карлуково. С., 1985; **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995.

Осъществяването на тази идея, било то сведена привидно само до рамките на регионално проучване съвсем не е лесна задача. На пръв поглед тя изглежда ясна, но множеството въпроси, които възникнаха още от самото начало, наложиха прилагане и комбиниране на различни методи на изследване, работа с разнообразни източници на информация и, не на последно място, обемна работа на терен.

Задачите, които се поставят пред едно такова изследване върху историята на Сливенската Света гора, биха се свели до няколко основни показатели, които имат еквивалентна за крайната цел значимост.

Една от тези задачи е свързана с представянето и интерпретирането на съществуващите и познати писмени извори от епохата на Средновековието и Възраждането. На следващо място е локализирането на средновековните християнски култови сгради в района на Сливенския балкан, търсенето на връзката между тях и техните индивидуални особености. И не на последно място по важност стои и проблемът, как тази средновековна манастирска общност се „вписва“ в историята на средновековната българска държава, как се свързва с нейните видни светски и духовни личности.

Както се вижда от поставените задачи, тяхното разнообразие определя и комплексността на използваните методи на работа. Това се налага от съчетаването на сведенията от документалните материали и литературата с резултатите от теренни изследвания, в двете им разновидности – археологически проучвания и теренни наблюдения. И докато работата с писмени извори и събрана информация се възприема като „кабинетна работа“, то теренните проучвания са свързани не само с капризите на времето, но са и пряко зависими от средствата, с които се разполага – а те, като по правило, са винаги ограничени и недостатъчни.

Именно поради особеностите и трудностите при подготовката и извършването на теренни проучвания, най-често пред изследвателите се поставя нелеката задача за минимално кратък срок да се постигнат оптимални резултати, които да са също така „конвертируеми“ и при разработването на други теми. Затова и отговорността, която обикновено се приема при теренните проучвания, е тясно свързана и със съзнателното отношение на историците към тяхната пряка работа.

Това, което ние успяхме да усвоим като практически опит в течение на няколко години работа в Сливенско-Котленския район без съмнение би било полезно за тези, които днес пристъпват към подобен род изследвания, изискващи прилагането на комплексен подход на проучването с използването на документален и теренен материал.

Без да утежняваме изложението, би било редно да споменем, че теренното обхождане е само по себе си както наблюдение на околността на селището и откриването на съществуващи останки от исторически обекти, така и извличане на максимална и полезна информация от местни жители, които в повечето случаи имат по-добри и преки впечатления от състоянието на обекта и неговите промени през годините. Наред с визуалната представа, която се добива за обекта, пряко отношение към работата имат и сведенията, които информаторите дават за него. Тук на първа позиция излиза водещата роля на специалиста–историк, който освен че събира сведенията, дава и оценка на тяхната достоверност, актуалност и необходимост. Оказва се, че често пъти местните предания и легенди влизат в разрез с историческата действителност. Затова и нуждата от критичност към събраната информация трябва да стои на преден план, за да не се получи допълнително объркване, смесване и изопачаване на данните.

Едва след добиването на нужните сведения, може да се пристъпи към следващия етап на работа, който да ги стандартизира и онагледя с цел по-лесното им „нареждане“ в реда на историческата последователност. Събраните данни и подреждането им в стратиграфски пластове съгласно тяхната датировка често пъти се оказва ценен съветник при изготвянето на хронология на обектите и свързването им с останалите части от системата, към която те исторически принадлежат. Много пъти тази връзка изисква логически контакт между системата и обекта, тъй като не във всички случаи разполагаме с пълни и точни сведения за него. Типичен случай в това отношение е връзката между обекта и пътно-съобщителната система, при което ако знаем хронологията на обекта, можем да предположим времето на използването на пътя, водещ до обекта или мина-

ващ покрай него, и обратно – ако знаем през кое време пътят е бил използван (съгласно това кои крайни центрове той обслужва), но пък не можем по видимите останки да определим хронологията на обекта, разположен на него, то съгласно датировката на пътя може да се предположи и датировката на обекта.

Следва да кажем, че резултатите от археологическите проучвания на средновековния манастир, северно от гр. Сливен, започнали през 90-те години на отминалия XX в., значително допринесоха за изясняването на някои въпроси, засягащи най-вече западането и края на манастирската общност, позната като Света гора Сливенска, към която той безспорно принадлежи. Независимо от това, тези проучвания в никакъв случай не са достатъчни за решаването на проблемите, свързани с окончателния отговор на редица въпроси – кога всъщност възникват манастирите в „Сливенската планина“, какви особености имат те като архитектурни комплекси, какъв е бил всекидневния живот в тях и др. Ние също се затрудняваме във формулирането на подобни отговори. Надяваме се обаче, това изследване не само да постави началото на решаването на някои от загадките, но и да послужи като мост за бъдещи проучвания.

Приносите, които предлага проучването на старите църкви и манастири по принцип са комплексни. Те могат да подпомогнат изследователите в много от техните начинания, но най-вече в изследването на демографията на района и във възстановяването на историческите процеси. От една страна локализацията и датировката на църквата или манастира може да подскаже параметрите на селището (или селищата), което те обслужват. Големината на църквата е в състояние да укаже за колко хора тя е предназначена, каква е плътността на заселване на селището, крепостта или квартала. Ако наблюдаваме различни строителни периоди на църковната сграда, свързани с промяна на нейните размери, то тогава има вероятност да търсим и промяна в демографския баланс на нейния район.

Типичен пример за едно такова проведено изследване е църквата в Уеръм Перси в Англия. Като наблюдава промяната на нейните размери през различните столетия, английският изследовател М. Бересфорд установява зависимостта ѝ със селищата, които тя

обслужва и как тяхната населеност и хронология оказват влияние върху архитектурните промени на църковния храм.⁴

Настоящата книга е изградена на хронологично-тематичен принцип и в нея ясно се открояват два основни раздела.

Първият раздел, който обхваща първите две глави на изследването, има въвеждащ към темата характер. По пътя от общото към частното, в него е направен опит в светлината на най-новите изследвания да се представи историята на региона, в който възникват и просъществуват манастирите на Света гора Сливенска и то във времето, когато става това. В първата глава вниманието се спира на територията, заключена между Източна Стара планина и Странджа (цяла днешна Югоизточна България) и на съдбата на нейното население през XI–XV в. – време, изпълнено с множество превратности. Във втората глава обектът на изследване е още по-конкретен – историята на Сливенско-Котленския район на прага на две бурни епохи – между самостоятелната българска държава и османското владичество. Тук, наред с интерпретацията на изворите, включваме и резултати от извършени през последните години проучвания по други теми – пътно-съобщителната система на района, неговата демографска характеристика и пр., които са пряко свързани с въпроса за историята на средновековните сливенски манастири, с възможността за по-точното им ситуиране във времето и пространството. Включването на първите две глави в книгата бе породено от твърдото ни убеждение, че вече е налице огромна нужда от привличане в регионалната история на нова, по-богата и по-актуална информация за периодите XII–XIV и XV–XVII в. в нашата история.⁵

⁴ Beresford, M. A Deserted Mediaeval Village in England.– American Scientist, 1976, N: 3, p. 117–130.

⁵ Що се касае до конкретния в случая район – Сливенско-Котленския, трябва категорично да подчертаем, че въпреки цялото ни уважение и преклонение пред труда на д-р С. Табаков за историята на този край (Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. I, С. 1911; Т. II, С., 1924; Т. III, С., 1929) и дори въпреки появата преди петнадесетина години на второ актуализирано издание на първия том (С., 1986), тази книга вече далеч не отговаря на нивото на съвременната ни наука по проблемите на Българското средновековие. Същата констатация, но в още по-го-

Вторият раздел е посветен изцяло на Света гора Сливенска – в глава трета на книгата са разгледани основните извори и литература по темата, в четвърта – резултатите от изследванията на средновековните църкви и манастири в Сливенско-Котленския район, а в пета са представени старите духовни традиции на населението от този край, чийто наследник и продължител се явява средновековното селение тук. В заключението, на базата на цялостната изнесена информация са направени някои основни изводи и анализи по темата. В тази последна, аналитична част на разработката са използвани и данни от наличната литература за други средновековни манастирски общности, съществували по същото време – данни, които в сравнителен план спомагат за навлизане в дълбочината на проблема Света гора Сливенска и за предлагане на хипотези, които биха спомогнали научното дирене в бъдеще. Приложеният справочен апарат и илюстративните материали улесняват ползването на книгата и онагледяват нейното съдържание.

Настоящото второ издание се появява точно десет години след първото. Защо се стигна до него? На първо място е лесно обяснимата причина – първият тираж бързо се изчерпи. Към книгата проявиха интерес както учени и краеведи, така и широката читателска аудитория, не само в Сливен и района, а и в страната. Не липсваше и интересът на Българската православна църква, което специално трябва да се подчертае. Вторият мотив за подготвянето на новото

ляма степен, важи и за издадените в миналото „истории“ на други селища от района: **Димитров, Хр.** Село Градец, Котленска околия, Издава Градецката културна дружба „Съгласие“ в София, 1933; **Йорданов, В.** Село Медвен, Котленска околия. Историко-обществен преглед, С., 1940; **Константинов, Д.** Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед, Издава читалище „Единство“ – село Жеравна, 1948; **Георгиев, В.** Село Кипилово. Минало и настояще, Т. I, Сливен 1983. В последните няколко десетилетия българската медиевистика постигна значителни резултати: появиха се обобщаващи трудове и бяха обнародвани нови извори, главно османотурски документи от периода на Късното българско средновековие, сведенията от които биха обогатили значително и регионалните изследвания. Скромен опит в тази насока сме направили с настоящата книга, където редом със сведенията от новопубликуваните извори и литературата, използваме и данни от конкретни теренни проучвания.

издание се крие във всеизвестното правило, че историческата наука е стара област на познанието, която обаче непрекъснато се развива. За изминалите десетина години се появиха ценни публикации, които имат отношение към темата и потвърждават с документален доказателствен материал някои наши изказани преди време хипотези. Сред тях трябва да се посочат резултатите от проучванията на Стефка Първева в турските държавни архиви, от които е видно, че до втората половина на XVI в. в района на днешния град Сливен са оцелели и продължават да съществуват поне два манастира от средновековната манастирска общност, които редовно си плащат данъците на Високата порта.⁶ Тези сведения, редом с данните от другите исторически извори, от археологическите проучвания и от теренните наблюдения допълват „пъзела“ на известното около историята и културата на Света гора Сливенска и те намират своето приносно отражение в новото издание на книгата.

В процеса на работа срещнахме много хора и се убедихме, че проблемът не е чужд за повечето от тях. Убедихме се също и в тяхната отзивчивост и любознателност. Смеем да кажем, че срещнахме подкрепата на всички, с които по един или друг повод имахме допирни точки в проучването – не само на приятели и познати, изпълнителни лица в местната административна управа, но и на всички онези, които бяха водени от чисто човешко любопитство и добронамереност. На всички тях – благодарим от сърце!

Тази книга нямаше да „види бял свят“ ако не бе подкрепата – морална и материална на Сливенския митрополит Йоаникий. А това е най-силното доказателство, че духовните традиции на Светата Сливенска Митрополия имат не само богата история, а и своето настояще.

⁶ Първева, Ст. Сливен през XVI в. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, с. 125–146.

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ МЕЖДУ ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА И СТРАНДЖА ПРЕЗ XII–XV В.

Възстановяването на българската държава през 1185–1186 г. и обявяването на Търново за столица внася нов и преломен момент в историята на Югоизточна Европа. Веднъж укрепили своята власт на север от Балкана, Асеновци обръщат поглед на юг, към полетата на Тракия.

Пряк повод за въстанието на Асен и Петър е извънредното данъчно облагане, наложено на българското население от византийския император Исак II Ангел във връзка със сключения мир между империята и Унгария, скрепен със женитбата на императора и дъщерята на унгарския крал. Към м. ноември 1185 г. започва събирането на голям брой свине, овце и волове, а византийските историци Георги Акрополит и Никита Хониат категорично сочат „българската земя“ като най-пострадала от извънредния данък, понеже „...отглеждаше повече от другите такъв добитък“.¹ Според някои проучватели, намиращото се най-близо до Константинопол скотовъдно население в Странджа било най-много засегнато от изземванията за сватбата на Исак II Ангел. Те допускат, че областта на странджанското черноморско крайбрежие също въстанала в 1185 г. едновременно с областта около Търново.² Несъмнено Странджа, както личи от по-късните извори, била един от основните източни-

¹ **Georgius Acropolitae.** Historia. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. VIII, С., 1972, с. 153; **Nicetae Choniatae.** Historia. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI, С., 1983, с. 95; История на България. Т. III, С., 1982, с. 118–119.

² **Димитров, Б.** Етническият състав на странджанските черноморски селища. – В: Сб. Странджанско-Сакарски сборник. Т. I, М. Търново, 1984, с. 232.

ци за задоволяване нуждите на Константинопол с месо. След безуспешната обсада на Преслав, през лятото на 1186 г., въстаниците се установили край Агатопол (дн. гр. Ахтопол), към който град се отправил Исак II Ангел, след като завзел Филипопол (дн. гр. Пловдив). Вероятно действията на странджанци срещу византийската власт е бил един от поводите, поради който областта влязла в пределите на България след договора от 1187 г.³ Това е в контекст и с бележката на П. Коледаров, че съвременните византийски автори под името „Хемус“ разбират цялата орографска система, която се простира на Балканския полуостров, като в този термин влизат Стара планина, Странджа, Сакар и др.⁴

Последвалите на юг от Стара планина събития се развили бързо и бурно. Множеството колективни монетни находки, укрити в края на XII – началото на XIII в., указват това.⁵ За катаклизъм на поселищния живот тук говори и съдбата на поддържаните от византийската администрация крепости на стратегическите подстъпи към Стара планина и полския район.

Така например към края на XII – първите десетилетия на XIII в. е изоставена крепостта „Хисарлъка“ при Сливен. Според И. Щерева, причините за това се крият в опустошителните походи на цар Калоян или в бруталните действия на рицарите от четвъртия кръстоносен поход в Тракия.⁶ В началото на XIII в. окончателно е разрушена и крепостта при Карнобат. В потвърждение на хипотезата, че вероятните виновници са кръстоносци, Ж. Аладжов отбелязва наличието на една рисунка-графит от южната апсида на откритата в крепостта трикорабна църква, която пресъздава един рицар с шлем и пера.⁷

³ **Димитров, Б.** Средновековният Агатопол. – В: Сб. Българският средновековен град. С., 1980, с.345. **Димитров, Б.** Етническият състав на странджанските черноморски селища. с.232.

⁴ **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава 1186–1396. С. 1989, с.35.

⁵ **Йорданов, И.** Монети и монетообръщение в българските земи (1081–1261 г.). С., 1982, с.104.

⁶ **Щерева, И.** Средновековният Сливен. – В: Сб. Приноси към българската археология. Т. I, С., 1992, с. 94; **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София–Сливен, 1993, с.20.

⁷ **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически

Към края на XII в. е напусната и крепостта при Средец. Следва да се отбележи, че най-късната открита тук монета принадлежи на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.).⁸ В първите десетилетия на XIII в. е изоставена и крепостта при с. Злати войвода, Сливенско.⁹

Възможност укрепителната система на Византия в разглеждания район през XI–XII в., като че ли е насочена срещу Стара планина, тъй като държавата не упражнява реален контрол върху Добруджа и над населението в Балкана. Вероятно и заради това укрепването на проходите в дълбочина по онова време не е толкова ясно изразено. С някои изключения („Римското кале“ над гр. Котел, „Тос кале“ при с. Ябланово, Сливенско, „Хърсул град“ при с. Кипилово, Сливенско и др.) отсъства ешелонизираното организиране на отбраната (т. е. поемането на удара от крепост на крепост) и византийската армия е сякаш по-склонна да приеме противника в полетата на Тракия, отколкото да го спре в старопланинските клисури. Напълно е възможно византийската администрация да е отдала на местното планинско население определени привилегии и облекчения, свързани с поддържането и частичната охрана на планинските пътища, подобно на по-късните дервенджии в системата на Османската империя. Това решение е било продиктувано не само от нуждата по поддръжка, но и от невъзможността от активно влияние върху жителите. Тази невъзможност намира обяснение и във факта, че в момента, в който жителите били обложени с допълнителен данък, те подкрепили идеята на Асеновци за възстановяване на българската държава. Според Никита Хониат те преградили непроходимите места в планините и императорът трябвало да „...разруши медни врати и да счупи железни напречни греди“,¹⁰ което е показател и за етническата принадлежност на обитателите на планинския район.

бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София – Сливен, 1993, с. 123.

⁸ Балболова-Иванова, М. Монетите от крепостта в м. Калето в град Средец, Бургаска област. – Минало. N: 1, 1997, с. 37.

⁹ По резултати от сондажни археологически проучвания.

¹⁰ Nicetae Choniatae. Panecyricus Ysacio Angelo Dictus. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI, С., 1983, с. 71–120.

Събитията около падането на Константинопол и установяването на Латинската империя в 1203 г. внасят обрат в съдбата на земите южно от Стара планина. Настъпилото привидно спокойствие се разчупва под натиска на латинските амбиции и отпора на българския цар Калоян (1197–1207 г.). Засега знаем само, че животът в някои от крепостите е секнал в началото на XIII в., но кога и как точно е станало това е трудно да се каже.

Откъслечните сведения, с които разполагаме за действия по долината на р. Тунджа, не ни дават възможност за каквито и да било реконструкции. Можем само да гадаем откъде е минала българската армия, дала решително сражение пред стените на Адрианопол (дн. гр. Одрин) на 5 април 1205 г. и развенчала завинаги славата на непобедимите кръстоносци. Неясни са и събитията в района, свързани с действията на император Анри през 1206 г. около град Авли, чието място повечето изследвачи поставят в близост до Сливен.¹¹

Незавидна е била съдбата на селищата в тези смутни времена, макар че до смъртта на цар Калоян (1207 г.) границата е вървяла по билото на Странджа.¹² Множеството колективни монетни находки от първите две десетилетия на XIII в., открити при Върбица, Голямо Чочовен, Кортен, Костен, Смядово и др., подсказват, че техните притежатели вероятно са намерили смъртта си и никога повече не са ги потърсили.¹³

Ако се доверим на данните от Дубровнишката грамота на цар Йоан II Асен (1218–1241 г.), то вероятно териториите между Източна Стара планина и Странджа са влизали в административната принадлежност на Боруиската, Крънската и Одринската хора.¹⁴

¹¹ За повече подробности виж: **Табаков, С.** Опит за история на град Сливен. Т. 1, С., 1986, с. 97–98, 109, 111–112, 126, 130–138, 141, 168, 228–229, 247, 251, 280, 433, 437, 444–446, 469.

¹² **Коледаров, П.** Цит. съч., с. 50.

¹³ **Йорданов, И.** Монети и монетообръщение в българските земи. с. 50.

¹⁴ **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1970, с. 578; **Дуйчев, И.** Из старата българска книжнина. Т. II, С., 1944, с. 43; **Гюзелев, В.** Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава (VII–XIV в.). – В: Сб. История на град Ямбол. С., 1976, с. 152.

Последвалите след смъртта на Йоан II Асен години били изпълнени с интригите на византийския двор в България и опустошителните татарски нашествия. Предизвикан от Византия, през есента на 1262 г. българският цар Константин Асен Тих (1257–1277 г.) преминал с армия през Странджанските проходи и разбил войските на императора при Виза.¹⁵ Последвалият като ответна мярка поход на византийците възвърнал Горнотракийската низина и Странджа в пределите на Византия. Армията на протовестиария Михаил Глава Тарханиот¹⁶ настъпила по Черноморското крайбрежие. Тя превзела последователно Агатопол, Созопол, Девелт, Кастрици, Скафида,¹⁷ Росокастро¹⁸ и Кримна и достигнала чак до Месемврия (дн. гр. Несебър), където помогнала на обсаждания от българите владетел Мицо.¹⁹

Тези събития и заслугите на славния византийски пълководец са отразени в поемата на Мануил Фил за подвизите на протовестиария Михаил Глава Тарханиот. Независимо от богатството на имена на средновековни български области, градове, крепости и селища, голяма част от която се локализируют в разглеждания район, това произведение, което разкрива българската отбранителна система и широкото разпространение на българската топонимия и до днес остава извор с незадоволителна интерпретация.²⁰

¹⁵ **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280 г.). С., 1940, с. 504; История на България. Т. III, с. 274. Като дата на събитието Васил Златарски посочва 1263 г., а други изследователи – Хр. Лопарев, П. Петров, цитирани в многотомната история на България, сочат, че това става през есента на 1262 г.

¹⁶ Повече данни за Михаил Глава Тарханиот виж в: **Божилов, И.** Българите във Византийската империя. С., 1995, с. 86, 287–289, 504–505.

¹⁷ Средновековна крепост при с. Димчево, Бургаско. Виж: **Гагова, Кр.** Пътна система в Североизточна Тракия през XIII–XIV в. – И. Пр., № 1, 1983, с. 92.

¹⁸ Средновековна крепост при днешното село Русокастро в Бургаска област.

¹⁹ **Georgius Pachimeras.** De Michaelē et Andronico Paleologis libri tredecim. Ed. I. Bekker. T. I, Bonnae, 1835, p. 350.

²⁰ **Гюзелев, В.** Средновековната поезия като извор за историята на България. – В: Сб. Самият Търновград ще разтръби победите. С., 1981, с. 272–273.

Събитията около татарските нашествия от втората половина на XIII в., въстанието на Ивайло и византийската интервенция, според Никифор Григора, значително обезлюдиха Тракия и то за продължително време.²¹ Вероятно жителите са се отдръпнали към планините и са насочили дейността си главно във вътрешността им. Йордан Андреев предполага, че въстанието на Ивайло е избухнало първоначално в областта около Овеч (Проватон, дн. гр. Провадия, Варненска област). По този повод през 1278 г. Михаил Глава разселил въстаниците от Овеч и Преслав в Айтос, като целта е била да се ликвидират опорните пунктове на бунта.²²

Татарската хегемония, установена в българското царство през последните две десетилетия на XIII в., имала преки последствия върху съдбата на българите, живеещи на юг от Източна Стара планина. Татарските нашествия, доста чести през очертанения период, не се ограничавали в североизточните предели на царството, а обикновено имали за крайна цел Източна Тракия и византийските територии. Така например, през 1297 г. татарите нахлули в Източна Тракия и я опустошили,²³ а през следващата 1298 г. те отново настъпили в тази посока.²⁴ По пътя си татарските пълчища подлагали на масови грабежи българското население.²⁵

Отслабването на царската институция в края на XIII в. дало шанс на сепаратизма, на задкулисните ходове на отделни представители на болярството, на засилващите се чужди аспирации към българската корона. Често и провинциалните области сменяли своите владетели в зависимост от това, в чии ръце се намирала властта в Търново. През 1292 г. на търновския престол се възкачил последният татарски васал – Смилец (1292–1298 г.), а наскоро след това

²¹ **Nicephoros Gregorae.** *Historia Byzantina.* – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI, С., 1983, с. 135.

²² **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XIII–XIV в. – В: Сб. Българският средновековен град. С., 1980, с. 272–273.

²³ **Georgius Pachimeras.** *Op. cit.* Т. II, р. 257.

²⁴ **Ников, П.** Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет (ГСУ-ИФФ). Т. 15–16, 1921, с. 31.

²⁵ История на България. Т. III, с. 298.

неговите братя – Радослав и Войсил получили във владение Подбалканската област. След смъртта на Смилец, Радослав и Войсил проявили претенции към царския престол, но вдовицата на царя им противопоставила завърналия се от изгнание през есента на 1298 г. болярин Елтимир – брат на цар Георги I Тертер (1280–1292 г.). Елтимир се оженил за една от дъщерите на Смилец и като зестра получил във владение Крънската област и титлата деспот. Междувременно, като използвал разразилите се междуособици в Златната орда, Теодор Светослав – син на Георги I Тертер, умело отхвърлил татарската хегемония в България и през 1300 г. се сдобил с царската корона. Това станало след като дотогавашния хан на ордата Ногай загубил окончателно своето влияние сред татарите и накрая бил убит от претендента за престола Токтай. Синът на Ногай – Чака успял да се спаси, като избягал в България и заел българския престол. Междувременно войските на Токтай обсадили Търново и Теодор Светослав използвал удобния случай да организира заговор срещу Чака, да го сваля от власт, хвърли в тъмница, а след това да го удуши и да изпрати осолената му глава в стана на Токтай.²⁶

След като българският престол бил зает от Теодор Светослав, вдовицата на Смилец потърсила убежище при своя зет Елтимир в Крънското деспотство, а Радослав и Войсил били принудени да бягат във Византия.²⁷

Прогонването на Радослав и Войсил от Подбалканската област била първата стъпка от страна на новия владетел Теодор Светослав (1300–1321 г.) към преодоляване на феодалния сепаратизъм в царството. По-късно той привлякъл на своя страна и чичо си Елтимир, а така и Крънското деспотство се върнало под политическото върховенство на Търново. През 1301 г. Смилецовият брат и претендент за българския престол Радослав, по онова време вече удостоен от византийския император с високия сан севастократор, предприел настъпление срещу България, но бил разбит, ослепен и върнат

²⁶ Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. С., 1993, с. 364.

²⁷ Georgius Pachimeras. Op. cit. Т. II, р. 264–266, 406.

обратно във Византия от войските на Елтимир.²⁸ Последвала поредица от военни походи, чийто основна цел било спечелването на българските земи на юг от Източна Стара планина, отнети от византийците по време на избухналите в страната през втората половина на XIII в. междуособни войни. В началото верен съюзник на Теодор Светослав бил Елтимир, получил в замяна две от големите крепости в съседство на деспотството му – Диампол (дн. гр. Ямбол) и Лардея.²⁹ През 1304 г. обединените български войски навлезли в района между Стара планина и Странджа и превзели крепост след крепост, повечето от които доброволно отваряли вратите си. Към царството били присъединени Ктения, Росокастро, Месемврия, Анхиало (дн. гр. Поморие), Созопол, Агатопол и др.³⁰ След половин век отбрателна политика спрямо Византия, българското царство си възвърнало области, градове и крепости в Тракия, Загора и Черноморието с преобладаващо българско население.³¹ Голямото сражение се е състояло през лятото на 1304 г. при р. Скафида, където българският цар разбил византийската армия, предводителствана от сѣимператора на Андроник II Палеолог и негов син – Михаил IX, от престарелия вече, но изпитан в битките с българите Михаил Глава Тарханиот и от най-малкия Смилецов брат, Войсил. В хода на сражението българите се оттеглили през реката. Увлечени в преследването, ромеите се струпали върху моста, който не издържал тежестта и се срутил, отнасяйки голяма част от византийците. Българите се възползвали от паниката и на свой ред контраатакували. Последвалото сражение било жестоко и завършило с погром над ромеите.

Последвало второ поражение на византийците край Виза.³² В ответния византийски поход още през лятото на същата година, ця-

²⁸ **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци (1323–1396 г.). – В: Сб. Александър Бурмов. Избрани произведения. С., 1968, с. 226.

²⁹ Средновековна крепост в Североизточна Тракия с неустановено днес местонахождение. Повече за Лардея виж в: **Момчилов, Д.** Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – И. Пр., 1988, № 8, с. 58–64.

³⁰ **Georgius Pachimeras.** Op. cit. Т. II, р. 266, 407, 445.

³¹ История на България. Т. III, с. 302.

³² **Georgius Pachimeras.** Op. cit. Т. II, р. 137–430; **Петров, П., В. Гюзелев.** Христостоматия по история на България. Т. II, С., 1978, с. 127.

лата област южно от Стара планина, от Ряхово³³ до Стилбнос и чак до Копсис била напълно плячкосана.³⁴

През 1307 г. Теодор Светослав, подпомогнат от чичо си Елтимир превзел Диампол, Лардея, Ктения, Росокастро, Созопол, Месемврия и Агатопол. След мирния договор с Михаил Палеолог българският цар се оженил за дъщеря му Теодора и изпратил жито за гладуващите в Цариград.³⁵ При възникналия след това конфликт между Теодор Светослав и Елтимир царят отнел земите на деспота, които се простирали около Лардея и Диампол и ги отдал на чичото на Йоан Александър – Срацимир.³⁶

Година след смъртта на Теодор Светослав – в края на лятото на 1322 г., заелият българския престол Георги II Тертер (1321–1322 г.) нахлул с войски в Тракия и опустошил околностите на Адрианопол, но Андроник III разбил българските войски на границата и тридесет дни по-късно навлязъл в България, опустошил много местности и взел твърде голяма плячка.³⁷

По сведения на византийския автор Йоан Кантакузин, след неочакваната смърт на Георги II Тертер в 1322 г., градовете южно от Стара планина, намиращи се между Месемврия и Стилбнос – Диампол, Лардея, Ктения, Росокастро, Анхиало, Месемврия, Созопол, Агатопол и др. – отхвърлили българската власт и доброволно се подчинили на византийците. Изправени пред заплахата от нови военни походи и опустошения тези градове се видели принудени сами да вземат подобно решение. Управителите им били назначени лично от император Андроник II. Веднага след това в земите между Стилбнос и Копсис, *„защото му били близки по род“*³⁸ се появил

³³ Средновековна крепост с неустановено местонахождение.

³⁴ Сб. Български средновековни градове и крепости. Т. I, Варна, 1981, с. 416–417.

³⁵ Пак там, с. 354.

³⁶ **Бурмов, Ал.** Към историята на Крънската област. – В: Сб. Александър Бурмов. Избрани произведения. Т. I, С., 1968, с. 218–219.

³⁷ **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци ..., с. 223–225.

³⁸ Вероятно именно в този район се е разпростирило родовото феодално владение на Смилецовите братя в края на XIII в.

Войсил с армия, завладял ги и признал правата на василевса, за което получил от Цариград титлата „*деспот на Мизия (България)*“.³⁹

Още щом се качил на българския престол, новият цар Михаил III Шишман (1323–1330 г.) се отправил към градовете на юг от Балкана, които след като не получили помощ от Византия се предали.⁴⁰

Междувременно Войсил се оттеглил във владенията си и се подготвил за съвместни действия с Андроник III срещу Михаил III Шишман. В този момент обаче се понесъл слуха за внезапната смърт на Войсил. Всъщност деспотът се бил отровил с гъби и след няколко дни се възстановил, след като пил от лечебна противоотрова, позната под името териаци. Това обаче послужило като повод за деморализация на неговите войски, които предали подбалканските крепости доброволно на българския цар.⁴¹

Така много скоро новият владетел възстановил българската власт над тази област. Последвалата сватба между Михаил III Шишман и сестрата на Андроник III, накарала българи и византийци да заживеят в мир като приятели, но не за дълго. Александър Бурмов допуска, че по силата на сключения през 1324 г. договор между двете държави, в български ръце преминали Диампол, Айтос, Ктения, Росокастро, Анхиало и Месемврия, а Византия задържала под своя власт Пловдив, Созопол, Агатопол и Вукелон.⁴² Но твърде скоро след това – след смъртта на Михаил III Шишман през 1330 г., българските крепости отново били завладени от византийския император Андроник III.⁴³

След битката при р. Мекос в края на м. март 1328 г., където Андроник III разбил Андроник II, Михаил III Шишман пристигнал с войските си при Диампол, а съюзниците му татари се разположили на стан при крепостта Росокастро.⁴⁴

³⁹ **Ioannes Cantacuzenus.** Historiarum libri. IV. Ed. L. Schopen. T. I. Bonnae, 1828, р. 172; **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци ..., с. 223–225.

⁴⁰ **Ioannes Cantacuzenus.** Op. cit. T. I, p. 175.

⁴¹ **Андреев, И., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Цит. съч., с. 64.

⁴² Вукелон е средновековно селище в района на днешното с. Маточина, Свиленградско.

⁴³ **Бурмов, Ал.** История на България..., с. 237.

⁴⁴ **Ioannes Cantacuzenus.** Op. cit. T. I, p. 294.

С тайната надежда, че в суматохата на гражданската война ще може да овладее Константинопол, Михаил III Шишман изпратил към византийската столица елитен български отряд от 300 души под ръководството на Иван Русина. Прозрели намеренията на българския цар, Андроник II и Андроник III открито се обявили срещу дислоцирането на елитните български части под стените на византийската столица. Предугаждайки опасността, която грозяла неговия отряд, Михаил III Шишман изпратил доверен вестonosец, който занесъл на Иван Русина опърлено на огън паче перо, което било знак българите да се изтеглят незабавно обратно в своя територия.⁴⁵

През лятото на 1328 г. в отговор на действията на Михаил III Шишман в Одринска Тракия, Андроник III нахлул в България, завзел Диампол, разграбил го и го съсипал.⁴⁶ Вероятно във връзка с тези събития е укрита и находката с монети на Михаил III Шишман и Йоан Стефан, открита при Ямбол.⁴⁷

Надеждите на Михаил III Шишман да разшири границите на България на запад също не се сбъднали. Нещо повече, в злополучната битка при Велбъжд (дн. гр. Кюстендил) българският владетел намерил смъртта си.⁴⁸ Използвайки създалата се ситуация, както вече бе посочено, дотогавашният съюзник на Михаил III Шишман Андроник III, нахлул в България през Адрианопол (есента на 1330 г.) и завладял Анхиало, Месемврия, Айтос, Ктения, Росокастро и Диампол, които се предали доброволно. За да укрепи властта си над завзетата област, императорът прекарал известно време в Месемврия, но не разгърнал по-широки военни действия срещу България.⁴⁹ Вероятно стигайки до Диампол (Ямбол) някои от византийските отряди продължили на север до близките поли на Стара планина, по трасето на главния път към Търново. Само наличието на подобна реална опасност може да обясни малката колективна

⁴⁵ Андреев, И., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 153–154.

⁴⁶ Ioannes Cantacuzenus. Op. cit. T. I, p. 324.

⁴⁷ Мушмов, Н. Колективни находки на монети, открити през 1912 г. – Известия на Българското археологическо дружество (ИБАД). Т. IV, 1913, с. 257.

⁴⁸ Овчаров, Д. Човек и добре да живее умира. С., 1992, с. 128–129; Андреев, И., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 279.

⁴⁹ Ioannes Cantacuzenus. Op. cit. T. I, p. 430–431.

монетна находка от сребърни монети на Михаил III Шишман, укрита в един от манастирите на Света гора Сливенска, разположен в местността „Селището“ край Сливен, в непосредствена близост до „търновския“ път.⁵⁰

Настъпилата криза в българския царски двор била успешно преодоляна с избора на ловешкия деспот Йоан Александър за нов цар на България (1331–1371 г.), който трябвало да смени малолетния Йоан Стефан и неговите регенти. Още през ранната пролет на 1331 г. Йоан Александър повел успешни действия срещу Андроник III. В резултат на контраудара той овладял всички откъснати градове, без Месемврия, стигайки чак до Адрианопол. Бунтът в Северозападна България на болярина Белаур – брат на Михаил III Шишман обаче, попречил на воденето на по-нататъшни военни действия на юг. Така, използвайки ангажираността на Йоан Александър, през лятото на 1332 г. Андроник III за пореден път завзел подбалканските градчета, без Анхиало. Както съобщава Никифор Григора, императорът възобновил с помощта на тогавашния управител на Тракия Глава повече от 15 крепости по Хемус, за да служат за препятствие към татарите – български съюзници по онова време.⁵¹

След като преговорите между Йоан Александър и Андроник не дали резултат, българският цар с бърз петдневен марш пристигнал от Търново в Росокастро. Повечето изследвачи са на мнение, че лагерът му бил установен край днешното село Вратица, Айтоско.⁵² Според предварителния вариант на мирния договор между България и Византия от 17.07.1332 г., Йоан Александър получавал Диампол, а Андроник III – Анхиало, макар българският цар добре да разбирал, че разменя „злато срещу мед“. В същата нощ обаче, край Росокастро пристигнали татарските наемници, които Йоан Александър използвал срещу Андроник III. На следващия ден, 18 юли сутринта, в своята реч преди битката византийският император подчертал, че

⁵⁰ Монетната находка е открита при редовни археологически проучвания през 1996 г. Сведения за нея виж в: **Радева, М., Г. Ковачев.** Разкопки на средновековен манастир при Сливен. – Археологически открития и разкопки. С., 1997, с. 123.

⁵¹ **Nicephorus Gregoras.** Byzantina historia. Ed. L. Schopen. T. I. Bonnae, 1829, p. 483–484.

⁵² **Ангелов, Д.** Из Средновековното ни минало. С., 1990, с. 397–416.

войските му се намират в чужда и вража на ромеите страна, което е косвено признание за българския етнически облик на оспорваните тракийски градове и села. След успешното за цар Йоан Александър сражение, тези селища отново преминали под българска власт. Споразумението, на което се съгласила византийската страна, гарантирало преминаването на земите между р. Тунджа и Черноморското крайбрежие под скиптѐра на българския владетел.⁵³

От внимателния прочит на историческите извори за първата половина на XIV в. може с приблизителна точност да се очертае откъде е минавала българо-византийската граница по онова време, т.е. кои райони са влизали тогава в югоизточните предели на Българското царство. През двадесетте години на века, лимесът е започвал от черноморското селище Кримни,⁵⁴ преминавал е през Странджа, след това е слизал на юг по долното течение на р. Тунджа и някъде при Черномен⁵⁵ границата е тръгвала на север, за да включи Пловдив в българската държавна територия. В началото на управлението на цар Йоан Александър (през тридесетте години на XIV в.) югоизточната българска граница не претърпяла съществени изменения. Ямбол, Месемврия, Анхиало и Созопол, заедно с прилежащите им области, влизали в българските територии.⁵⁶

През 1339 г. брачната церемония между дъщерята на Анроник III – Мария и синът на Йоан Александър – Михаил IV Асен от Адрианопол потеглила към Търново, но подробности по маршрута не са известни.⁵⁷ Две години по-късно, във връзка с появата на сина на Михаил III Шишман – Шишман в Константинопол, Йоан Александър превантивно струпал войски на българо-византийската граница,⁵⁸ но точно къде също не е известно.

⁵³ **Ioannes Cantacuzenus.** Op. cit. T. I, p. 461; История на България. Т. III, с. 337.

⁵⁴ Кримни или Кримна – средновековно селище с неустановено точно местонахождение, разположено вероятно между градовете Анхиало (Поморие) и Созопол.

⁵⁵ Средновековна крепост при днешното с. Орменон (Орменикон), Пюмюрджинско, в Беломорска Тракия – в Гърция.

⁵⁶ **Андреев, Й.** Средновековната „Парория“ и манастирът на Григорий Синаит (въпроси за локализацията). – Епохи. Г. I (1993), № 2, с. 21–22.

⁵⁷ **Ангелов, Д.** Из средновековното ни минало..., с. 397–416.

⁵⁸ **Бурмов, Ал.** История на България..., с. 276.

В условията на непрекъснати конфликти, балканските владетели пропуснали от вниманието си появата на османските турци и техните явни стремежи към завладяване на нови територии, породени от номадския им бит и от нуждата от нови пасбища. От средата на XIV в., улеснени от чумната епидемия в Европа, османците започнали своето трайно установяване на Балканския полуостров, а поради географското си положение българските територии (и особено югоизточната им част) били първите, засегнати от нашествието. Впрочем, има сведения, че завоевателите достигнали до България още през първата половина на века.⁵⁹

Избухналата във Византия гражданска война между малолетния император Йоан V Палеолог и неговите регенти Ана Савойска и Алексий Апокавк от една страна и Йоан Кантакузин, от друга, била много добра възможност за нахлуването на турски отреди на Балканите. Първоначално Кантакузин привлякъл за съюзници турците на Умур бег – емир на намиращия се на брега на Средиземно море бейлик Айдын. Това било добре пресметнат тактически ход, тъй като емирството нямало сухопътна граница с Византия, а освен това, империята притежавала добър флот, поради което нямало реална опасност за териториалната ѝ цялост.⁶⁰ И все пак, Умур бег не пропуснал възможността да организира в Тракия няколко големи похода на своите орди за плячка. Византийските историци споменават, че най-разорителни сред тях били набезите през 1336, 1337 и през пролетта на 1341 г.⁶¹

⁵⁹ По сведения от „Българската анонимна хроника“ от XV в., турци са достигнали до София още през 1326 г. В „Житието на патриарх Св. Теодосий Търновски“ също се споменава за турски набези през първата половина на XIV в., при това чести и разрушителни. Не е ясно обаче, към кой малоазийски бейлик са принадлежали тези грабителски отряди: **Георгиева, Цв.** Светът на българите през ранните столетия на османското владичество XV–XVII в. С., 1997, с.24. Може да се допусне, че най-напред засегнати от нашествието са били южните предели на Българското царство.

⁶⁰ **Матанов, Хр., Р. Михнева.** От Галиполи до Лепанто. С., 1988, с.22–27.

⁶¹ **Nicephorus Gregoras.** Op. cit. T. I, p. 523, 548; **Ioannes Cantacuzenus.** Op. cit. T. I, p. 508.

През 1344 г. цар Йоан Александър обещал на Ана Савойска помощ срещу Йоан Кантакузин и в замяна през пролетта на същата година получил Цепина,⁶² Кричим, Перистица (дн. Перущица), Света Юстина, Пловдив, Станимака (дн. гр. Асеновград), Аетос (дн. гр. Айтос), Белднос⁶³ и Косник. Всъщност градовете били отдадени на българите, защото съществувала опасност те да вземат страната на Кантакузин. В резултат на това Йоан Александър се появил с войски при Стилбнос, но това било по-скоро демонстрация.⁶⁴ Тук българският цар бил заплашен от Кантакузин „да стои мирно“, защото в противен случай го заплашват големи беди.⁶⁵

Неприятностите за Тракия наистина последвали, тъй като гражданската война във Византия отворила пътя на турските отреди и към България. След смъртта на Умур бег (1348 г.) и отслабването на неговото емирство, главен организатор на нашествията в българските земи станал съседният на Византия Османски бейлик – първоначално също привлечен като съюзник на страната на Йоан Кантакузин. До 1346 г. използваните като наемници османски турци нахлули в три последователни години (1344, 1345, 1346 г.). През 1346 г. Орхан хан (1326–1359 г.) – третият известен владетел на бейлика, се оженил за дъщерята на Йоан Кантакузин и това му дало възможността в качеството на негов зет и съюзник да се намесва във византийските работи и да предприема операции в Тракия.⁶⁶ През 1350 г.⁶⁷ един от синовете на Орхан хан отново навлязъл в българските територии, вероятно през областта около Пловдив и Берое към София, където в бой с турците намерил смъртта си най-големият син на Йоан Александър и съуправител на България Михаил

⁶² Средновековна крепост при днешното с. Дорково, Пазарджишко.

⁶³ Средновековно селище при днешното родопско с. Беден, Девинско.

⁶⁴ **Божилков, И.** Фамилията Асеновци (1186–1460 г.), генеалогия и просопография. С., 1985, с. 155.

⁶⁵ **Ангелов, Д.** Цит. съч., с. 438.

⁶⁶ **Shaw, S.** History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Cambridge, New York, 1976–1977, p. 16.

⁶⁷ **Fine, J. V.A.** The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor. 1994, pp. 321–322.

IV Асен.⁶⁸ През 1350 г. един от синовете на Орхан хан отново навлязъл в българските територии, вероятно в областта около Пловдив и Берое. При последвалото второ нападение пострадали българските градове, разположени около границата с Византия. Йордан Андреев допуска, че някои от турските отреди достигнали дори до столицата Търново.⁶⁹

В поредната нова междуособица отново пострадали български градове от района, между които Айтос и Ямбол.⁷⁰ Откритите колективни находки от монети на Йоан Александър с Михаил IV Асен при Айтос⁷¹ и при с. Новачево, Сливенско⁷² са вероятно във връзка с тези събития. По данните на Ямболския надпис от 1356–1357 г., поставен от Шишман, син на Михаил, брат на цар Йоан Александър, Васил Гюзелев предполага, че по това време Ямболското феодално владение е принадлежало на българския царски род.⁷³

Покоряването на крепостта Цимпе през 1352 г., на важното пристанище Галиполи през 1354 г., превземането на Адрианопол през шейсетте години на века и на значителна част от Тракия са събитията, които очертават първия етап от османското завоевание на

⁶⁸ Андреев, И., Ив. Лазаров, Пл. Павлав. Цит. съч., с. 146–147.

⁶⁹ Юркова, Й. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, 1977, № 1, с. 72; Андреев, Й. Ранни турски нашествия в околностите на Търново. – В: Сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. В. Търново, 1992, с. 24–31.

⁷⁰ Ангелов, Д. Цит. съч. с. 477; Матанов, Хр., Р. Михнева, Цит. съч. с. 35.

⁷¹ Юркова, Й. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, 1977, № 1, с. 72.

⁷² Бацова-Костова, Е. Библиография за историята на селищата от Сливенски окръг до падането им под турско робство. Сливен, 1969, с. 31.

⁷³ Гюзелев, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава (VII–XIV в.),..., с. 66–67; Повече за Ямболския надпис и неговото тълкуване виж в: Гълъбов, И. Ямболският надпис. – В: Сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 421–422; Тютюнджиев, И. Ямболският надпис от 1356–57 г. и събитията в България през първата половина на XIV в. – В: Сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Проф. И. Гълъбов“. В. Търново, 1995, с. 367–371.

България.⁷⁴ Очевидно голямо значение за османските успехи има и чумната епидемия, заляла Балканите през 1347–1349 г. Тя нанеся сериозни поражения върху демографския, икономическия и военния потенциал на балканските държави, както и на бейлиците – преки съперници на османците в Мала Азия.⁷⁵ Така в района на Югоизточните Балкани възниква първият балкански удж на османците – одринският, който много скоро се превръща в санджака Чирмен и в плацдарм за широка и бърза турска офанзива в западна и северна посока.

Битката при Черномен (1371 г.) била решаваща в оформянето на превеса на османските сили на Балканите. Най-силно на опустошенията била изложена Тракия, още повече, че цар Йоан Шишман (1371–1395 г.) бил принуден да се оттегли на север от Стара планина,⁷⁶ като запазил контрола над крепостите по южния склон.⁷⁷ По онова време българите се били оттеглили и от черноморските градове,

⁷⁴ По въпросите на периодизацията на османското завоевание на българските земи мнения са изказвали автори от различни генерации. Вж. най-подробно В: **Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов.** За етапите на османското завоевание на българската държава (1370–1397 г.). – В Сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. В. Търново, 1992, с.57–67; **Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов.** Българската държава и османската експанзия 1369–1422. В. Търново, 1992, с.5 и сл. и посочената там литература. В сравнение с предходните автори, Ив. Тютюнджиев и Пл. Павлов изказват по-различно мнение по въпроса за периодизацията на османското завоевание на българската държава. След превземането на Одрин, османците предприемат три лъчеобразни похода – към Пловдив, към Ямбол и към Айтос и това е първият сериозен, траен досег на завоевателя с българската територия.

⁷⁵ **Ковачев, Г.** Чумните епидемии в българските земи през Късната античност и Българското средновековие. Някои проблеми и перспективи на проучванията. – В: „България – земя на блажени...“ *In Memoriam Professoris Iordani Andreevi*. В. Търново, 2009, с. 434–449.

⁷⁶ **Дуйчев, И.** От Черномен до Косово поле. – В: Сб. Българско средновековие. С., 1972, с. 561–578.

⁷⁷ До 1388 г. Айтос е все още в български ръце. Виж: **Нешри, М.** Огледало на света. С., 1984, пар. 74. Монети на Йоан Шишман се намират във „Върло градище“ при Сливен – Регионален исторически музей–Сливен, Нумизматична колекция. № 2148 и др..

ужно от Стара планина, а през седемдесетте години на XIV в. те пропуснали изгодния момент (може би един от последните) да освободят от завоевателя деспотството „Загора“ с център гр. Месемврия – откъснат от Търновското царство след похода на Амадей VI Савойски (1366–1367 г.).⁷⁸ Поради невъзможност да функционират, византийците прехвърлили епископските седалища от Адрианопол в Агатопол (1389 г.) и от Виза в Месемврия (1368 г.).⁷⁹ Вероятно по същото време окончателно са били превзети от турците Диампол (Ямбол), Росокастро и множество български селища и крепости, разположени по долината на р. Тунджа.

Очевидно османците са се разпореждали (или по-скоро не са получавали отпор) в земите на юг от Източна Стара планина, тъй като в завоевателната кампания на Али паша през 1388 г. турците са съсредоточавали войските си безпрепятствено към ключови позиции, каквито били Ямбол и Айтос. Според писателя Мехмед Нешри, ударът на Джандарлъ Али паша бил насочен към Айтос – Провадия, а през пролетта на следващата 1389 г. султан Мурад I го изчакал при Ямбол.⁸⁰ По същото време пристигнал за преговори и българският цар Йоан Шишман, който обещал на турците Силистра, но покъсно се отметнал,⁸¹ което предизвикало военни действия от турска страна и отцепването на коридор между Търновска България и Добруджанското деспотство. Краен резултат на неколкогодишната османска офанзива било превземането на Търново през 1393 г. и залезът на Българската средновековна държава.

Злополучната съдба на султан Баязид (1389–1402 г.) след битката при Ангора през 1402 г., където бил разбит от монголския владетел Тимурленг (Тамерлан), разпалила дълга и унищожителна война между неговите синове – Сюлейман, Мехмед и Муса за султанска-

⁷⁸ **Гюзелев, В.** Несебърската местна хроника от XIV–XVI в. като извор за историята на Българското черноморско крайбрежие. – В: Сб. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 211–213.

⁷⁹ **Димитров, Б.** Средновековният Агатопол. с. 350.

⁸⁰ За хода на събитията по-подробно виж: **Овчаров, Н.** Последната война на цар Иван Шишман (1388–1395 г.). – *Paleobulgarica* (Старобългаристика) XX, № 1, 1996, с. 62–67.

⁸¹ Пак там, с. 67.

та власт (1402–1413 г.). Първоначално балканските територии на османската държава останали под властта на Сюлейман, но през 1409 г. в османската династична междусобица се появило ново действащо лице – най-младият син на Баязид – Муса. Подкрепен от българи, сърби и власи, Муса се насочил към столицата Одрин. На 13.02.1410 г. той превзел Ямбол, след което крепостите в Румелия му се подчинили. Очевидно преминавайки през Източна България, Муса действал подкрепен от българите и то в области, които спадали към Търновското българско царство. Б. Цветкова предполага, че в случая, това са крепостите, които Фружин – най-малкият син на последния търновски владетел цар Йоан Шишман, подготвял заедно с братовчед си Константин – син на видинския владетел цар Йоан Срацимир (1371–1397 г.) за въстание през 1408 г.⁸² Може би тъкмо това е съобщавала една изчезнала османска хроника, за която споменава П. Ников и според която около 1410 г. избухнало въстание в Стара Загора. Възможно е това известие да се е отнасяло до раздвижването на споменатите български среди в подкрепа на Муса в похода му срещу Сюлейман през 1410 г. Разбит от брат си при Космидия (15.06.1410 г.), Муса се обърнал към балканските земи, за да мъсти на противниците си.⁸³

Жестокостите и измамните действия на Муса към съюзниците му довели до отдръпване от него. В Източния Балкан срещу него вероятно са се обърнали онези от крепостите, които през 1410 г. го подкрепили. Между споменатите в източниците имена, откриваме тези на Провадия, Овчага и Айтос,⁸⁴ а към тях бихме добавили и имената на други крепости по Източна Стара планина, където се очертава един от основните центрове на организираното от Кон-

⁸² Става въпрос за така известното в литературата антиосманско въстание на Константин и Фружин (1408–1413 г.), за хода на което приемаме версията на Александър Кузев. Виж: **Кузев, Ал.** Восстание Константина и Фружина. – *Bulgarian Historical Review (BHR)*. 1974, № 3, р. 53–69.

⁸³ **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна. 1979, с. 66–71; **Ников, П.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – *Известия на Историческото дружество* – София (ИИД), VII–VIII, 1928, с. 53.

⁸⁴ **Кузев, Ал.** Цит. съч., с. 64; **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите ... с. 66–71.

стантин и Фружин антиосманско въстание (1408–1413 г.). Към тази мисъл навежда една колективна монетна находка, открита във високопланинската крепост в местността „Карандила“ над Сливен и съставена от емисии на Йоан Шишман, Баязид и Муса.⁸⁵

Три години след жестокото потушаване на въстанието на Константин и Фружин,⁸⁶ през 1416 г., в Източна България се разгоряло широко антифеодално движение, оглавено от Махмуд Бедр-ед-дин Симави, бележит османски сановник при Муса. Бунтът на Бедр-ед-дин бил повлиян от идеите на Бьорклюдже Мустафа и Торлак Ху Кемал, разпространени първоначално в малоазийските провинции, за отклонение от ортодоксалния ислям, за единение с немюсюлманите, за социален мир. Тези идеи вероятно са спечелили много привърженици и сред покореното българско население в района. Потърсил подкрепата на влашкия владетел, Бедр-ед-дин насочил своите действия срещу новия султан Мехмед I (1413–1421 г.) най-напред в Североизточна България, а впоследствие и в източните български предели въобще. Освен явно изразения си антифеодален характер, движението е носител и на освободителен заряд.⁸⁷

В обобщение, трудно е да се каже каква е била точно съдбата на населението в земите между Източна Стара планина и Странджа през XII–XV в., но като арена на чести военни действия между българи и византийци, големите неприятности за жителите от югоизточните предели на българското царство са идвали и с епизодичните, но жестоки удари на кръстоносците в началото на XIII в., покъсно на татарите и на османските турци. Османското завоевание в

⁸⁵ Непубликувана. Съхранява се в Регионален исторически музей–Ямбол. Сведението дължим на ст. н.с. д-р Д. Драганов, комуто благодарим.

⁸⁶ Според една сръбска приписка Муса разбива българите на 23 април 1413 г. и ги разселва, но не става известно къде. Вж.: **Стојановић, Љ.** Стари српски родослови и летописи. – В: Сборник за историју, језик и књижевност српског народа (ЗБИЈКСН). I, 26, Срем. Карловци, 1927, с. 223.

⁸⁷ За това голямо движение вж.: **Tzvetkova, B.** Bulgar halkinin ve Bulgaristan topraklarında yaşıyan emekçi türk ahalisinin türk feodalizmine (derebeyliğine) karşı savaşları. Bir bayrak altında. Sofia, 162, p. 12–14; **Цветкова, Б.** Паметна битка ..., с. 73–75; **Мантран, Р.** История на Османската империя. С., 1999, с. 72–73.

края на XIV и началото на XV в. бележи трагично за векове напред историята на този български район.

Бруталността, настъпила в първите две десетилетия на XIII в., се илюстрира от съдбата на повечето от проучваните крепости тук – при Сливен, при с.Злати войвода, Сливенско, при Карнобат и при Средец, където животът замрял завинаги. Друг кризисен момент е бил появата на татарите през четиридесетте години на XIII в., които според Никифор Григора в продължение на 50 дни грабели и опустошавали, докарвайки страната до крайно бедствено положение, като откарали със себе си над 300 000 пленници. Подобни били и действията на османските турци, които превърнали Тракия в истинска пустиня.⁸⁸

Всъщност, действията на българите и византийците и почти ежегодните им за очертания период войни също водели до частично обезлюдяване на района, макар и двете страни да са полагали усилия за планомерната му колонизация. Всичко това ограничило възможностите за самозащита и улеснило набезите на айдънските турци на Умур бег по долината на р. Тунджа чак до Ямбол в периода 1343–1345 г., а по-късно и тези на османците, довели до разорение и отвлечане на компактни маси българско население.⁸⁹ Османските хронисти, които по-късно описват придвижванията на своите войски на север от Странджа, красноречиво говорят за присъствието на местно население, което било натоварено с данъчни задължения.⁹⁰

Що се отнася до етническата принадлежност на тукашните жители, след като се има предвид, че дори в годините на византийско владичество, българският етнически елемент бил достатъчно силен, че областта вече години наред принадлежала към владенията на Йоан Александър (а това означава съзнателно укрепване на българските позиции в пограничните райони), то следва да се предположи, че повечето от тези оцелели жители били българи.⁹¹

⁸⁸ Nicephorus Gregoras. Byzantina historia ... Т. I, р. 165–166, 33–II–3, 35–II–7.

⁸⁹ Грозданова, Е. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – И. Пр., 1979, № 6, с. 110.

⁹⁰ Грозданова, Е. Цит. съч., с. 110.

⁹¹ Пак там, с. 110.

За съжаление все още е трудно да се говори за това, каква е била съдбата на югоизточните български земи след османското нашествие и завладяването на България. Засега не разполагаме с почти никакъв материал, който да подсказва какъв е бил реалният статут на населението и селищата в началото на XV в., но скромните исторически податки сочат, че те все още са имали някаква относителна самостоятелност, която била проявена в междуособната война за османския престол в началото на XV в. и в правото на българите тук да избират чия страна да вземат в тази борба. Техният избор очевидно е бил диктуван от временното стечение на обстоятелствата и техните надежди. Както сочат изворите, редица български градове в района били разрушени от Муса, но съдбата на техните жители засега остава загадка. Дали те са били разселени на други места в равнината, колко от тях са били избити, е трудно да се каже. Следва да се има предвид и това, че районът е останал встрани от направленията, по които били насочени походите на християнските владетели срещу Османската империя през XV в. и той не е бил засегнат от преки военни действия, но нека да не забравяме, че оттук са минавали повечето турски войски. Тези войски са представлявали не по-малко зло за жителите, които освен налозите, наложени им към държавната хазна, били принуждавани да съдействат за това придвижване.

Съществен интерес представлява въпросът за административната уредба на района в първите векове на османското владичество, понеже той също има пряко отражение върху историята на неговото население. Известно е, че при административното деление на балканските си владения, завоевателите са се съобразявали със заварената административно-териториална структура (т.е. с местния опит в това отношение) и с устройството и характера на собствените си въоръжени сили (т.е. с бойния ред на спахийската конница).⁹² Най-ранната основна единица от административното деление на балканските владения на Османската империя бил еялетът или бейлербейството Румили, в който от края на XIV до края

⁹² Ковачев, Р. Никополския санджак през XV–XVI в. Административно-териториално деление. – И. Пр., 1994–1995, № 3, с. 163–164.

на XV в. били включени всички територии, отнети от балканските противници на държавата. Еялетът Румили включвал няколко големи санджака, които първоначално се вместили в границите на покорените християнски държавици. Това „правило“ се следвало навсякъде – така например, Паша санджак се сформирал в границите на владенията на Углеша, Вълкашин, наследника му Марко и Богдан жупан; Кюстендилският – на велбъжкия владетел Константин Драгаш, Видинският – на територията на Видинското царство на Йоан Срацимир и т. н. Югоизточните български земи попаднали отчасти в Никополския санджак, „наследил“ Търновското царство, отчасти в Силистренския санджак и в санджака Чирмен. Запазени от втората половина на XV в. османотурски документи („иджмал дефтери“ – обобщени описи на тимари) хвърлят светлина върху най-ранната история на Никополския санджак. Първоначалните му граници, макар и установени при завладяването на Никополската крепост през 1395 г., били окончателно определени при управлението на султан Мехмед I (1413–1421 г.). Те включвали значителни части от днешна Северна България, Златишко, части от Сливенска, Ямболска, Старозагорска и Бургаска области (в посока източните склонове на Стара планина),⁹³ както и предмостови територии в днешна Румъния.⁹⁴

⁹³ Трябва да се има предвид, че при създаването на санджака (деветдесетте години на XIV в.) Търновското царство вече е загубило по-голямата част от владенията си на юг от Стара планина, което несъмнено дало отражение при уточняването на границите на тази административна структура. Така например, Софийско (по-рано принадлежало към Търновска България) поради важното си стратегическо значение при подсигуриране коридор за настъпление на запад на османците, е било обособено в отделен санджак, а източните български територии и на север, и на юг са били присъединени към Силистренския санджак, наследник на Карвунското деспотство.

⁹⁴ Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век. С., 1997, с. 33–38. Поради изключителната важност на въпроса за административния статут на югоизточните български предели (и в частност на Сливенско-Котленския район) в началните векове на османското владичество за изясняване на темата за съдбата на манастирите от Света гора Сливенска по онова време, към него ще се върнем отново в следващата глава на книгата.

През последната четвърт на XV в. сред основните административни единици (каза/нахия) на Никополския санджак влизали: Ислимие (с център дн. гр. Сливен), Йеркеч (с център дн. с. Козичино, община Поморие)⁹⁵ и Кьолена (с център дн. с. Колена, Хасковско), които „чертаели“ неговата югоизточна граница със съседните санджаци Чирмен и Силистре (Силистренски). В края на XV и началото на XVI в. Силистренският санджак бил разширен на запад за сметка на източните предели на Никополския. Новата граница преминавала приблизително източно от землището на гр. Котел, а билото на Стара планина се превърнало в естествена разделителна линия за бившите му територии, останали на юг от планината. Към Силистре преминали областите около днешните Сливен, Карнобат и източните части на Стара планина.⁹⁶

Що се отнася до най-южния край – района на Странджа, то при завладяването му османските турци го поставили под особен режим, под какъвто вероятно тези земи са били управлявани и през „българско“. Те били обособени като султански хас, известен под наименованието Хасекията, за чийто възникване има запазени много легенди и предания.⁹⁷

Османските регистри от XV–XVI в. създават впечатление за плътна и добре оформена поселищна структура в българските земи, с повсеместно запазени българо-християнски селищни имена.⁹⁸ Що се касае за конкретния район, все още липсват достатъчно ясни и пълни данни.

⁹⁵ Въпреки така посочената локализация на Йеркеч в литературата, изказваме сериозни съмнения относно нейната правдоподобност. По-подробно по въпроса виж в последния раздел на глава втора на книгата.

⁹⁶ Пак там, с. 33–48; **Ковачев, Р.** Никополския санджак ..., с. 163–177.

⁹⁷ **Горов, Г.** Село Заберново. – Известия на народния музей – Бургас. Т. I. 1950, с. 100–104; **Димитров, Б.** Тракийското и старобългарското селище Урдовиза. – Вестник, № 6, 1977, с. 70.

⁹⁸ **Радушев, Е., Р. Ковачев.** Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. С., 1996, с. XXIV; **Ковачев, Р.** Опис на Никополски санджак ..., с. 103–172.

Стратегическото положение и стопанският потенциал на юго-източните български територии през Средновековието обосновават бурните исторически процеси и културни взаимодействия, протекли тук. Превръщани често в арена на дипломатически и военни сблъсъци, през тези територии минават и най-преките пътища на културно общуване на средновековната българска столица Търново със столицата на източноправославния свят – Константинопол. Може би противно на превратната политическа съдба, на изпълненото с изтощителна динамика ежедневие на местните жители (особено през XIV и първите десетилетия на XV в.), но и съвсем не случайно, в този български край възникват идеи и течения, които очертават духовния облик на средновековния българин.

СЛИВЕНСКО-КОТЛЕНСКИЯ БАЛКАНСКИ РАЙОН НА ПРАГА НА ДВЕ ЕПОХИ

1. Най-ранни сведения за град Сливен

Град Сливен се споменава за пръв път със съвременното си име под формата Истилифунос през 1153 г., в съчинението *„Развлечение за копнеещия да преброди страните“* (*„Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак“*), съставено от арабския учен Мохамед ибн Мохамед ал-Идриси. Писана в двора на сицилийския крал Рожер II, творбата, позната с популярното име *„География“* обобщава опита и наблюденията на военни и дипломатически лица, търговци и др., пътували по различни поводи в далечни земи и запазили пресен спомен за видяното там. Описанието на града е лаконично, но точно – *„голям и красив град, който някога е бил по-голям и по-красив, отколкото е сега“*.¹

Неотдавна на българския читател станаха достояние и сведенията от картите, съпътстващи труда на ал-Идриси.² На тях също при-

¹ Недков, Б. България и съседните ѝ страни през XII в. според *„Географията“* на ал-Идриси. С., 1960, с. 87.

² В критичното издание на *„Географията“* на ал-Идриси на известния наш ориенталист Борис Недков (бел. N: 1) не са взети под внимание като исторически извори картите, съпътстващи труда на арабския учен. Тази празнота в историографията ни бе коригирана чрез излязлото преди десетина години съчинение: **Кендеров, Ст., Б. Бешевлиев.** Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско историко-географско изследване. Ч. I, С., 1990. За изучаване на историческата география на българските земи особен интерес представлява частта от труда на ал-Идриси, посветена на България и на съседните ѝ страни, а това са главно 4 секция от 5-ти климат на съчинението (V/4) и 4 и 5 секция от 6-ти климат (VI/4 и VI/5), както и картите към тях в различните им редакции: Парижка, С.Петербургска, Оксфордска, Цариградска, Софийска.

съства селището Истилифунос,³ но с известни разлики в отделните редакции. На „*парижката*“ карта то е изписано с доста усложнената форма Искилинифунос, на „*санкт-петербургската*“ – Истилифунос, а на „*оксфордската*“ и „*цариградската*“ карти са отбелязани само розетки, но топонимът не е означен. На същото това място на „*софийското*“ копие е изрисувана крепостна кула, което подсказва, че става дума за крепост (укрепление) и допълнително, за втори път на картата по погрешка е изписано селището Бостарнаш (Ачлари – Екзарх Антимово, Бургаско).⁴

В картите на ал-Идриси Истилифунос е означен на р. Дунав или в близост до нея, което дава основание на румънския историк Чиходару да го идентифицира с Преславец.⁵ Според Борис Недков обаче, въпросното селище трябва да се идентифицира със Сливен поради факта, че арабската форма на думата произлиза от гръцката **Στίλβος**.⁶ Очевидно е, че става дума за едно и също селище, което през XII в. ал-Идриси нарича Истилифунос, а византийските извори през XIII–XIV в. – Стилвнос. Но дали това е средновековният Сливен и къде точно се е намирало селището – към отговорите на тези въпроси ще се върнем отново по-нататък в изложението.

Резултатите от извършените през 80-те и 90-те години на XX в. археологически проучвания на късноантичната и средновековна крепост „*Хисарлъка*“ при Сливен дадоха нови сведения по въпроса за миналото на града и района.⁷ Още в началото на разкопките щастието предложи на проучвателите възможността да узнаят и по-старо име на Сливен, което той е носил през римската и ранновизантийска епохи. Споменато в края на II – началото на III в. като емпорион Туида в посветителен надпис на Зевс Оконенски,⁸

³ Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев. Цит. съч., с. 76, 98–100, 133–135, 140.

⁴ Пак там, с. 98–100.

⁵ Cihodaru, C. Litoral de apus al Mării Negre și cursul interior al-Dunării în cartografia mediavala (secolele XII–XIV). – Studii Revista de Istorie (București), 21, 1968, N: 2, p. 217–241.

⁶ Недков, Б. Цит. съч., с. 144 (бел. 280).

⁷ Щерева, И. Археологически проучвания в Сливен (1982–1987 г.). – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. X, 1989, с. 27–36.

⁸ Велков, В. Εμπορίον Τουιδας – Новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, № 3–4, с. 40–42.

то се открива още веднъж под формата Суида в епитет, придружаващ името на Аполон в друг надпис, отнесен към същото време.⁹ Близостта на името, прочетено в надписите с името на ранновизантийския град Цоида, дотогава с неустановено местонахождение, но споменат сред имената на важните административни и религиозни центрове в Тракия през IV–VII в.,¹⁰ накараха В. Велков да допусне, че става дума за едно и също населено място. Имената са изписани по различен начин, поради фонетичните особености на името, което вероятно има тракийски произход и възможностите, които предлага неговата гръцка писмена транскрипция.

Важен източник за духовните традиции на ранновизантийския град е *„Епифаниевият епархийски списък“*, който отразява вероятната йерархическа схема на църковната организация от времето на император Юстиниан Велики (527–565 г.) до 733 г., когато епархиите в Източен Илирик, подчинени дотогава на папата, минали под ведомството на Цариградската патриаршия. В този списък са отразени пет митрополии с двадесет подведомствени епископии и петнадесет автокефални архиепископии. Според списъка, един от петимата митрополити, подвластни на Константинополския патриарх е Адрианополския, отговарящ за епархия Хемимонт. На негово подчинение се водели епископите на Месемврия (Несебър), Созопол, Платинопол (Димотика), Анастасиопол и Цоида.¹¹

Проведените археологически проучвания в Сливен потвърдиха сведенията за развитието на ранновизантийски епископски център тук.¹² При разкопките в югоизточната част на стария град се разкри

⁹ Kovacev, G. Ancient Cults in the Sliven Area in the 2nd –3rd Century. – Bulgarian Historical Review (BHR), 1997, N: 4, p. 111–133.

¹⁰ Цоида се споменава в няколко отделни исторически извора. Виж: Hieroclis Synecdemos – Пътеводител от Хиерокъл. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ), т. II, С., 1958, с. 89; Прокопий Кесарийски. За строежите. – В: ГИБИ, т. II, с. 177; Pseudoepiphaniai Notitii. Псевдоепифаниев списък. – В: ГИБИ, т. III, 1960, с. 188.

¹¹ Pseudoepiphaniai Notitii. Псевдоепифаниев списък... с. 188.

¹² Щерева, И. Археологически проучвания в Сливен ... с. 27–35; Щерева, И. Туида, Цоида, Сливен. С., 1990, с. 3–6; Щерева, И. Средновековният Сливен. – В: Сб. Приноси към българската археология. Т. I, С., 1992, с. 92–94.

християнски култов комплекс, състоящ се от две сгради – църковен храм (базилика) и кръщелня (баптистерий).¹³ Базиликата е трикорабна, с една полукръгла апсида и неразчленен нартекс. В нейния строеж се отличават два строителни периода, като лошото ѝ състояние и напълно унищожена стратиграфия не дават възможност за по-прецизно датиране на периодите в строителната ѝ история. Първото ѝ разрушение най-вероятно се свързва с хунските нашествия в средата на V в. Изградена е наново след възстановяването на крепостта в края на V – началото на VI в. Тогава е построен баптистерият, засега уникален като план за нашите земи.¹⁴ Отнася се към типа на автономните баптистерии и се състои от три самостоятелни и различни по функции помещения. Централното, чиито стени са извити в шест конхи и където се е извършвал обредът на кръщаването, е било с полихромен мозаичен под, изработен в „килимен“ стил, в техника *opus tasselatum*. Стените на това помещение са били украсени с фрескова живопис, от която се откриват много, но неподлежащи на реставрация фрагменти.¹⁵

От този период в българските земи с подобен центричен план е баптистерият при Белово. Аналогични са известни от Крим, Близкия Изток, Африка, Гърция, Константинопол, Италия, Сърбия и други региони.¹⁶

През 1960–1961 г., южно от очертанията на крепостта, в пределите на кв. Ново село, Е. Бацова разкрива основите на голяма трикорабна базилика, чиято стратиграфия очертава три строителни периода. При първия строителен период е построена базиликата с

¹³ **Щерева, И.** Археологически проучвания..., с. 31–32.

¹⁴ **Stereva, I.** Baptistère paleo-chretien à Sliven. – In: La culture et l'art dans les terres bulgares VIe–XVIIe s. – Известия на Археологическия институт (ИАИ), Т. XXXVIII, 1994, с. 7–13; **Vaceva, Kr.** Réconstruction architecturale du baptistère paleo-chretien à la ville de Sliven. – In: La culture et l'art dans les terres bulgares V–XVII s. – ИАИ, Т. XXXVIII, 1994, с. 14–18.

¹⁵ **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в., София–Сливен, 1993, с. 15.

¹⁶ **Khatchatrian, A.** Les baptisteres paléochrétiens. Paris, 1982, p. 14, №110; p. 18, №№149,160; p. 12, №83; p. 32, №№244,245,246,248; p. 22, №№178, 180; p. 50, №№338, 339; p. 53, №354; Stereva, I. Op. Cit., p. 12.

една полукръгла апсида, с малък баптистерий на северната страна и с притвор на запад. Строежът е от ломени камъни споени с хоросан, вероятно с тухлени пояси в техника *opus mixtum*. През втория строителен период, северната страна на баптистерия била продължена и така се е образувал вторият северен кораб или само навес. Зидът е продължен с много по-груба зидария, със спойка от кал. През същия период е бил построен още един южен кораб.¹⁷

Е. Бацова свързва изграждането на първия строителен период с времето V–VI в., когато е разцветът на ранновизантийския град. Тези хронологически рамки се потвърждават от техниката на градеж, конструкцията на храма и откритите находки. Но за следващия втори строителен период, когато базиликата е разширена с два строителни кораба (навеси?), разкопвачът не прави опит да прецизира хронологията, като само допуска, че базиликата е разширена във връзка с нарастването на селището. През XII в., върху източната половина на вече разрушената базилика се изгражда малка едноапсидна гробищна черква, около която се разкриват 12 гроба от прилежащия ѝ некропол.¹⁸

Животът в ранновизантийска Цоида прекъсва в края на VI в. или в началото на VII в. Няма сигурни данни за възникването на нейно място на ново българско средновековно селище в последната четвърт на VII в., но такова със сигурност съществува преди 870 г., откогато датира откритият тук моливдовул на княз Борис-Михаил.¹⁹ Включването на града в пределите на византийската империя в края на IX – началото на X в. оживява стопанския живот на обитателите. Както сочат археологическите находки, тук по това време се развиват каменоделство, дървообработване, обработка на кост, грънчарство, земеделие, скотовъдство и др.²⁰

¹⁷ **Бацова, Е.** Нови археологически материали от Сливен. – Археология, 1964, N: 2, с. 53.

¹⁸ Пак там, с. 54.

¹⁹ **Радева, М.** Новооткрит моливдовул на княз Борис I. – Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. XIII, Пловдив, 1990, с. 53–56.

²⁰ Щерева, И. Туида, Цоида, Сливен. С., 1990, с. 3–6; Щерева, И. Средновековният Сливен. – В: Сб. Приноси към българската археология. Т. I, С., 1992, с. 92–94;

В нотациите от IX–Xв., съставени на базата на по-стари източници, Цоида се среща като епископски център. Така например, във „Василиевия епархийски списък“, в „Списък от времето на Лъв VI“, в „Нов епархийски списък“ и т.н., все от посочения период, епископатът на Цоида винаги се сочи като един от главните центрове в провинция Хемимонт.²¹ Император Константин Багренородни в своето съчинение „За темите“, писано през втората половина на Xв. също споменава името Цоида като един от шестте града (редом с Адрианопол, Анхиало, Дебелт), които са под управлението на „дукса“ на провинция Хемимонт в Тракийската тема.²² Известно е, че Константин Багренородни ползва за източник пътеводителя на Хиерокъл от Vв., което кара повечето изследвачи да допускат, че вероятно Цоида е спомената само по традиция, тъй като града вече е носил новото си име Сливен. Нека не забравяме обаче, че империята считала териториите на юг от Стара планина за собствени, независимо, че по силата на сключени с българските владетели договори те са били отдадени на българската държава. Това ни кара да допуснем, че византийците продължавали да наричат този град с неговото късноантично име, още повече, че те отново го включили към своите територии. Според Паисий Хилендарски канонизираният Св. Михаил Воин, живял през IXв. бил родом от Потука, Сливенска епископия. Трудно можем да кажем доколко този факт отговаря на историческата действителност, тъй като не знаем какви извори е използвал първият български възрожденски историк, но не бива да изключваме с лека ръка възможността градът по това време, а и по-късно, да е бил духовен център, запазвайки традициите на ранновизантийското църковно деление.

Напоследък в българската историческа книжнина се налага мнението, че Св. Михаил Воин всъщност е живял през XIв.²³ Ако

Рибаров, Г. Бозайниците в бита на жителите от ранновизантийското и средновековно селище Хисарлъка (Сливен). – Археология, 1990, № 4, с. 50–58.

²¹ Notitiae Episcopatum. Епархийски списъци. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. IV. С., 1961, с. 151, 155, 157, 162, 165.

²² Constantini Porphyrogeniti. De Thematibus. Константин Багренородни. За темите. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. V. С., 1964, с. 194.

²³ Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. С., 1994, с. 274 и цитираната там литература.

допуснем това мнение за вярно и го съпоставим със сведенията на Паисий, то може да се счита, че през XI в. епископията в Сливен (Цоида) съществува отново и функционира в пределите на византийската църковна администрация, още повече, че тези земи са върнати в империята след успешната военна кампания на император Йоан Цимисхи срещу българи и руси през 971 г., след което Константинополската патриаршия е възстановила липсващите диоцези, споменавани така често през IX и X в., обратно под своето лоно. В този случай твърдението на Паисий, че Св. Михаил Воин е живял в Сливенската епископия не изглежда като несъстоятелно, още повече, че ние не знаем произхода на сведенията, отбелязано от първия наш историк и не можем категорично да се обвържем с мнението за единствено легендарния произход на живота и делата на този български светец.

Нашествията на печенегите, узи и кумани от средата на XI в. и след това допринасят за упадък на бита на населението в крепостта. Както сочат откритите тук специфични за печенегите котли с вътрешни уши, тези номади вероятно превземат Сливен и за известно време го владеят. Независимо, че след печенежкото нашествие разрушените стени на града са възстановени, то зидът е небрежен и примитивен. В центъра на укреплението около малка гробищна църква възниква некропол. Според резултатите от археологическите проучвания, крепостта е напусната и престава да се използва като укрепление към края на XII – началото на XIII в. Извършените наблюдения указват, че в чертите ѝ продължава да се използва само некрополът.²⁴

Всъщност ако приемем, че ал-Идриси под формата Истилифунос има предвид Стилвнос, то 1153 г. е времето, когато това име се появява за пръв път в писмените извори. Значи ли това, че то не е било известно на по-ранните автори които пишат за Източния Балкан и земите на юг от него?

Вторият път когато името Стилвнос се среща в писмените извори е във връзка със събитията в България от 1305–1308 г. Георги Пахимер използва този топоним, за да „ограничи“ чрез него тери-

²⁴ Щерева, И. Приноси към историята на Сливен... с. 20.

тории, които се простирали от Копсис до Стилвнос и които били „близки по род“ на претендентите за българския престол Войсил и Радослав.²⁵ Третата и последна поява на Стилвнос е у Кантакузин, който пише за дислоцирането на българските войски при това място през 1332 и 1341 г.²⁶

Съвременните автори не поставят под съмнение локализацията на Стилвнос южно от Източна Стара планина и поради привидната фонетична прилика го отъждествяват със Сливен.²⁷

Както обаче стана ясно, крепостта Хисарлъка при Сливен е унищожена в началото на XIII в. и през XIII и XIV в. тя не функционира, който факт пък послужи на други историци да отхвърлят идентичността на Сливен и Стилвнос.²⁸ Според общоприетото мнение, оцелялото население заело удобните за отбрана места в близката околност, където издигнали крепости, които приели името Сливен.²⁹ За да бъдем по-конкретни, ще отбележим, че най-близките крепости със следи от живот през XIII–XIV в. са Маричино градище и Върло градище. В случая става дума за две различни напълно самостоятелни крепости, поради което е трудно да се съгласим, че и двете са възприели едно и също име.

Нека обърнем внимание и на още един важен факт. В своята поема „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“, византийският поет Мануил Фил отбелязва, че по време на военните си кампании през 1263 и 1278 г. Михаил Глава Тарханиот превзел множество крепости, които се локализируют в Сливенско-Котленския балкан.³⁰ Както знаем, поемата е една хиперболична възхвала

²⁵ **Georgius Pachimeris.** De Michaelae et Andronico Paleologis libri. XIII, I, Bonnae, 1835, S. 137–430; **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, Т. II, С., 1978, с. 127; **Georgii Pachymeris.** Michail Palaeologus. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. X, С., 1980, с. 206.

²⁶ **Ioannes Cantacuzenus eximperatoris,** Historiarum. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. X, С., 1980, с. 223.

²⁷ По този въпрос виж: **Гагова, Кр.** Тракия през българското средновековие. С., 1995, с. 251.

²⁸ Пак там, с. 251.

²⁹ **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен... с. 20.

³⁰ **Иречек, К.** Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските земи, II Българските градове у Мануил Фил. – Периодическо списание

на делата на пълководеца и с учудване приемаме факта, че сред написаните имена не откриваме името на Стилвнос. Ако действително ставаше дума за укрепление тук, познато под името Стилвнос, то едва ли Мануил Фил би пропуснал да го отбележи, за да подсили важността на подвизите на Михаил Глава, още повече, че това име е широко известно и зад пределите на Балканите. В такъв случай откриваме няколко решения.

Първото е, че по това време Стилвнос е бил във византийски ръце. Второто решение допуска, че крепостта не е тук. Третото решение подсказва, че Мануил Фил не е отбелязал крепостта с това име или пък не е знаел за нейното съществуване, в което дълбоко се съмняваме.

От друга страна Пахимер и Кантакузин категорично говорят за Стилвнос и то по различно време и във връзка с различни събития, а следвайки логиката на техните изложения, то мястото би било точно в този район или в непосредствена близост до него.

Нека обаче се върнем обратно към писаното досега в съвременната историография. Прави впечатление, че историците изхождат от мисълта, че византийските автори се опитват да транслитерират българското име Сливен, при което се получава изопаченото име Стилвнос.

Като вземем предвид, че след третата четвърт на Хв. териториите на юг от Източния Балкан са византийски, то не би било лишено от логика ако допуснем, че и Пахимер, и Кантакузин, пък и ал-Идриси имат предвид гръцки топоним. По силата на тази логика, вместо транслитериране и интерпретиране, то по-полезно би било да потърсим български превод на името.

(Псп), N: LV–LVI, 1898, с. 253–268; **Лопарев, Хр.** Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII–XIV вв. СПб., 1891, с. 3–46; **Златарски, В.** История на българската средновековна държава. Т. III, 1926, с. 560 и сл.; **Петров, П.** Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразена в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“. – Известия на Института по българска история (ИИБИ), т. VI, 1956, с. 545–572; **Гюзелев, В.** Средновековната поезия като извор за историята на България. – В: Самият Търновград ще разтръби победите. С., 1981, с. 200–201.

Гръцкият корен $\sigma\tau\iota\lambda\beta\eta$ носи в себе си значението на яркост, бляскавост, сияние, святкане, блестене и излъчване. Подобно значение откриваме и в думата $\sigma\tau\iota\lambda\nu\omicron\varsigma$ блестящ, лъскав, искрящ, великолепен и сияещ.³¹ Както подсказват преводите, очевидно под $\Sigma\tau\iota\lambda\beta\nu\omicron\varsigma$ гръцките автори са разбирали място, широко известно със своето достолепие и колорит.

В този смисъл, ако трябва да търсим един бляскав и колоритен град сред яките, но сгушени в околностите на днешен Сливен крепости, то всеки един, погледнал релефа на скалния масив Сините камъни би поклатил неодобрително глава.

Ако можем да се доверим на името, мястото, където бихме могли да търсим подобен град би следвало да бъде показно, широко, стратегическо и с възможности за разгръщане на градски квартали около здраво крепостно ядро. Следвайки описанието на ал-Идриси, че градът бил по-голям и по-известен преди, на това място би трябвало да се открият значителни следи от времето преди XII в.

Всъщност по своето доминиращо географско местоположение и възможности за дислоциране на военни части и подготовка на масивен и изненадващ удар на юг, следи от стабилен живот през епохата XII–XIV в. и не на последно място със солиден археологически пласт от ранновизантийската епоха, се открояват две крепости в непосредствена близост. Става дума за Големия и Малкия Хисар при с. Струпец и за Злото кале (Градището) при с. Седларево, Сливенско. Мислим, че проучването на тези солидни археологически обекти биха подсказали вероятните отговори не само на въпроса за локализацията на град Стилвнос.

Не бива обаче да изключваме и изказването на още една работна хипотеза. Самото наименование Стилвнос, преведено и осмислено на български внася чувството на спокойствие, достолепност, гордост и преклонение. Не случайно един от възможните преводи е „сияен”. От друга страна пък мястото е било пределно известно както на византийци, така и на българи, но независимо от неговата важност и очевидна ключова позиция то никога не е споменато във връзка с

³¹ The Classic Greek Dictionary. Chicago, 1962, p. 652; Kyriakides, A. Modern Greek Dictionary. Athens, 1909, p. 696.

провеждане на бойни действия. Естествено не би следвало да тълкуваме като военни действия и концентрирането на войските на Йоан Александър при Стилвнос, където името е споменато по-скоро в смисъл на посочване на място, добре известно на всички. В този смисъл можем да тълкуваме мястото Стилвнос като едно по-широко географско понятие, указващо добре известна местност или район, включващ в себе си добре познати крепости и селища. Към такова предположение насочва липсата на името у Мануил Фил, който не е сметнал за нужно да приписва на Михаил Глава превземането и на местности.

Нека направим едно леко отклонение. Тъй като по-надолу ще изследваме Сливенската Света гора, то трябва да кажем, че нейното първо споменаване в средновековен паметник, който ние познаваме, е в *„Житието на Св. Теодосий Търновски“* от цариградския патриарх Калист I, писано към 1363–1365 г. За съжаление обаче не разполагаме с оригинала, а с неговия български препис от 1479 г., извършен от Владислав Граматик.³² Не знаем и как всъщност оригиналният гръцки текст нарича Сливенската Света гора, тъй като разполагаме само с неговия превод.

Като имаме предвид популярността на това манастирско средище, неговите стратегически позиции, благочестието и добродетелите, които се развивали тук, както и просияването на видни духовници, то може да допуснем, че зад името Стилвнос авторите са имали предвид Сливенската планина, като едно събирателно понятие, което е съдържало в себе си както духовните обители, така и естествено прилежащите градове и селища. Фактът, че сливенската църква *„Св. София“* се отнася към XII в.³³ подсказва, че употребата на Стилвнос от ал-Идриси, в смисъл на средище, а не само на конкретен град, в една привидно по-ранна от очакваната XIII–XIV в. епоха не е изключена. За съжаление, липсата на оригиналният текст на *„Житието на Св. Теодосий Търновски“* изключва възможността за извършване на проверка. За сега остава само плахата надежда, някой ден българ-

³² Петканова, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен справочник. С., 1992, с. 167.

³³ Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура в България през XI–XIV в., С., 1988, с. 119–122.

ската историческа наука да има щастливата възможност да попадне на този ценен средновековен паметник, който би хвърлил светлина върху много въпроси от Българското средновековие.

2. Пътно-съобщителни връзки

Крепостта „Хисарлъка“ при Сливен заема важно място не само в политическите и административни уредби на България и Византия, но и определена позиция в стопанското развитие на прилежащите ѝ планински и равнинни райони. Развитието на занаятите и разработката на стопанските ресурси е пряко свързано с използването на главните пътища, които минават в непосредствена близост и свързват земите южно и северно от Стара планина, както и черноморското крайбрежие с вътрешността на полуострова.

Непосредствено до Сливен минават подходите, които водят към прохода Железни врати (Вратник) – мястото, където Централна Стара планина се разграничава от Източна Стара планина.

Пътят през прохода Железни врати свързва през Античността Кабиле с Никополис ад Иструм. Необходимостта от комуникация между тези два центъра е стояла на преден план със сигурност още в края на първата половина на II в. По това време Никополис ад Иструм е вече завършен град, а в Кабиле от 136 г. има настанен военен гарнизон.³⁴

Към това време и след него по принцип се отнася възникването на т. нар. емпории най-вече в близост до пътища, където били организирани пътни станции.³⁵ Вероятно възникването на емпорията Туида при Сливен има връзка с тази потребност. Указание за зависимостта между тържището и пътя е откритият през 1987 г. по време на археологически проучвания на „Хисарлъка“ при Сливен постамент от статуя на Аполон Суидски, поднесен от някой си

³⁴ **Велков, В.** Надписи от Кабиле. – В: Сб. Кабиле. Т. II, С., 1991, с. 14; **Ковачев, Г., Ив. Русев.** Няколко антични пътя в Сливенско-Котелския район. – Минало, 1997, №2, с. 36–42.

³⁵ История на България. Т. I, С., 1979, с. 307–308.

Лукус, представен като бенефициарий очевидно отговарял за поддръжката на пътя.³⁶

Старият път идва от Велико Търново към град Елена, село Беброво, село Майско и се отправя на юг към подхода на прохода от долината на село Стара река. Пътят се изкачва през седловината „Мадена“, югозападно от селото и достига в югоизточна посока „Железни врати“, където се откриват останките на стражева кула. Оттам по билото в югоизточна посока пътят минава през връх „Вратник“ и продължава към местностите „Калните усои“, „Бабина локва“, на изток към „Юртмите“ и достига връх „Китка“ (днешния разклон за село Раково). В югоизточна посока пътят леко се изкачва към местностите „Плужнината“ и „Даулите“. В участъка „Плужнината“ – „Даулите“ до скоро са личали плочите от пътна настилка, но вече е останало единствено улиевидното трасе. Пак в този район е т. нар. местност „Къшана“ – турска дума, означаваща седловина, през която преминава път – още едно указание за старото трасе.

От „Даулите“, пътят се спуска стръмно надолу към местността „Морни дол“, пресича планинска рекичка и достига местността „Кара кютюк“. От „Кара кютюк“, трасето продължава на юг по билото на хребета „Плочник“, спуска се от източната страна на връх „Мотрун“ и в югозападна посока слиза в местността „Селището“. Оттам по дерето на река Аблановска влиза в град Сливен до старата текстилна фабрика на Добри Желязков.³⁷

В южния край на хребета „Плочник“ има отбивка, която води до останките на средновековния български манастир над местността „Селището“. По-голямата ширина на южната порта на манастира подсказва, че през нея е минавал коларски превоз, който по споменатата отбивка се е изкачвал на главния път.³⁸

³⁶ Щерева, И. Теренни археологически проучвания в областта на средновековието за 1987 г. Състояние и проблеми. – Археология. 1989, № 4, с. 6. За функциите на бенефициариите виж: Иванов, Р. Отбранителната система на Римската империя по днешните български земи. – Военно-исторически сборник. 1992, № 2, с. 15.

³⁷ Русев, И., Г. Ковачев. Два главни стари пътя в Сливенско-Котленския балкан. – В: Сб. „Култура, църква и революция през Възраждането“. Сливен, 1995, с. 164–168.

³⁸ Повече за описанието на манастира виж в гл. IV на книгата.

В участъка от местността „Селището“, където има следи от ранно византийско и средновековно селище, до местността „Кара кю-тюк“, успоредно на пътя през „Плочник“ съществува друго пътно трасе, което минава по източния бряг на река Манастирска. Въпреки, че се намира в непосредствена близост до манастира, този път няма пряка връзка с него, понеже ги дели дълбокото и труднопроходимо дере на реката. Прокарването на това второ трасе се свързва с изградените и вече съществуващи през XVII в. бари, тепавици и воденици по река Манастирска.³⁹

Извършените наблюдения и резултатите от археологическите проучвания на манастира показват, че обителта е строена около средата на XIII в. и функционира през първите векове на Османското владичество (вероятно до XVI в.). Следователно пътят през „Плочник“ с отбивката към „Манастира“ трябва да бъдат отнесени към същото време – т. е. към XVI в.

Второто трасе (източно от реката) се появява в един по-късен период – след западането на манастира и изграждането на споменатите водни съоръжения – т. е. след XVI–XVII в. Въпреки различната си датировка двете трасета се използват интензивно до началото на XX в.⁴⁰

От Сливен към прохода „Железни врати“ има второ трасе, което излиза западно от Сливен, по билото, което е на юг от река Асеновска и продължава към местностите „Урум тарла“, „Черковното“ и „Кироолу“.

През 30-те години на XX в. в местността „Черковното“ са извършвани археологически проучвания от частни лица. Според техния доклад са открити останки на манастир.⁴¹

³⁹ За съществуването на тези съоръжения в Сливен споменават Хаджи Калфа и Евлия Челеби, чиито описания на града се отнасят към началото на XVII в. Виж: **Мустафа Хаджи Калфа**. Румелия и Босна. – Архив за поселищни проучвания. 1938, № 2, с. 88; **Гаджанов, Д.** Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество (ПСПБКД). Т. 70, 1909, с. 682.

⁴⁰ Новият държавен път Сливен–Елена–Търново. Сливен 1927, с. 4; **Русев, И., Г. Ковачев**. За пътните връзки на два стари манастира в Сливенско-Котленския балкан. – В: Сб. Известия на Съюза на учените в България, клон Сливен. Т. I, Сливен, 1999, с. 16–18.

⁴¹ Повече за тези проучвания виж в глава IV на книгата.

Оттам старият път поема през местността „Палето“ и излиза на „Бабина локва“, където се свързва с трасето през „Даулитите“. В участъка между „Кироолу“ и „Бабина локва“ пътят се охранява от „Асенова крепост“.

Според сливенския краевед от първата половина на XX в. Георги Гюлмязов това е стар път, по който в миналото е минавала пощата за Търново, поради което се е наричал „пощенски“.⁴² Сведението на Гюлмязов се потвърждава по категоричен начин и от интересния факт, че до XVIII в. село Вълген, намиращо се в непосредствена близост до второто трасе (западно от него) е известно в османотурските документи под името Кумрал дербент.⁴³

Едно трето трасе тръгва западно от Сливен и до местността „Кироолу“ следва същия маршрут, след което се отправя към късноантичната и средновековна крепост „Калето“ между селата Малко Чочовен и Бяла. Оттам по дерето на Беленска река продължава към късноантичната и средновековна крепост „Градището“ над мина „Качулка“, с посока към „Железни врати“ и оттам към Стара река и Велико Търново.

Този път всъщност свързва през Античността емпориона Туида (ранновизантийска Цоида) с Никополис ад Иструм. Повод за трасирането на този път дава откриването на пътната колона от времето на император Константин Велики и неговите наследници, открита при „Калето“ между селата Бяла и Малко Чочовен.⁴⁴

Вероятната начална датировка на този маршрут следва да се съобрази с находките, открити при разкопките на крепостта, които за жалост не са толкова богати.⁴⁵ Като опорна точка може да се приеме една монета на император Проб (276–282 г.), която подсказва, че през третата четвърт на III в. пътят вече е функционира.⁴⁶

⁴² Новият държавен път Сливен–Елена–Търново..., с. 3–4.

⁴³ От турската дума „дербент“ („дервент“) – проход; Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София. Ориенталски отдел. Фонд 138, архивна единица 18.

⁴⁴ Непубликувана. Съхранява се в Регионален исторически музей – Сливен.

⁴⁵ Непубликувани. Съхраняват се в Регионален исторически музей – Сливен.

⁴⁶ Ковачев, Г., И. Русев. Няколко антични пътя... с. 36.

Извършените непосредствени наблюдения по трасето на старите пътища Сливен: „Даулите“ – „Железни врати“ и Сливен – „Киролу“ – „Железни врати“ установиха, че пътищата са широки и удобни за коларски превоз. Както подсказва откритата при „Калето“ между селата Бяла и Малко Чочовен пътна колона, този път също е бил удобен и проходим за коли още през Античността, а може би и през Средновековието.

Дублиращо трасе на подстъпите към прохода „Железни врати“ откриваме между град Сливен и връх „Българка“. Това трасе започва от късноантичната и средновековна крепост „Хисарлъка“, продължава по източния скат на хълма „Гаговец“ към останките на ранновизантийската и средновековна крепост „Марино градище“ и право на север през местността „Кърчаните“ отива към връх „Кутелка“ и връх „Българка“. Извършените наблюдения по трасето указват, че пътят може да се използва за коларски превоз. Косвено потвърждение на това са наблюденията на Елена Бацова върху открития от нея тунел при западната стена на „Хисарлъка“. Наклонът на тунела от 23% е удобен за движение на коли, а здравата глинена настилка, която покрива неговия под, улеснява това придвижване.⁴⁷

От „Марино градище“ в североизточна посока се отправя стратегически път-пътека, която минава западно под останките от късноантичната и средновековна крепост „Върло градище“ до „Комина“ през изсечена в скалите под формата на дълбок улей врата, с ширина до 1,30 м., продължава през преградната стена, която се открива югоизточно от връх „Кутелка“ и се изкачва към връх „Българка“.

За важността на пътя Сливен – „Железни врати“ говори фактът, че по време на Руско-турската Освободителна война на връх „Вратник“ са дислоцирани три турски табора войска, наброяващи 1800 души.⁴⁸ За изграждането на турските укрепителни съоръжения през войната само от Сливенския санджак са мобилизирани 2500 души, 500 от които са отправени към Котел.⁴⁹ Част от тях ко-

⁴⁷ Бацова, Е. Античният Сливен. – Векове. 1975, №4, с. 63–65.

⁴⁸ Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–78 гг. На Балканском полуострове. Вып. 12. Численость русских и турецких войск в течение кампании. СПб., 1899, с. 76.

⁴⁹ Вестник „Секидневний новинар“. Година 1, бр. 48–49, Букурещ, 02.08.1877.

паят окопи и изграждат фортификации на връх „Вратник“, които и днес сравнително добре личат там.

На юг от Сливен пътят е продължавал по течението на река Тунджа към Ямбол, Голям Дервент и Адрианопол (Одрин). Чудесна илюстрация за използването на този път през XIV в. и по-късно е пътеводителят от Брюж, съставен във Фландрия през 1380 г., описващ маршрута по който поклонници от Централна и Западна Европа са отивали към Ерусалим.⁵⁰

Друг важен път пресичащ Балкана в близост до района е пътят през Котленски проход и неговите разклонения. Северният подход към Котленския проход – прохода Дервена, е при предпланините на Стара планина. В южна посока пътят минава по билото на височината, източно от село Тича и пресича река Голяма Камчия под водослова на притока ѝ, Плаковска река. Към основното било комуникацията минава през местностите „Кантона“, „Талим таи“, „Кадийска чешма“, „Лакъма“ и достига до „Трите вятъра“, след което продължава по източния и южен склон на хълма „Елиница“, спуска се в долината на река Котлешница, в южна посока се изкачва над местността „Гръшки дол“ и минава през седловината „Портите“ между връх „Вида“ и хребета „Ветрила“. На юг трасето продължава по течението на Марашка река към село Горно Александрово и Ямбол.

Проходът е охраняван от крепостите в местностите „Дели Иванова къшла“, на връх „Вида“, „Вавово кале“ при Градец, „Новоселско кале“, „Чатарлъка“ и „Марианско кале“ в устието на Марашкия проход.

Според Пиер Лескалопие, минал през Мокренския и Котленския проход през 1574 г., пътят бил планински, но приятен. Разстоянието от село Мокрен до село Тича било изминато за един ден.⁵¹

Марашкият проход се дублира от трасето, което се отклонява от главния път при село Градец, оттам на запад се отправя към „Вавово кале“, след това поема право на юг към изселеното неотдавна

⁵⁰ Тъпкова-Заимова, В. Връзки от двете страни на р. Дунав през XIV в. – В: Сб. Българите в Северното Черноморие, Т. III, В. Търново, 1994, с. 101–106.

⁵¹ Френски пътеписи за българските земи XV–XVIII в.. С., 1975, с. 157.

Ново село (сега военен полигон) и село Седларево, при което минава край останките от средновековен български манастир,⁵² останките от крепостта „Злото кале“ и продължава край село Блатец към Ямбол. Под крепостта „Злото кале“ минава друг път, който се движи в западна посока по билото на Стидовската планина към „Калето“ и „Манастира“ при село Сотиря, където се съединява със Сотирския проход. При село Сотиря се открива и удобна възможност за странично възлизане към прохода „Железни врати“.

От седловината „Портите“ при връх „Вида“,⁵³ пътят от Котленския проход има отклонение към град Сливен и село Сотиря. След като пресече хребета между връх „Вида“ и „Ветрила“, пътят се спуска към местността „Кръстопътя“ край останките от турски стражеви пост – „Варда“, минава край село Жеравна и продължава право на юг към Нейковската река, която пресича при местността „Моллов мост“, изкачва източните склонове на „Храстав борун“, минава покрай „Беклемето“, пресича река Кобишлишница и се изкачва към останките на български средновековен манастир⁵⁴ в землището на село Ичера. От „Манастира“ пътят завива на запад по билото на „Русинови ливади“ и се спуска на юг към село Ичера, като влиза в източния му край до стопанския двор в местността „Стублищата“. В този район пътят се разклонява на две. Едното трасе преминава р. Луда Камчия при брод („Гечит“)⁵⁵ край село Ичера, продължава на юг към местността „Черкезките хармани“ в Матейската планина, минава през село Матей, изселено през 1830 г.,⁵⁶ през Дорешка

⁵² По-подробно за този манастир виж в Гл. IV на книгата.

⁵³ Местността при вр. „Вида“ е позната още и с името „Демир капия“ (Железни врати), тъй като при пролома на р. Котлешница е имало порта, която преграждала евентуален достъп по течението на реката.

⁵⁴ Виж Гл. IV.

⁵⁵ Топонимът *Гечит* винаги насочва към брод на река, а в тази връзка и към трасе на път, преминаващ в района.

⁵⁶ Село Матей е старо селище в Сливенско, просъществувало до голямото изселване през 1830 г., когато жителите му се преселват в Русия и в близките Тополчане, Жельо войвода и други села. След това до 1864 г. е имало наоколо само кошари, често спохождани от хайдути, а през 1864 г. селището е било заселено с черкези, за да охраняват района. През Освободителната война (1877–1878 г.) черке-

река, покрай „Калето“ над село Тополчане, спуска се към течението на Калояновска река до с. Калояново,⁵⁷ откъдето се отправя покрай старото селище Таузлии (Таусли, Тавазлии, Паун)⁵⁸ и при ясно изразен брод на р. Тунджа се отправя към Ямбол. Може да се предполага, че това е била една от основните пътни артерии, свързваща Ямбол и Таузлии със Северна и Североизточна България през Ранноосманския период.

Второто разклонение на по-горе описания балкански път продължава през село Ичера, но в западния край на селото напуска днешното асфалтово шосе и в южна посока се изкачва към „Грапавата канара“ и „Юзбаишката чешима“. Изкачвайки се на билото при местността „Гроба“, пътят се отклонява на югозапад към местностите „Тенджерата“ и „Чуката“, откъдето се спуска успоредно в близост до асфалтовото шосе към местността „Караманова нива“ и стига до разклона за местността „Карандила“ при „Кантона“. В този участък сегашният асфалтов път се пресича неколкократно от старото трасе. При едно от тези пресичания се е получил разрез на настилната, от който се вижда нейната структура – изправени ломени камъни, забити в чакълест дренаж.

От разклона за „Карандила“, пътят продължава на запад към местността „Ашлама“, пресича местността „Големия джендем“, по югоизточните склонове на връх „Руйна“ пресича и „Малкия джендем“ и продължава към местността „Моллова кория“. Оттам се спуска към източните части на град Сливен в квартал Ново село, като преди да влезе в града минава край останките от ранновизантийско и средновековно българско селище „Юрта“, южно от пещерата „Змееви дупки“ и останките на средновековен параклис край друго селище, посветен по предание на Св. 40 Мъченици.

зите напуснали Матей и го оставили в руини: **Табаков, С.** Опит за история на град Сливен. Т. I, С., 1986, с. 468–469, 520.

⁵⁷ **Лисицов, Ст.** Проходи и оперативнo-свoбoдитeлни линии в Кoтлeнската, Сливeнската и Грeбeнeц плaнинa прeз Късната Античност и Българското Средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София–Сливен, 1993, с. 43.

⁵⁸ Селище, просъществувало от XVI в. (а вероятно и от по-ранно време) до XIX в.

Пътят се охранява от укрепения манастир при село Ичера, късноантичната крепост на връх „Песченик“ до „Големия джендем“ и късноантичната и средновековна крепост над „Моллова кория“. До първите десетилетия на XIII в. е функционирала и крепостта „Хисарлъка“ при Сливен.

Пътят от Сливен към връх „Вида“ е интензивно използван през епохата XV–XIX в. За това свидетелства и неговото наименование – „Пощенски път“, който според Константин Иречек бил достъпен само с кон.⁵⁹

Нека обаче се доверим на описанието на пътя, оставено от Джон Кепъл, който минал през 1827 г. по маршрута: Одрин, Голям дервент, Попово, Люлин, Ямбол, Сливен, Ичера, Жеравна, Котел, Тича и Шумен: *„В началото на изкачването пътят е навигиран, в добро състояние, достатъчно широк, за да се разминат две каруци, проходим за артилерия. Настилката е от пясъчник, примесен с глина, умесена до твърдо. Материалът всъщност е самата земя. По толкова удобен път може да мине всяка каруца.“* Кепъл също посочва, че пътят много лесно се прокарва, като се изсичат храсти и дървета, а се поправя с пръст.⁶⁰

Според Ал. Краснокутски обаче, който минал оттук през 1803 г. пътят бил изключително труден.⁶¹

Явно поради важността на пътя, турската власт полагала особени грижи за неговото поддържане. По протежение на балканския участък били изградени специални пътни станции (мензили), където ставала подмяната на превозните животни – конете. Отговорността по управлението на мензилите се възлагала на специално назначени държавни чиновници. Така например, в един документ от 1862 г. се говори за наличието на три мензила по пътя, съответно край Сливен, в Ичера и Котел. За връзката на този т. нар. „пощенски път“ с Одрин и Цариград говори и фактът, че контролът на пътните станции в Ичера и Котел е възложен от централната администра-

⁵⁹ Иречек, К. История на българите. С., 1886, с. 16.

⁶⁰ Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в. – 30-те години на XIX в.). С., 1987, с. 733–735.

⁶¹ Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX в.. С., 1986, с. 70–71.

ция на лицето Али ага от Одрин, споменат в описания документ.⁶²

Пътят през Котленския проход е използван интензивно още през Античността. Доказателство за това се явяват двете колективни монетни находки, укрита при античното селище до село Тича и в местността „*Бутово*“, между селата Медвен и Шехово.⁶³ Най-късните монети в съкровищата са тези на император Клавдий II Готски (296–271 г.). Това уточняване от своя страна бележи един от вероятните пътища, по които минали готските нашественици през 270–271 г., когато от Никополис ад Иструм се отправили към Анхиало и го превзели.⁶⁴

Някъде около връх „*Вида*“ се предполага също, че е Диавена, където цар Ивайло дал решително сражение на византийците. Последните проучвания обаче подсказват, че въстанието на Ивайло е избухнало в областта около Овеч (Проватон).⁶⁵ По тези пътища ще е минал и пълководецът Михаил Глава Тарханиот през 1278 г., когато превзел Мокрен, Грамени, Ачерас и Сотирополис.⁶⁶ В посока към „*Злото кале*“ над село Седларево е бил насочен един от ударите на император Йоан V Палеолог през 1346 г., когато в крепостта е била укрита една голяма находка от златни монети.⁶⁷ По пътя край село Сотиря по долината на река Овчарица вероятно е минала и ордата на претендента за султанския престол Муса в наказателния поход срещу отметналите се български съюзници през 1410 г. От мест-

⁶² Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ориенталски отдел. Фонд 138. Архивна единица 113 – Оплакване на мюдюра на с. Ичера във връзка с това, че мензилът до селото е останал без коне.

⁶³ **Динкова, А.** Колективна находка от римски императорски монети от село Тича, Сливенско. – Известия на музеите от Югоизточна България. Т. 15, 1992, с. 49–55. **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1963 г. – Известия на Археологическия институт. Т. 28, 1965, с. 250.

⁶⁴ *Scriptori historiae Augustae*, 18, 12–1. – В: Латински извори за българската история. Т. I, С., 1958, с. 68; **Jordanes**. *Getica*. 9, 108. – В: Латински извори за българската история. Т. I, С., 1958, с. 343.

⁶⁵ **Андреев, Й.** Средновековният Овеч през XIII–XIV в. – В: Сб. Български-ят средновековен град, С., 1980, с. 272–273.

⁶⁶ **Гюзелев, В.** Средновековната поезия като извор..., с. 200–201.

⁶⁷ Непубликувана. Сведението взето от вестник Стандарт от 16. 10. 1995 г.

ността „Малкия джендем“ ордата ще се е изкачила на „Карандила“ през местността „Архангела“ – път, посочен още от братя Шкорпил.⁶⁸ Тогава сигурно е била укрита колективната монетна находка, открита на „Карандила“ и съставена от емисии на Йоан Шишман, Мурад и Муса.⁶⁹

И така, видно е, че подходите към Котленския проход слизат към Карнобат през селата Медвен и Шехово; към село Горно Александрово и Марашки проход и към Сливен през Ичера, Жеравна и „Вида“.

Останки от калдъръмена настилка можем да видим северно от село Градец (в местността „Водоема“) и в участъка между „Чуката“ и „Карандила“. Според начина на редене, настилката вероятно е полагана през времето XV–XVIII в. Платното е от типичното за възрожденските селища нареждане на ломени камъни с улей по средата. Пак към това време трябва да отнесем стражниците (т. нар. *варди*), разположени по местни сведения при „Урушките скали“ до Котел и в местността „Беклемето“ до село Катунице, Сливенско.

През Сливенския балкан преминава трасето на друг един пряк главен път, който свързва Търново с Южното българско Черноморие. Маршрутът на пътя е подбран така, че избягва както прохода Железни врати, така и преминаването през Котленския проход. На местното население той е известен с името „Търновският друм“. Този стар път идва от Търново към Елена и село Майско и непосредствено преди село Стара река се отделя от пътя за „Железни врати“ в посока към село Кипилово. Минава „Вълкова кория“ и по коритото на река Сайганица достига „Хисаря“, където се разкриват останките от ранновизантийската и средновековна крепост „Хърсулград“.⁷⁰ Пътят минава под „Хисаря“ към местностите „Радъндору“ и „Зеленич“ и излиза на „Околчата поляна“, откъдето се спуска към южното било „Гредата“ и местността „Крива река“. Оттам пътят се изкачва

⁶⁸ Шкорпил, бр. Спомен на Сливен и манастирите му. Сливен, 1886, с. 19.

⁶⁹ За тези събития виж в Глава I.

⁷⁰ Бобчев, С. Крепостни кули с издаден остър ръб. – Известия на Археологическия институт. Т. 25, 1961, с. 103–147; Шкорпил, К. Стратегически постройки в Черноморската област на България. – Byzantinoslavica, II, 1930, с. 147–230.

на местността „*Чукаря*“, Нейковско землище и се отправя към „*Нейковското куило*“.

Удобното местоположение и добрата обзорна видимост на местността „*Чукаря*“ допускат възможността през XIII в. на това място да е имало стражеви пост. Това се подкрепя от откритата там желязна брадвичка – топор⁷¹ и корубести монети, изчезнали при пожара на старото кметство на село Нейково, Сливенско.⁷²

От „*Нейковското куило*“ пътят продължава на изток към местността „*Солената вода*“, минавайки през „*Беклемето*“. На това място явно е имало стражеви пост (беклеме), откъдето идва и името. До трасето се забелязват руини на постройка.

В тази местност „*Търновският друм*“ пресича стария път от Сливен за Котел през село Нейково. Южно, на около 500 метра от кръстовището, до трасето на пътя Сливен – Котел се забелязват останки на български средновековен манастир, известен като „*Клепалото*“.⁷³

След „*Беклемето*“ пътят минава реката при добре очертан брод и се изкачва източно през „*Арабаджийска кория*“ между хълмовете „*Крайница*“ и „*Мавровец*“. Старият „*търновски път*“ продължава право на изток към село Жеравна и след като подмине селото пресича „*пощенския път*“ от Сливен за Котел през Ичера. Оттам пътят продължава към местността „*Бутово*“, Медвенско, село Шехово и по долината на река Мочурица продължава към Карнобат. От Карнобат пътят продължавал към Южното Черноморие, а друго отклонение водело към прохода Голям Дервент в Странджа и на юг към Одрин.

По долината на р. Сайганица, но северно от планинския вододел минава още един път, познат като „*търновски път*“. Този път минава през „*Боаза*“, западно от Кипилово, продължава към „*Зеленич*“ и по долината на р. Котлешница при южните покрайнини на гр. Котел се свързва с Котленския проход. Древният път е пазен от „*Сайган*“

⁷¹ Регионален исторически музей – Сливен. Отдел Археология. Инв. №450.

⁷² Сведението дължим на бившия кмет на село Нейково Стоян Георгиев, вече покойник.

⁷³ **Шкорпил.** Спомен на Сливен..., с. 16; **Константинов, Д.** Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов очерк. С., 1948, с. 93.

ското кале“, укрепленията „Калива“ и при местността „Камъка“, крепостта при „Гръшката страна“ и твърдината „Градището“.⁷⁴

Така представените пътища, които минават около град Сливен и прилежащите му планински райони дават възможност за някои изводи.

Двата пътя през Котленския проход и Железни врати са най-преките връзки, които свързват долината на река Тунджа и териториите на Тракия, лежащи на юг от Странджа планина, с Централна Северна България, големите градски центрове по двете страни на река Дунав и Централна Европа. През Средновековието това са били пътищата, които свързват столицата на Втората българска държава Търновград с Адрианопол и столицата на Византия Константинопол.

Особеното внимание, което се обръща на района и на прокараната през него пътна система, проличава най-вече от строителството на фортификационни съоръжения, имащи отношение към охраната и контрола на трафика и отбраната на местното население.

Западната част на Източна Стара планина заема особена географска позиция в Източната част на Балканския полуостров. В сравнение с другите части на Стара планина, Източният Балкан е по-нисък и достъпен, което от дълбока древност способства за оформянето на проходни седловини през основното му било и успоредните на него дялове. Друго предимство, допринасящо за изграждането на пътища в Източна Стара планина е безпрепятствената ѝ връзка на юг към полетата на Тракия, докато в останалите части на Хемус тази връзка се прекъсва от широката верига на Средна гора.

Отбранителното предимство на проходите в Източния Балкан спрямо проходите в останалите части на Хемус е било в тяхната по-голяма дължина, стръмни склонове и разломи по северните части. Пълноводните в миналото реки Голяма Камчия (Тича) и Луда Камчия, разположени напреко на старопланинските пътища, многобройните притоци, със стръмни, скалисти брегове, са били сериозно препятствие срещу настъпващ противник. Това улеснявало засадите и ешелонизираното укрепяване в дълбочина по проходите.

⁷⁴ Лисицов, Ст. Проходи и оперативно-съобщителни линии..., с. 41–42.

Римският архитект Ветрувий сочи тясната връзка между пътищата и строежа на фортификации за тяхната защита.⁷⁵ Зачестилият нашествия от север на готи, вестготи, костобоки и др. след средата на III в. стават причина за строежа на множество крепости и преградни стени по склоновете на Стара планина, които да бранят както населението, така и полетата на юг от Балкана. Настъпилата несигурност подтикнала и към укрепването на селища, които в много от случаите сменили своето местоположение на удобни за наблюдение и отбрана места.

3. Крепости и укрепителни съоръжения

Според най-ранните монети, открити в крепостта „Хисарлъка“ при Сливен, укрепването на селищата на юг от Източна Стара планина започнало по времето на император Констанций (293–308 г.).⁷⁶ По това време в Сливенско-Котленския балкан вече са съществували крепостите при селата Сотирия, Седларево, Бинкос, Струпец, „Върло градище“ и „Гарванова скала“ над Сливен, връх „Вида“, южно от Котел и др.⁷⁷

Очевидно повсеместното укрепване и изграждането на цялостна укрепителна система започнало след готското нашествие от 377 г. и хунското опустошение от 447 г. Както сочи строителният надпис на император Анастасий, открит във „Вавово кале“ при село Градец, Сливенско,⁷⁸ в началото на VI в. дейността по изграждането на укрепителни съоръжения била засилена чувствително. Вероятно по това време били построени или вече са съществували укрепленията

⁷⁵ **Vitruvius Pollio.** De architectura (Ten books on architecture). New York, 1999, I, 5–1.

⁷⁶ **Щерева, И.** Археологически проучвания ..., с. 30.

⁷⁷ Римски императорски монети от средата на III в. от посочените обекти се съхраняват в нумизматичната колекция на Регионален исторически музей – Сливен, №№ 2124, 2144, 3482–3485.

⁷⁸ **Velkov, V., St. Lisitsov.** An Early Byzantine and Medieval Fort in the Haemus with an Inscription and Graffiti of emperor Anastasius. – In: Сборник в чест на академик Димитър Ангелов. С., 1994, с. 257–265.

при „Моллова кория“⁷⁹ и село Злати войвода, Сливенско,⁸⁰ а крепостта при Сливен е била преустроена.⁸¹ Усилената строителна дейност продължила и по времето на императорите Юстин I, Юстин II и достигнала своята кулминационна точка при император Юстиниан Велики (527–565 г.). Тази интензивна работа е описана от Прокопий Кесарийски,⁸² а резултатите от археологическите проучвания при Сливен, Карнобат⁸³ и др. потвърждават това. Извършените теренни наблюдения и данните от открития на място керамичен материал подсказват, че през периода V–VI в. са били изградени и използвани крепостите при „*Марино градище*“ и до връх „*Песченик*“ над Сливен, „*Вълчово кале*“ и „*Медвенско кале*“ при село Медвен, „*Малкото кале*“ при село Трапоклово, „*Римското кале*“ над Котел, „*Хърсулград*“ при Кипилово, „*Калето*“ до мина Качулка над село Бяла, „*Калето*“ северно от село Тополчане, „*Калето*“ до с. Глуфишево и др. Нещо повече – извършените от Рашо Рашев наблюдения върху укрепителната система на Стара планина показват, че района на Сливенско-Котленския балкан през ранновизантийския период е пренаситен от крепости в сравнение с останалите старопланински райони.⁸⁴ Тези наблюдения се потвърждават и от проучванията върху укрепителната система на района, извършени от Стефан Лисицов.⁸⁵

⁷⁹ В крепостта е открита монета на император Анастасий. Съхранява се в Регионален исторически музей – Сливен, Нумизматична колекция, Инв. № 2352.

⁸⁰ По резултати от монети, открити при редовни археологически проучвания. Съхраняват се в нумизматичната колекция на Регионален исторически музей – Сливен.

⁸¹ **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен. с. 12.

⁸² **Прокопий Кесарийски.** За строежите. – В: ГИБИ, т. II, С., 1958, с. 154–178. Пълен превод на съчинението на Прокопий Кесарийски „*За строежите*“ на руски език може също да се види в: **Кондратьев, С. П.** Прокопий из Кесарея. – Вестник древней истории. Москва, 1939, № 4, с. 203–294.

⁸³ **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София–Сливен, 1993, с. 118–124.

⁸⁴ **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–IX в.). Варна, 1982, с. 12.

⁸⁵ **Лисицов, Ст.** Ранновизантийската и българската средновековна укрепителна система в Източна Стара планина (V–XIV в.) (от прохода Вратника до Ришкия проход). Автореферат на дисертация. С., 1995, с. 12.

Независимо от извършените укрепителни мероприятия, зачес- тилите в края на VI в. нашествия на авари, славяни и прабългари сложили край на градовете и селищата в Източна Стара планина и на юг в равнината. Според резултатите от проучванията аварско- то нашествие от 578 г. прекъснало живота в Кабиле,⁸⁶ а последните монетни емисии от 598–599 г., открити при Сливен подсказват, че животът в крепостта спрял да съществува в самия край на VI или началото на VII в.⁸⁷ Като вероятна причина за обезлюдяването на крепостта могат да се посочат не толкова действията на аварите в края на VI в., а по-скоро опустошителната чумна епидемия, заляла Балканите в периода 597–599 г.⁸⁸ Откритата монета на император Ираклий в крепостта при село Злати войвода показва, че укрепле- нието е използвано и към средата на VII в. Неговото запазване, а ве- роятно и запазването на други укрепления в района⁸⁹ по това време ще е струвало значителни усилия на византийската администрация, но това е било оправдано, предвид стратегическите позиции, които заемали тези укрепления.

Създаването на българската държава в края на VII в. внесло нов преломен момент в политическата картина на Балканите и Югоиз- точна Европа. Разчитайки основно на конницата, която се явявала основна ударна сила, българите не предприели мерки за опазване- то и използването на създадената преди тях укрепителна система в Стара планина. Тяхното основно внимание било насочено основно към равнината, където ефективността на кавалерията била най-го- ляма. С изключение на изградените по това време землени валове, следи от които откриваме и в Котленския район, липсват следи от

⁸⁶ **Танчева-Василева, Н.** Късноантичен укрепен квартал в античния град Кабиле. – В Сб. *„Приноси към българската археология“*. С., 1992, с. 26–30.

⁸⁷ **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен..., с. 17.

⁸⁸ **Ковачев, Г.** Чумните епидемии в българските земи през Късната антич- ност и Българското средновековие. Някои проблеми и перспективи на проуч- ванията. – В: *„България – земя на блажени...“ In Memoriam Professoris Iordani Andreevi. В. Търново, 2009, с. 434–449.*

⁸⁹ Подобни съждения би могло да се направят и за крепостите при селата Седларево и Струпец, но за съжаление тук не са извършвани редовни археологиче- ски проучвания и хронологията им все още не е изяснена напълно.

каквото и да е укрепване по планинските хребети.⁹⁰ Осъзнавайки важното значение на Стара планина като сигурна бариера срещу Византия, българските владетели предприели мерки за осигуряване на отбраната на южните ѝ подстъпи. Към VIII в. върху руините на късноантичните градове при Сливен и Карнобат възникнали български поселения.⁹¹ Българско селище се създадо и при подножието на крепостта при село Тополчане.⁹²

За периода IX–XII в. разполагаме със сигурна информация за съществуването на крепости и селища предимно в непосредствена близост до южните склонове на Стара планина: „*Марино градище*“ над Сливен, Крепостта при село Сотирия, „*Злото кале*“ при село Седларево, „*Малкият Хисар*“ до село Струпец, „*Калето*“ до село Злати войвода, „*Калето*“ до село Глуфишево и др. Във вътрешността на планината съществуват крепостта на връх „*Вида*“ и „*Римското кале*“ при Котел⁹³, „*Хърсулград*“ при Кипилово, вероятното укрепление, заемало място при „*Чукаря*“ над село Нейково и др. Прави впечатление, че крепостите са свързани преди всичко с отбраната на пътищата и с отбраната на изходите им при южните поли на Балкана. Това навежда на мисълта, че в този период византийците са склонни повече да приемат противника в полетата на Тракия, отколкото да се опитат да го спрат в старопланинските клисури. Може да се допусне, че крепостите във вътрешността на Балкана са имали повече административно-полицейски функции, свързани с таксите и налозите, изземвани по пътищата, отколкото с някаква конкретно отбранителна задача. По същият начин вероятно е бил организиран и статутът на крепостите в предмостията на Балкана, които са имали повече сигнално-охранителни функции, отколкото първос-

⁹⁰ **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав... с. 57–61.

⁹¹ **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен. с. 10–12; **Аладжов, Ж.** Цит. съч. с. 121.

⁹² Селището се намира в местността „*Орешака*“, при южните поли на Стара планина. Оттук произхожда тухла с врязан върху нея знак ГYI. Съхранява се в Регионален исторически музей – Сливен. Отдел Археология, Инв. № 312.

⁹³ При Римското кале над Котел е открит византийски булевертион от XI в. Виж: **Мушмов, Н.** Отчет на нумизматичния отдел. – Известия на Българския Археологически институт (ИБАИ), 1927. Т. VIII, с. 1–8.

тепенно военно назначение. Това едва ли се е дължало на „прибирането“ на защитата на империята на втора линия на юг в полетата на Тракия, а по-скоро на невъзможността на византийската администрация да окаже контрол над планинските райони, които очевидно били заселени с българи и явно не желаещи да подчинят изцяло своето съществуване и дейност на Византия. Сведението на Никита Хониат, че след въстанието на Асен и Петър в Търново, император Исак II Ангел трябвало да „разруши медни врати и да счути железни напречни греди“, са пряко потвърждение на това.⁹⁴

Както сочат резултатите от теренните наблюдения, през XIII–XIV в. районът на Сливенско-Котленския балкан бил надеждно укрепен. В края на XII – началото на XIII в. животът в крепостите „Хисарлъка“ и „Марино градище“ при Сливен бил прекъснат. За сметка на това били укрепени нови, предлагащи сигурна защита места във вътрешността на планината. Повечето от тях се появили върху останките на ранновизантийски съоръжения, които до този момент били потънали в забрава.

Усвояването на старите съоръжения и заемаването на нови, удобни за наблюдение и отбрана височини през XIII–XIV в. било съобразено с военно-топографския фактор и отбранителните възможности на релефа.⁹⁵ Това всъщност бил принципът, активно използван в строежа на крепостната мрежа през IV–VI в. Вероятно свойствата на местността се отразявали не само върху елементите на крепостта и нейното разположение, но и върху архитектурния ѝ облик.

Следва да се има предвид, че по това време старопланинската укрепителна система е изградена за борба срещу пехота, обсадни машини и използването на хладно оръжие. Действията на нападателите били насочени към прехвърлянето на стените със стълби и кули, подкопаване на основите и вратите, обсада чрез изграждането на срещуположна обсадна дървена стена-палисада, под прикритието на която нападателите могли да водят непрекъснато активни действия срещу защитниците.

⁹⁴ **Nicetae Choniatae.** Panecyricus Ysacio Angelo Dictus. – В: ГИБИ. Т. XI, С., 1983, с. 71–120.

⁹⁵ **Попов, Ат.** Военнотопографският фактор при изграждането на отбранителните съоръжения по южния склон на Стара планина. – Военно-исторически сборник. 1978, № 2, с. 110.

Всяко едно естествено препятствие, като река, планина, гори, блато, овраг и др. затруднявало бойните действия на противника, а понякога ги правело съвсем невъзможни. Умелото използване на разнообразните теренни условия с особеностите на високопланинския релеф е друга характерна черта на крепостите. Отделните съоръжения били разполагани така, че да затрудняват действията на нападащия, като го принуждават да води бой в най-неизгодни условия, движейки се отдолу нагоре.

От тази гледна точка, в основата на фортификационната архитектура стояло практическото използване на препятствията и стремеж те да се разполагат така, че да прикриват подстъпите по възможно най-надежден начин.⁹⁶

Южните склонове на Сливенската и Стидовската планини се характеризират със сравнително стръмен и скалист наклон, проходим по проломите на реките и билата на издадените навън ридове, които отвеждат към сравнително полегатите и удобни вътрешни части на Котленския балкан. Сливенският и Стидовският балкан се пресичат от няколко главни реки с постоянен воден дебит, които водят непосредствено към Сливенското поле: Новоселска и Асеновска при Сливен, Овчарица до село Сотиря, Мараш до село Горно Александрово. Вътрешността се пресича от река Луда Камчия (известна в района още като Раковска река или Градешка река) и Котлешница (Котленска река) и от техните притоци. Голяма част от укрепителните съоръжения тук умело използват отбранителните особености на реките и образуванията от тях проломи и меандри. Това са крепостите „Вавово кале“ при село Градец, „Злото кале“ над Сливен, „Калето“ при село Сотиря, Крепостта „Вида“, южно от Котел, „Големия Хисар“ при село Струпец и др.

Функциите, с които са натоварени отделните крепости през XIII–XIV в. явно са различни. Някои от тях са предназначени само за наблюдение и охрана. Това се вижда от тяхното местоположение и малки размери. Типичен пример е укреплението „Грашища“, северно от село Медвен. Други вероятно са давали временно убежище на населението от близкостоящото селище в случай на опасност. Та-

⁹⁶ Цит. съч., с. 110–115.

кова е укреплението в местността „Карандила“ над Сливен. Някои от тях са представлявали малки селища, укрепени със здрави стени на непристъпни места, каквито са крепостите при селата Сотиря, Малко Чочовен, „Върло градище“ и „Маричино градище“ над Сливен и др. Вероятно бъдещите археологически проучвания ще разкрият по-добре структурата на селищата, ситуирани около крепостите „Злато кале“ при село Седларево и „Големия Хисар“ при село Струпец. Първоначалният оглед и откритите материали говорят за поселения, просъществували стотици години и концентрирани около здрави укрепени ядра, изградени на възлови за отбрана и транспорт места. Може да се допусне, че става дума за някои от градовете, споменати в късноантичните и средновековни извори, но все още неуточнени от изследвачите.

Следва да се има предвид, че локализацията на обекти, отнесени към периода XIII–XIV в. е сложен и продължителен процес. Това се налага от липсата на достатъчно ясни писмени (епископски и документални) данни и нуждата от щателно и компетентно теренно проучване. Тъй като в стратиграфски ред пластове от тази епоха почти винаги лежат върху всички по-ранни пластове в селищата (ако има такива) и с редки изключения са покрити от пласт от османския период, то вероятността те да са уязвени от ерозия и съвременна мелиоративна дейност е голяма. Освен това, пластове от XIII–XIV в. са тънки и в много от случаите поради липсата на сериозни останки – незабележими при теренно обхождане. Ето защо и очакванията са за в бъдеще да бъдат установени и локализирани в района нови, неизвестни засега крепости и селища от епохата.

4. Районът през първите векове на османското владичество

Падането на Сливен или по-точно на крепостите в близост до днешния град, както и на прилежащия Сливенско-Котленски балкански район под османска власт е забулено в неизвестност. Всъщност най-осезаемото и продължително присъствие на завоевателя в района се отнася към времето, непосредствено преди и по време

на похода на Джандарлъ Али паша (известният от по-късно време велик везир) в Северна България през 1388 г. Знае се, че 30 хилядната му армия преминава през източните проходи на Стара планина с първоначални ключови позиции при Ямбол и Айтос. През пролетта на следващата 1389 г. султан Мурад I е в Ямбол, където изчаква своя военачалник, а също и търновския цар Йоан Шишман, с когото трябвало да води поредните преговори и на когото да постави поредния ултиматум.⁹⁷

Както знаем, целта на похода на Али паша от 1388 г. била отнемането на Северното българско Черноморие от властта на Търновското царство. Айтоският проход ще да е бил и една от уязвимите точки на българите, най-вече поради отдалечеността му от столицата Търново. По цялото му протежение турската армия преминала едва през три ключови крепости: Айтос, Ченге (при дн. Аспарухово, Варненско) и Вичина.

След като турците завоювали Ямбол през 60-те години на XIV в., те имали удобен плацдарм за настъпление към Търново по най-прекия път през Сливенския балкан. Поради тази причина Йоан Шишман е обърнал по-сериозно внимание на крепостите в предмостията на тази част на планината. Както отбелязва Р. Рашев, концентрацията на крепости в района на Сливенския балкан през XIII–XIV в. е изключително висока в сравнение с останалите части на планината.⁹⁸ В действителност на едно късо разстояние, непосредствено срещу Ямбол, се откриват останките на десет крепости – „Злото кале“ при Седларево, „Калето“ при Тополчане, „Градището“ при Сотиря, „Калето“ при „Моллова кория“, крепостта в местността „Карандила“, „Маричино градище“, „Върло градище“, „Калето“ в „Асеновския боаз“, „Градището“ над Чинтулово и „Големият Хисар“ при Струпец. След тях следва втори ешелон крепости, които ги покриват: „Вида“ и „Римското кале“ при Котел, средновековна Тича,

⁹⁷ За хода на събитията в навечерието и по време на похода на Джандарлъ Али паша по-подробно виж: **Ников, П.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – Известия на Историческото дружество (ИИД). Т. VII–VIII, С., 1928, с. 66 и сл.; **Овчаров, Н.** Последната война на цар Иван Шишман (1388–1395 г.). *Paleobulgarica* (Старобългаристика) XX, № 1, 1996, с. 62–67.

⁹⁸ **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав..., с. 12.

„Вавово кале“ при Градец, „Градището“ над Бяла и „Хърсулград“ при Кипилово. Към тази система са били включени и укрепените манастири „Калето на хайдут Върбан“ при Котел, „Клепалото“ при Нейково и манастирът по р. Манастирска, северно от Сливен.⁹⁹

Можем със сигурност да предположим, че през 70-те години на XIV в. тези крепости са принадлежали на Търновското царство, тъй като монети на Йоан Шишман са открити на „Върло градище“, което заема ключова позиция на подстъпите към планината.¹⁰⁰ Фактът, че през 1389 г. Йоан Шишман се съгласява да отиде при Мурад в Ямбол подсказва, че той е имал сигурен гръб за обратния път към Търново.

Както Евлия Челеби сочи две столетия по-късно, крепостта на Сливен била завладяна със сила.¹⁰¹ Трудно засега бихме могли да кажем дали това е така или историкът хиперболизира военните подвизи на османската армия срещу неверниците. През 1393 г. укрепеният се в Никопол Йоан Шишман бил нападен от турците, които след три месечна обсада превзели Търново. Това предполага не само бързо придвижване и дислоциране на турската армия, но и нейното тилово подсигуриране, което означава, че българските крепости в близост до Балкана, които биха могли да й останат в гръб вече били минали в турски ръце.

Както се вижда от похода през 1388–1389 г., Айтос, Ченге и Вичина отворили своите врати доброволно. Фактът, че при „Карандила“ откриваме монетна находка с емисии и от началото на XV в. подсказва, че в самия край на XIV в. местното население не е било пряко засегнато от жестокости. Нещо повече, в началото на XV в. Константин и Фружин подготвили за въстание българските крепости в Източния Балкан, които вероятно все още имали свой собствен статут пред завоевателите.¹⁰² В този ред на мисли бихме могли да предположим, че крепостите при Сливен са отворили своите врати, за да опазят жителите си и привидната си самостоятелност.

⁹⁹ За тези манастири виж в Глава IV.

¹⁰⁰ Монетите на Йоан Шишман се съхраняват в Регионален исторически музей – Сливен. Нумизматична колекция, Инв. № 2125–2148.

¹⁰¹ Табаков, С. Опит за история ... Т. II, С., 1924, с. 5.

¹⁰² По въпроса за участието на района във въстанието виж по-долу.

Достоверността обаче на една такава хипотеза би могла да бъде потвърдена само чрез археологически проучвания.

Някои източници сочат точното място на лагеруването на Мурад I и на срещата му с българския цар – селището Таузлии (Таусли, Тавазлии), разположено между днешните Сливен и Ямбол. Според историка на Сливен – д-р Симеон Табаков това е голямо в миналото селище, просъществувало чак до *„кърджалийско време“*, т.е. до края на XVIII в.¹⁰³ По документални сведения най-ранното му споменаване е във войнугански регистър от 1548 г. (под името Паун), а най-късното от 1826 г., когато е включено в тимара на мюлязима Мехмед, син на Осман.¹⁰⁴ Следи от живот в района на Таузлии все още личат на север от с. Камен, Сливенско и твърде вероятно е д-р Симеон Табаков и краеведът Димитър Димов да са прави в твърденията си, понеже очевидно става въпрос за голямо поселение, намиращо се на главен и много важен в миналото път, свързващ Одрин (европейската резиденция на османските султани до средата на XV в.) и Търново (а и централната част на Северна България) през прохода *„Демир капия“* (Железни врати) над Сливен, а и с възможност за преминаване през другите балкански проходи и пътища в района.¹⁰⁵ Впрочем Таузлии е точно на кръстовището на този път при пресечната му точка с още една много важна пътна артерия – *„Туз йолу“* (*„Пътят на солта“*), която започва от черноморските пристанища и преминавайки през Подбалкана, води към вътрешността на Полуострова.

Настъпилите размирни времена провокират бурни миграции на Балканите, от които не остава настрана и конкретният регион. Местното предание е запазило спомена за преселване на сливенското население към вътрешността на планинските кътове, към

¹⁰³ Табаков, С. Опит за история ... Т. I, с. 222 и сл.

¹⁰⁴ Пак там, с. 471–472, с. 520–521; Димов, Д. Старини в околностите на гр. Сливен. – в-к *„Радикал“*, № 5 от 7 февр. 1909; Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Т. II. С., 1972, с. 77–79. През 1843 г. Таузлии е вече само местност – *„Тавузлу алани“*, след Освобождението наричана *„Тавазлийска поляна“* или просто *„Тавазлии“*.

¹⁰⁵ Един от тези пътища е описаният по-горе път през Матей, Манастира край Ичера и Котленския проход към Северна и Североизточна България.

балканското селище Беброво и даже в западна посока – все по старопланинските теснини.¹⁰⁶ Йеромонах Спиридон в своята „История во кратце...“, писана през 1792 г. пресъздава друго легендарно сведение, според което половин век по-късно сливенци се отзовават в Централна Средна гора. Според възрожденския книжовник те участват във въстание в Казанлъшко, срещу което султан Мехмед II Фатих изпраща своя войска веднага след превземането на Цариград (1453 г.).¹⁰⁷

Обитателите на средновековните крепости и селища в Сливенско-Котленския край вероятно не остават безучастни и към събитията от първото и началото на второто десетилетие на XV в. Без да разполагаме с конкретни данни за такова участие, като основание за подобно твърдение може да послужи обстоятелството за непосредствената близост на района до центъра на военните действия, свързани с гражданската война между синовете на Баязид (1402–1413 г.) и въстанието на Константин и Фружин (1408–1413 г.). В началото на 1410 г. Муса, подкрепян от българи, сърби и власи, в похода си към столицата Одрин, преминава през Източния Балкан и превзема Ямбол. По онова време в Стара Загора избухва въстание на местното население в негова подкрепа. През месец юни същата година той обаче е разбит при Космидия и започва жестока саморазправа със своите доскорошни съюзници. Срещу Муса се опълчват поредица от крепости в Източна Стара планина, които преди това го бяха подкрепили. Известни са имената само на някои от тях – Провадия, Овчага, Айтос, за които говорят оскъдните извори и чиято съпротива е епизод от първото голямо антиосманско въстание на българите – въстанието на Константин и Фружин (1408–1413 г.).¹⁰⁸ Но броят на разбунените български крепости и селища в Източния Балкан със сигурност ще е бил доста по-голям, за което свидетелства и голямата колективна монетна находка с емисии на Йоан Шишман, Баязид и Муса, намерена неотдавна при средновековната

¹⁰⁶ **Табаков, С.** Опит за история ... Т. I, с. 251.

¹⁰⁷ Пак там, с. 241, 251.

¹⁰⁸ **Ников, П.** Турското завладяване на България ..., с. 53; **Кузев, Ал.** Восстание Константина и Фружина. – Bulgarian Historical Review (BHR). 1974, № 3, p. 53–69; **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите, Варна. 1979, с. 66–71.

крепост в местността „Карандила“ над Сливен.¹⁰⁹ Впрочем именно тази монетна находка е най-яркото (макар и косвено) засага доказателство за участието на населението от района в събитията, свързани с въстанието.

Но очевидно твърде скоро след размирните военни действия, провокирани от османското завоевание на Средновековна България, населението от крепостите и селищата на Сливенския Балкан и околността се установяват на мястото, където и днес е разположен Сливен. Изграждането на основните ядра на съвременния град става вероятно още в самия край на XIV и в началото на XV в. в три различни центъра (селища), различията между които се запазват чак до епохата на Възраждането (XVIII–XIX в.), когато те се обединяват в едно цяло.¹¹⁰

Най-напред възниква Сливен (селището, наследило средновековното наименование) в северната част на днешния град. В османотурските документи то се среща като *Исливне* или *Ислимие*, а най-старото му население със сигурност са българите от околността, понеже те заселват по-горните и удобни за живеене места – махалата, известна в по-късно време като „Делибалта“. Противно на това разположение, османците са тези, които по принцип заемат по-високите места, особено в балканските селища, в които те са първите заселници. Наскоро след заправянето на Сливен възниква и **Ново село** – вероятно още в началото на XV в. Името му (в османотурските документи – *Йенидже*) се обяснява с обстоятелството, че то се появява на ново (новозаселено) място и след Сливен – т. е. във време, когато наименованието, което етимологично се свързва с мястото, където се сливат планинските реки, е вече използвано за другото селище. И тук българите си създават своя махала, а турските обитатели се установяват в отделна новоселска махала, но като заемат по-хубавата и по-висока част на терена. Следователно турското заселване в Ново село изпреварва във времето или протича почти паралелно с българското. Последен, но не по-късно от първите десе-

¹⁰⁹ Непубликувана. Съхранява се в Регионален исторически музей – Ямбол.

¹¹⁰ Дечев, В. Махалите на Сливен. – Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. VIII, Пловдив, 1985, с. 107–111.

тилети на XV в., възниква сливенският *Клуцохор (Кади кьой, Кадъ кьой)*. И трите селища в началото са малки села, отдалечени едно от друго.¹¹¹ Най-рано за Исливне, Йенидже и Кади кьой се споменава във връзка с вакъф, основан от султан Мурад II (1421–1451 г.). По онова време трите селища, заедно с Керанболу (неизвестно, вер. Кермен), Кончоко (?) и Гьобел (?) са вакъфи, административно подчинени на каза Янболу (Ямбол) в Силистренски санджак.¹¹²

Османотурските документи от най-ранно време (XV в.) със сведения за Сливен и за околните му селища са твърде оскъдни, но все пак не липсват такива. Така например, в *„Опис на хасове, зеамети и тимари на Никополския санджак от 1479 г.“*¹¹³ е записано селото **Глушник**, разположено на изток от Сливен, което по онова време е било тимар на Чакър, син на Теке. Подлежащи на данък в селото са 13 домакинства, а приходът от него е в размер на 1 405 акчета. Срещу отчисление от данъка Чакър е длъжен да участва във военните походи на султана.¹¹⁴ В същия регистър се споменава и село **Бутово**, което преводачът отнася в Павликенско,¹¹⁵ но не трябва да се забравя фактът, че голямо селище със същото име по онова време е съществувало и в днешното землище на с. Медвен, по-късно разселено. В регистър на доганджии (категория рая със специалното задължение да отглежда и обучава ловни соколи за нуждите на сул-

¹¹¹ Най-подробно по въпроса за заселването на съвременния град Сливен и на неговите стари квартали Вж. в: **Табаков, С.** Опит за история ... Т. I, с. 246–272, 502, 503.

¹¹² **Мутафчиева, В.** Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962, с. 113.

¹¹³ Извори за българската история (ИБИ). Т. XIII. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. II. С., 1966, с. 160–297. Първоначално преводачът Руси Стойков датира този документ към средата на XV в. (с. 161), но в по-късна публикация Страшимир Димитров го отнася към 1479 или най-късно към 1480 г. – датировка, която се потвърждава от прегледа на военно-политическата дейност на санджак бея на Никополския санджак Искендер паша: **Димитров, Стр.** За датировката на някои регистри от XV в. – Известия на българското историческо дружество (ИБИД). Т. XXVI, 1968, с. 242–243.

¹¹⁴ ИБИ. Т. XIII. ТИБИ. Т. II. С., 1966, с. 219.

¹¹⁵ Пак там, с. 219.

танския двор) от последната четвърт на XV в. е отбелязано селото **Чаирли** (дн. кв. Речица в Сливен), което тогава е спадало към **нахията Янбол** (Ямбол). Селото е било доганджийско.¹¹⁶

Неотдавна бе публикуван „*Опис (регистър) на ленните владения в санджака Никопол*“, датиран от преводача към 1483–1485 г., който наред с други съдържа и много ценни сведения за административното и демографско състояние на селищата от Сливенско-Котленския район през 80-те години на XV в. – т. е. за времето само век след османското завладяване на този край, поради което тук ще се спрем по-подробно на данните от документа.¹¹⁷

Ако съдим по данните на регистъра, в които всъщност нямаме никакви основания да се съмняваме, през 80-те години на XV в. Сливен (Ислимие, Исливне) е вече достатъчно нараснало по население и статут селище и е едно от важните в административно отношение средища на Никополския санджак. Той е център на нахия – една от двадесетте нахии на санджака.¹¹⁸ А известно е, че според прилаганата от османците практика в хода на завоеванието, областите (санджаците) в Румелийския еялет на новоизграждащата се държава, наследяват завареното на Балканите деление на царства и деспотства. Никополският санджак в края на XIV и началото на XV се разполага почти изцяло в границите на Търновското царство на Йоан Шишман, Видинският – в границите на Страцимировото царство с център Видин, Силистренският – в тези на Карвунското деспотство,

¹¹⁶ ИБИ. Т. Х. ТИБИ. Т. I. С., 1964, с. 87.

¹¹⁷ **Ковачев, Р.** Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. С., 1997. Заслужават похвала усилията на Румен Ковачев да въведе в научна употреба този много ранен, интересен и ценен откъм информация османски регистър и то съпътстван от подробна студия, в която изследователят хвърля нова светлина върху началната история от съществуването на Никополския санджак. При идентификацията на някои селища от югоизточната част на санджака обаче, колегата Ковачев допуска известни неточности, поради което тук ще се опитаме да внесем нужната яснота. Но сигурни сме, че нашите корекции ще бъдат „погледнати с добро око“, понеже те са направени от всеобщата нужда за развитието на научното дирене и че в никакъв случай няма да се приемат като опит за омаловажаване на стореното от Р. Ковачев, което и без това заслужава много висока оценка.

¹¹⁸ **Ковачев, Р.** Опис на Никополския санджак ..., с. 43 и сл.

Деспотството на Константин Драгаш с център Велбъжд се превръща в санджака Кюстендил, владенията на Вълкашин и Углеша са в основата на Паша санджак и т. н.¹¹⁹ Изхождайки от тази практика на завоевателя, можем с основание да твърдим, че въпросният регистър, доказващ включването (макар и не веднага) на Сливен в Никополския санджак, е още едно косвено потвърждение на направеното по-горе предположение, а именно, че Сливенският район е покорен от османците през 80-те и 90-те години на XIV в. – т.е. едва тогава, когато окончателно е превзето и цялото Търновско царство. За сравнение ще посочим, че съседният Ямбол, превзет от турците още през 60-те години на века, е определен за център на каза и е присъединен към Силистренския санджак – т.е. във времето на оформянето на санджаците е бил разглеждан от завоевателя като територия, непринадлежаща към Търновското царство. Важният статут на Ямбол, получен в хода на войната – той е един от главните пунктове в прилаганата от османците система *удж* в похода им на Балканите, е предпоставката за разширяването на границите на каза Янболу в посока север през първата половина на XV в. и за включването към нея на част от Сливенския район. Твърде скоро след това, Сливенско е „отнесено“ там, където административната практика на завоевателя по-велява това – т.е. в Никополския санджак.

Още от самото начало Никополският санджак бил превърнат в своеобразно предмостие на османските походи на север. Неговите управители се включвали или сами водели военни отряди към Влашко, Молдова, Украйна и южноруските степи, поради което бързото военно и административно уреждане на областта се превърнало в основна цел на местната и централна власт. Спахиите тимариоти от Никополския санджак били включени в северното крило от походния строй на османската армия. В това крило влизали спахии походници, джебелии, акънджии, слуги, помощни опълченски отряди и други военно-помощни формирования също и от

¹¹⁹ **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2. (1186–1396 г.). С., 1989, с. 104–106; **Градева, Р.** Административна система и провинциално управление в българските земи през XV в. – В: Българският петнадесети век. С., 1993, с. 27–39.

санджаците Силистра, Чирмен, Видин, София, Виза и др. Този мотив в изграждането на административно-териториалното деление на Османската империя се запазил чак до началото на XVII в., когато значението на спахийската конница в системата на османските въоръжени сили започнало вече силно да намалява.¹²⁰

Както вече стана ясно, през втората половина на XV в. нахия Ислимие е една от двадесетте нахии (кази) на Никополския санджак и е разположена в неговата югоизточна част. Тя очертава граничната ивица на санджака със съседните му санджаки – Чирмен на юг и Силистренски на юг и югоизток, с които нахията има обща граница. В рамките на Никополския санджак, Ислимие граничи със следните нахии: *Кьолене* с център дн. с. Колена, Старозагорско – на запад; *Търнови* с център дн. гр. В. Търново – на север; *Герилова* с вероятен център в района на дн. гр. Върбица, Търговишко – на север и североизток и нахия *Йеркеч*, обхващаща район от Котленския край – на североизток и изток.¹²¹

Нахията включва следните села, превърнати в тимари на различни спахии: Терке болу (дн. с. Трапоклово), Драгодан (дн. с. Драгоданово), Шахин (вероятно дн. с. Шехово, Бургаско), Седларова (дн. с. Седларево, като в документа е отбелязано, че „*неверници*“ (т. е. християни) от това село са се установили „*от старо време*“ в с. Кьопеклю – дн. с. Мокрен), Ветре поли с друго име Ченгяр, Хавли кьой, Калоян дол (дн. с. Калояново), Блатиче (вероятно дн. с. Блатец), Жировине (дн. с. Жеравна), Клушник (дн. с. Глушник), Калениче,¹²² Новасил (вер. изселеното средновековно селище Новачка край дн. с. Медвен), Айдън Карад с друго име Каваклу (дн. с. Тополчане) – в документа отбелязано като мезра.¹²³

¹²⁰ Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак ..., с. 39; Димитров, Стр., Кр. Манчев. История на балканските народи. XV–XIX в. С., 1971, с. 197–200.

¹²¹ Ковачев, Р. Никополският санджак през XV–XVI в. Административно-териториално деление. – Исторически преглед (ИПР). № 3, 1994–1995, с. 166, 172–173.

¹²² Р. Ковачев го идентифицира с бургаското с. Каленик, но поради голямата отдалеченост на това село от Сливен се съмняваме във възможността да става въпрос за същото.

¹²³ Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак ..., с. 164–165. Мезрата е орница (посевна земя) върху която няма населено място.

Интерес предизвиква идентификацията на две от посочените селища – Хавли кьой и Ветре поли. От близостта на имената можем да предположим, че първото селище по някакъв начин е свързано с наследяването на известния през Средновековието град Авли, споменат в изворите от средата на XI до началото на XIII в. Ал-Идриси го описва като град, на север от който се издигат високи планини, зад които тече р. Дунав,¹²⁴ а през 1206 г. при експедицията на кръстоносците в Тракия, отрядът на император Анри достигнал до града, където бил въвлечен в бойни действия с българите.¹²⁵ Изследователи като К. Иречек, В. Златарски, В. Иванова, В. Аврамов и др. го „поставят“ на различни места, но във всичките случаи той се посочва в близост до Сливен.¹²⁶ Както сочат изворите от онова време, крепостта има важно стратегическо значение и се налага като голям занаятчийски център и тържище. Регистърът от края на XV в. доказва, че век след османското нашествие селището е възстановено (по подобие и на други селища от района) и че вече наброява 31 християнски домакинства, сред които няма заселени мюсюлмани.¹²⁷ Авли (Авлу) просъществува и до XVII в., като според документ от 1635 г. то влиза в границите на каза Ислимие, но наброява едва 2 ха-нета, плащащи данъка джизие – т. е. 2 християнски домакинства.¹²⁸

В публикацията на тимарския регистър от 80-те години на XIV в. Ветре поли остава неустановено,¹²⁹ но очевидно това е било селото във вътрешността на Балкана, там където днес се намира

¹²⁴ **Недков, Б.** България и съседните ѝ страни ..., с. 87. В картите към „Географията“ на ал-Идриси обаче, явно по подобие на Истилифунус, картографът е допуснал същата грешка и неправилно е отнесъл селището в непосредствена близост до реката, което дава основание на някои автори за неточна интерпретация: **Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев.** Цит. съч., с. 91–92, 96–97, 103, 110, 114, 121, 140.

¹²⁵ Виж: **Табакوف, С.** Опит за история на град Сливен. Т. I, с. 126, 130–138.

¹²⁶ **Гагова, Кр.** Тракия през Българското средновековие..., с. 117–118 и посочената там литература.

¹²⁷ **Ковачев, Р.** Опис на Никополския санджак ..., с. 165. Тук Р. Ковачев неточно идентифицира Хавли кьой с много по-отдалеченото от района на нахия Ислимие бургаско село Асеневец.

¹²⁸ ИБИ. Т. XXVI. ТИБИ. Т. VII. С., 1986, с. 375–376.

¹²⁹ **Ковачев, Р.** Опис на Никополския санджак ..., с. 164.

местността „Вътро поле“ в Медвенско землище. На мястото, посетено от нас през месец юни 1995 г., по време на една от поредните експедиции в района, бе установено наличието на много добри условия за поселищен живот – вода, добра паша, добри комуникации и пр. Местността се намира северно от вр. „Грашища“ и в подножието на вр. „Орлица“. При поглед от високо, все още ясно личат синорите на нивите и следите от заселване. Оцелели са и плодните дървета на старите обитатели на селото. В близост минава така известният „Черкезки път“ – с важна стратегическа функция в миналото, свързващ районите на юг и север от Стара планина. Местното предание „говори“ за временното съществуване на това място на татарско селище, но очевидно преди него тук е съществувало и българско такова и то през един доста продължителен период от време. През 1485 г. Ветре поли е тимар на мир-и ливата на войнуганите (началник на войнуците от територията на целия санджак) с 38 християнски домакинства и само 4 мюсюлмански, които очевидно са впоследствие заселени или са наскоро помюсюлманчени християни. В регистъра селото е записано и с друго име – Ченгяр. В османотурски документ от 1843 г. се споменава за селото Ченгел (вероятно става въпрос за същото) като за едно от селата на Сливенска каза.¹³⁰

В регистъра от 1485 г. като тимар на Хазар, син на Илиас, който има задължението да пази проход, а не да участва във военни походи е отбелязано селото Йенидже, спадащо към Чотре (дн. с. Сотиря).¹³¹ Очевидно тук става въпрос за сливения квартал Ново село¹³² – както вече бе цитирано по-горе, известен и в по-ранен документ със същото име. А проходът, който трябва да пази тимариотът е Новоселският, през който в средновековието е минавал път с важно стратегическо значение и с пряко отношение към съдбата на селището.

В тимарския регистър от 80-те години на XV в. се съдържа и още едно много ценно сведение. Тук за първи път (поне от известните досега документи) е отбелязано селището Казан бунаръ – дн.

¹³⁰ НБКМ, Ориенталски отдел, Ф. 138, а. е. 69. Ченгел е записано след Бургуджи (дн. Г. Александрово), което насочва към същия район, в който се е намирало и преди това Ветре поли.

¹³¹ Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак ..., с. 166.

¹³² Направената му идентификация с Новачево е неточна.

гр. Котел. Това сведение коригира доскорошните представи за най-ранната история на Котел и за неговото заселване, което бе забулено почти изцяло в легенди.¹³³ По онова време Котел наброява 53 домакинства, 3-ма неженени и дава приход от 2 903 акчета. Той е тимар на Муса, син на Мухаммеди, който е освободен от военни походи и го владее „по обичая за проход“ – т.е. още през XV в. е фиксиран дervenджийският статут на селището. В документа е отбелязано още, че Казан бунаръ¹³⁴ се намира на „пуст и обезпокоителен проход“, през който преминава пътят „от Шумну за Янболу“, поради което населението на това селище е длъжно да охранява прохода на две места.¹³⁵

Селища от Сливенско-Котленския балкански район през последната четвърт на XV в. попадат и в още една от основните 20 административни единици на Никополския санджак – **нахията Йеркеч**. През 1485 г. тази нахия включва селата: Балърина (неустановено), Катуниште (Катунице), Браниште (неустановено), Медвене (Медвен) и мезрите: Аблани с друго име Дикили таш (вероятно днешното с. Ябланово, северно от Котел), Яхялу, Коджалан с друго име Сабан и Ковач Юнус – последните три са неустановени.¹³⁶

Известни дискусии предизвиква идентификацията на нахийския център Йеркеч. Първоначално Р. Ковачев, а и други специалисти преди него, го отнасят в Поморийско и го свързват с тамошното село Козичино (Община Поморие).¹³⁷ Впоследствие обаче Ковачев сам подлага на съмнение точността на своята постановка, без да

¹³³ По подробно по въпроса известното и неизвестното покрай възникването и началната история на Котел вж. в: **Тонев, В.** Котел през Възраждането. С., 1993, с. 13–15 и сл.

¹³⁴ Вероятната етимология на името е следната: Казан (на български език – Котел) се обяснява с характеристиката на местоположението на селището, а бунаръ (пънаръ, бинар, бунар) показва наличието на много извори в района. С подобни модификации на името си, селището се среща в множество османотурски регистри през следващите векове: **Тонев, В.** Цит. съч., с. 14–15.

¹³⁵ **Ковачев, Р.** Опис на Никополския санджак ..., с. 162–163.

¹³⁶ Пак там, с. 163.

¹³⁷ ИБИ. Т. XX. ТИБИ. Т. V. С., 1964, с. 125–129; **Ковачев, Р.** Никополският санджак през XV–XVI в. ..., с. 166, 173.

дава окончателен отговор на въпроса,¹³⁸ за което естествено са необходими и допълнителни сведения.

Очевидно е, че Козичино (Поморийско) не бива да се свързва с въпросното Йеркеч. Няколко са аргументите в подкрепа на едно такова съждение: **първо**, то е твърде далеч от Котленския район, в който се намират единствените 3 идентифицирани селища в нахията, поради което местната администрация би била силно затруднена в изпълнението на своите функции; **второ**, Йеркеч от тимарския регистър вероятно е селище, разположено някъде по пътя от Шумен през Стара планина към Котел и Сливен, понеже (както точно отбелязва специалистът¹³⁹), такава е последователността на записване на селищата от нахията, а тя безспорно е „*следвала*“ пътя на движение на членовете на описната комисиия; и **трето**, буквалното сравнение и машиналното „*пренасяне*“ на данните от регистъра на войнуците в същата нахия от 1548 г. (виж **Таблица 1**) към тимарския регистър от 1485 г. може да изиграе в случая само подвеждаща роля. Известно е, че във войнушкото ядро (гюндер) много често се включват участници (ямаци) от различни краища на страната и точно тази практика обяснява присъствието в по-късния регистър на нахия Йеркеч на селища, както от Котленско и Сливенско (чийто брой все пак е най-голям), така и на такива от Търговишко, Бургаско, Русенско и Шуменско.

И все пак, остава въпросът къде е Йеркеч? По наше мнение това е селището, разположено в близост, съществувало паралелно, а през XV–XVI в. и „наследило“ средновековната крепост Козяк в Котленския балкан. В поемата на византийския писател Мануил Фил Козяк е споменат сред крепостите, превзети от пълководеца Михаил Глава Тарханиот през 1278 г. в похода му срещу Ивайло.¹⁴⁰ Вече повече от век в нашата историография са изказвани различни предположения

¹³⁸ Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак ..., с. 45.

¹³⁹ Пак там, с. 45.

¹⁴⁰ Мануил Фил. За подвизите на известния чутовен протостратор. – В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. X. С., 1980, с. 143. За хронологията на събитията виж в: Петров, П. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За подвизите на известния чутовен протостратор“. – Известия на Института за българска история (ИБИИ), С., 1956, Т. VI, с. 545–572.

за точното локализиране на тази крепост, сред които обаче най-убедително звучат мненията за свързването на Козяк с така известното „Римско кале“, североизточно от Котел.¹⁴¹ Това се поддържа и от сведението, според което в тази крепост била намерена тухла, върху която имало надпис, указващ построяването на църква на името на Св. Николай в град Козен.¹⁴² Останките от укреплението личат и днес, въпреки грубите и многобройни иманярски интервенции. Теренните наблюдения сочат по категоричен начин, че в местността се е намирал значителен в миналото населен пункт, вероятно съществувал и след западането на крепостта. Следите от това неукрепено селище или предградие се откриват на широката тераса „Арпалъка“, разположена на около 800 м. северно от укреплението.¹⁴³

Съдбата на крепостта Козяк в годините на османското завоевание е неизвестна, но вероятно (по подобие и на други крепости от района) тя е окончателно напусната едва след омиротворяването на района през първата половина на XV в. Р. Рашев предполага, че част от населението ѝ се отправя към близките Котел и Тича – по-късно едни от най-будните тук възрожденски селища;¹⁴⁴ друга част обаче остава на място и поне до средата на следващия XVI в. продължава да обитава старото си поселение в „Арпалъка“. Турското име Йеркеч, както в много от случаите, е буквален по-късен превод на българското Козяк (коза), което от име на крепостта се предава като име на българското селище, а впоследствие и на цялата седловина над терасата „Арпалъка“, с което тя е известна и до днес. Като отглас на славното минало на това селище и на важното му местоположение на главен път, интензивно използван през XI–XVI в. (по който вероятно се предвижва и описната комисия, идвайки от Шумен към Сливен през 1483–1485 г.), е определянето му за административен

¹⁴¹ Най-подробно по въпроса виж в: **Рашев, Р.** За местоположението на крепостите Тича и Козяк. – Военноисторически сборник (ВИС). № 2–3, 1992, с. 12–16.

¹⁴² През XIX в. на това място е открита тухла с врязан в нея надпис, в който е отбелязано името на „града“ – Козен (или Козяк): Намерен надпис от Котел. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество (Псп), 1890, Т. XXX, с. 795–796.

¹⁴³ **Рашев, Р.** За местоположението на крепостите Тича и Козяк..., с. 15.

¹⁴⁴ Пак там, с. 15–16.

център – нахия, която през XV в. е в рамките на Никополския санджак, а след това преминава към съседния Силистренски санджак. След 1548 г. липсват нови сведения за Йеркеч, чието население се преселва окончателно в останалите селища от района.¹⁴⁵

Тимарският регистър от 1485 г. доказва все още „чистия“ български състав на населението от Сливенско-Котленския район. В балканските селища – Котел, Жеравна, Катунице, Медвен, Седларево, Шехово, в Сливенското Ново село през XV в. живеят само християни, което е една от основните предпоставки за запазването на местните православно-християнски традиции. Твърде ограничен е броят на мюсюлманите в подбалканските селища: Трапоклово (5 семейства), Драгоданово (2), Авли (4), Калояново (1), Блатец (1), Тополчане (6), а 4-те мюсюлмански семейства на Ветре поли са записани след данъкоплатците християни (и тук преобладаващата част на местното население), което подсказва, че това са хора, наскоро приели исляма.¹⁴⁶ Почти липсват и преселници от Мала Азия с изключение на юруците, които обработват мезрите на нахия Йеркеч – ако се съди по единствената локализирана сред тях (Аблани – Ябланово), това са най-северните части на района, северно от Котел.

В средата на XVI в. на два пъти, съответно през 1555 и 1579 г., Сливен е подробно регистриран в поименни описи (муфасал дефтери) като село („*карие-и Ислимие*“), административно спадащо към нахията Ямбол на лива (санджак) Никопол. По онова време сливенското население е сравнително многочислено като за селище с подобен невисок административен статут. То наброява 250 домакинства (ханета), разселени в 3 махали – една мюсюлманска и две християнски („*Поп Калоянко*“ и „*Поп Драган*“). В дефтерите от XVI в. специално е отбелязано, че селото, заедно с околните нему селища, се е числяло към вакъфите на султан Мурад II (1421–1451 г.) в Одрин поради което със специална заповед на наследника му – сул-

¹⁴⁵ Русев, Ив. За местоположението на нахийския център Йеркеч през XV–XVI в. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Сборник доклади от Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (Варна 12–14 септември 2002 г.). Т. I, Acta Musei Varnaensis, III–1, Варна, 2005, с. 153–158.

¹⁴⁶ Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак ..., с. 14–15.

тан Мехмед II Фатих (1451–1481 г.) населението на Сливен е било освободено от данъците от групата „*авариз-и дивание*“. През 1579 г. в селото живеят двама събирачи на приходите от вакъфа, снабдени с берати.¹⁴⁷

Дефтерите ясно показват, че сред сливенци продължават да преобладават християните, но с все по-открояващи се темпове на нарастване на мюсюлманското население. През 1555 г. българските семейства в селището са 5 пъти повече от мюсюлманските, а 24 години по-късно – само 3 пъти. В описите се срещат имена на нови мюсюлмани („*син на Абдуллах*“), което подсказва един от основните начини за подсилване на този процес – приемането на исляма като средство за облекчаване на данъчното бреме. Активната миграционна дейност в района по посока към Сливен е засвидетелствана с наличието на християни новопришълци („*хайманета*“), очевидно привлечени тук поради добрите условия за стопанска дейност. През 1555 г. те са 16 души, а през 1579 г. – 12.¹⁴⁸

Стопанският профил на Сливен в средата на XVI в. очертава спад на дела на аграрните приходи за сметка на тези от занаятчийска и търговска дейност. За период от 24 години (1555–1579 г.) този спад е с цели 4,7 %. В селището се практикува земеделие (главно лозарство) и животновъдство (главно овцевъдство, макар и не в такива големи размери, както в близкия балкански район), но все по-голям дял в него се пада на занаятите – производството на аба, кебета, килими, ямурлуци и на търговията с тези артикули. За малко повече от две десетилетия в Сливен се изграждат 31 дюкяна, един нов долап за кебе и още една воденица караджейка.¹⁴⁹ Така очерталата се тенденция през XVI в. към засилване на типично градските стопански дейности – занаятите и търговията, паралелно с нарастването на сливенското население и на неговия административен статут, водят до превръщането на Сливен още през следващия XVII в. в главен стопански център в района, с прочут годишен панаир – значение на

¹⁴⁷ **Първева, Ст.** Сливен през XVI в. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, с. 125, 127, 128.

¹⁴⁸ Пак там, с. 127.

¹⁴⁹ Пак там, с. 128–143.

града, което се утвърждава и доразвива през епохата на Националното възраждане (XVIII–XIX в.).

Данъчните описи от XVI в. недвусмислено показват и още един много важен факт – Сливен и районът му са утвърдено средище на духовен живот. В близост до селището или дори на територията на неговото землище се намира **манастирът „Св. Георги“**, който през 1555 г. е обложен с годишен данък от 80 акчета, а през 1579 г. – със 100 акчета. Много по-голям е друг манастир, намиращ се до съседното село Кадъ къой (днес сливенския квартал Клуцохор), облаган годишно със 160 акчета, според дефтера от 1555 г. За съжаление името му не е посочено в описа. Освен това в Сливен по онова време действат една или повече църкви. През 1555 г. сред сливенци са регистрирани двама свещеника, а през 1579 г. – шест, записани като „поп“, „папас“ и „кешииш“. ¹⁵⁰

През следващия XVII в. Сливен вече придобива по-ясно очертан градски облик и по-висок административен статут. Още в началото на века (около 1610–1614 г.) селището е регистрирано като център на каза с население не по-малко от 201 ханета (домакинства). Само една от сливенските махали – „Тома“ наброява 120 ханета. Нараства и населението на другите селища, превърнали се по-късно в основни дялове на възрожденския град – Калъчхор (кв. Клуцохор) със 75 ханета и Йенидже (кв. Ново село) – със 160. ¹⁵¹ С голяма доза основание Ст. Първева предполага, че „Тома“ е по-късното наименование на описаната в средата на XVI в. сливенска махала „Поп Калоянко“, чийто списък на данъкоплатците през 1579 г. се води от българин на име Тома Калъо. ¹⁵²

Видът на Сливен през XVII в. оживява пред нас благодарение описанията на двама турски автори – Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа (по-известен само като Хаджи Калфа) и Евлия Челеби. В писаното през първата половина на XVII в. (но по по-стари данни) географско съчинение „Румелия и Босна“ авторът Хаджи Калфа

¹⁵⁰ Пак там, с. 127–128.

¹⁵¹ Извори за българската история. Т. XXVI. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. VII, С., 1986, с. 188–189.

¹⁵² **Първева, Ст.** Сливен през XVI в. ..., с. 144.

представя Ислимие като „гиздаво селище“, разположено в полите на Балкана, отстоящо само на 8 дена път от столицата на империята Цариград. Географът описва природните дадености и великолепните условия за стопанска дейност в околността – песъкливата почва благоприятства отглеждането на лозата, „която тук вирее в изобилие“; буйната планинска вода напоява градините и вековните дървета, скрили в своите сенки къщите; местният въздух и водата са голямото предимство на изработваните в Сливен аби (вълнени платове) „пред тези от Ангора и Бегпазар“, подчертава Хаджи Калфа.¹⁵³ Подобно е и описанието у Евлия Челеби, който обръща още по-голямо внимание на сливенското текстилно производство и търговия: „... безброй вади, които текат от височините и в които има многобройни брашнени воденици, чаркове и табашки долапи за козаци, килими и кебета. Едно от чудните индустриални произведения на този град (Сливен) е и кебето, което се казва „ямболско кебе“, обаче то се изработва в Сливен и се изнася в Румелия, арабските и персийските земи. Обикновено търговията на вилаетските аяни, както и работата на занаятчиите се състои в изработването на разни видове кебета от тифтик и на разноцветни черги. Всички тези работи се ваят във водата на тези долапи. Чудна гледка представляват те. Освен тези дюкяни, в чаршията има до двеста други дюкяни. Безистен няма. Жителите обличат разни сукнени облекла и говорят български. Раята е предимно българска“.¹⁵⁴

Данните от османотурските документи от началните векове на османското владичество по нашите земи, позволяват да се направят някои наблюдения и обобщения за историята на населението в Сливенско-Котленския край през XV–XVIII в. (виж изнесените в **Таблица 1** данни).

¹⁵³ Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах хаджи Калфа. От немското издание на Йосеф фон Хамер, превел и снабдил с обяснителни бележки Стоян Аргиров. – Архив за поселищни проучвания (АППр). № 2, 1938, с. 88.

¹⁵⁴ **Гаджанов, Д.** Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. – ПСПБКД. Т. 70, 1909, с. 692.

Таблица 1: Сливен и селища от Сливенско-Котленския район в османотурски документи от XV–XVIII в.

дата на документа	административен център	Селища	литература/извор
първа половина на XV в.	каза Янболу (Ямбол), Силистренски санджак	В нея влизат вакъфите Исливене (Сливен), Керанболу (? , вер. Кермен), Кончоко, Кади кьой (кв. Клуцохор в Сливен), Йенидже (кв. Ново село в Сливен)	В. Мутафчиева. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962, с. 113. ¹⁵⁵
1477	нахия Ямбол, Силистренски санджак	с. Чаирли (дн. Речица, кв. на Сливен), доганджийско	ТИБИ, Т. I, с. 87.
1479	нахия Сливен, Никополски санджак	с. Глушник	ТИБИ, Т. II, с. 219.
1485	нахия Сливен, Никополски санджак	Включва селата: Терке болу (Трапоклово), Драгодан (Драгоданово), Шахин (Шехово ?), Седларова (Седларево), Ветре поли (Ченгяр – дн. местност в Медвенско), Хавли кьой, Калоян дол (Калояново), Блатиче (Блатец ?), Жировине (Жеравна), Клушник (Глушник), Калениче (?), Новасил (вер. изселеното Новачка край дн. с. Медвен), Айдън Карад с друго име Каваклу (Тополчане)	Р. Ковачев. Опис на Никополския санджак ..., с. 164–166.

¹⁵⁵ Второ издание на книгата вж. в: **Мутафчиева, В.** Османска социално-икономическа история. С., 1993, с. 82.

1485	?	с. Йенижде (Ново село – дн. кв. на Сливен), спадащо към Чотре (Сотиря, Сливенско)	Р. Ковачев. Опис на Никополския санджак ..., с. 166.
1485	?	Казан бунар (Котел), село на прохода и пътя от Шумну (Шумен) към Янболу (Ямбол)	Р. Ковачев. Опис на Никополския санджак ..., с. 162–163.
1485	нахия Йеркеч (Козяк край Котел), Никополски санджак	Включва селата и мезрите: Балърина (?), Катуниште (Катунище), Браниште (?), Медвене (Медвен), Аблани (Дикили таш – вер. Ябланово), Яхялу (?), Коджалан (Сабан – ?), Ковач Юнус (?)	Р. Ковачев. Опис на Никополския санджак ..., с. 163–164.
1541–1545	каза Ислимие	Подробен (муфасал) регистър на тимари, зеамети и хасове в казата	Съхранява се в турските архиви: BOA, TD 439. ¹⁵⁶

¹⁵⁶ **Радушев, Евг., Р. Ковачев.** Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. С., 1996, с. 16–17. За съжаление засега достояние на българския читател е само кратка анотация на въпросния регистър, а и на другите (не по-малко интересни) документи, на които са попаднали нашите специалисти при работата си в Истанбулския архив по силата на подписаното споразумение между двете страни през 1993 г. Искрено се надяваме, че в скоро време ще бъдат публикувани и по-подробни данни от представените в „Описа“ документи, които безспорно са с изключително голямо значение за изучаването на българската история през ранните векове на османското владичество по нашите земи.

1548	нахия Йер- кеч, спадаща към казата Янболу, Си- листренски санджак	В нея влизат войнуците и тех- ните ямаци от следните сели- ща: Новосел (Новачка), Бутово (южно от Медвен), Драгодан дол (Дъргодан – Драгодано- во), Търкоплова (Трапоклово), Глушник, Калоян дол (Кало- яново), Баш кьой (Жеравна), Катунище, Медвен, Градец, Че- кендин (Лиляк, Търговищко), Балабаниче (Балабанчево, Бур- гаско), Чернова баш кьой (Чер- нова – дн. Червен, Русенско), Барък (Завет, Бургаско), Пирне (Бургаско), Преслав (Шумен- ско), Черковна (дн. с. Дъбрава, Търговищко), Върдун (дн. Вар- дун, Търговищко), Шумен	ТИБИ, Т. V, с. 125–129.
1555	карие-и Ис- лимие в нахия Ям- бол на лива Никопол	Годишни приходи от данъци и такси от селото – 80 522 акчета.	Първева, Ст. Сливен през XVI в., с. 125–146.
1579	карие-и Ис- лимие в нахия Ям- бол на лива Никопол	Годишни приходи от данъци и такси от селото – 85 705 акчета. Население – 250 ханета.	Първева, Ст. Сливен през XVI в., с. 125–146.

1610	каза Ислимие	Опис на кадията на Ислимие Мустафа, който съдържа 17 села от казата, от които трябва да се събира ечемик: Бинкос, Кючюк Чошоньо (вер. Малко Чочовен), Карасанлии (Селиминово), Дермендере (Гавраилово), Бююк Чошоньо (Голямо Чочовен), Касъм оба-съ (Чинтулово), Михаил (?), ¹⁵⁷ Аладаглу (Гергевец), Артоклар (Крушаре), Демирджилери земми (?), Чубуклии (Лулица, дн. в Ж. войвода), Таушли (Таусли, изселено през XIX в.), Чоире (Речица), Камине (Камена), ¹⁵⁸ Сипат оба (?), Чат (вер. Сотирия), Черкешлу (дн. в Жельо войвода)	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 6/15.
5.05.1611	каза Ислимие	Сливен и подвластните му села са вакъф на султан Мурад хан (Мурад II), а с. Чутора (Сотирия) и с. Камнене (Камена) – вакъф на султан Селим хан (Селим I)	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 11.
1613	каза Ислимие	Вакъфските селища в казата наброяват 633 християнски ханета. Това са вакъфи на султан Мурад II	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 64.

¹⁵⁷ Неизвестно. Споменава се до 40-те години на XIX в., но вече като мезра.

¹⁵⁸ Най-вероятно става дума за селището в м. „Камена алча“, източно от Сливен – местност, която днес попада във вилната зона на града. Най-ранното споменаване на Камена е в поемата на Мануил Фил: Табаков, С. Цит. съч., Т. I, С., 1986, с. 465, 520.

1613–1615	каза Ислимие, лива Силистре (Силистренски санджак)	Към нея спадат вакъфските селища: Чотре (Сотирия – с 11 ханета ¹⁵⁹), Камене (Камена – 11 х.), Матей (съществувало до 1830 г.)	ТИБИ, Т. VII, с. 192.
9.03.1614	каза Ислимие (с общо 633 ханета)	В казата влизат следните вакъфи на султан Мурад II: Ислимие (Сливен – с 81 х.), сливенската махала Тома (120 х.), с. Дерз (гр. Г. Шивачево – 87 х.), Кадъ (с. Съдиево – 43 х.), Калъчхор (кв. Клуцохор – 75 х.), Йенидже (кв. Ново село – 160 х.), Китаплу (? – 51 х.), Чаирлу (кв. Речица – 16 х.)	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 79, а.е. 983; ТИБИ, Т. VII, с. 189.
1614–1615	каза Ислимие	Към нея спадат вакъфските селища: Чотре (100 ханета), Камене (90 ханета), Матей (60 ханета)	ТИБИ, Т. VII, с. 186–187, 193.
1614–1615	каза Ислимие	Ислимие – вакъф на султан Мурад II. Села от казата са към вакъфите на Кадъ Айваз (Айваз ефенди)	Съхранява се в турските архиви: ВОА, Mevkufat Kalemli N: 2559. ¹⁶⁰
1622	каза Шумну, Силистренски вилает	Включва: Казан пънаръ (Котел – 230 х.), Чатак дербент (Тича – 282 х.) и др.	ТИБИ, Т. VII, с. 278

¹⁵⁹ Домакинства.

¹⁶⁰ Радусhev, Евг., Р. Ковачев. Опис на регистри ..., с. 33.

1626–1627	каза Ислимие	Включва 32 села облагани с джизие, сред които: Турке болу (Трапоклово – 12 х.), Катуннице (1 х.), Дирагод (Драгоданово – 1 х.), Деирмен дереси (Гавраилово – 64 х.), Николакьой (вер. Нейково – 30 х.), Камчъ с друго име Раковиче (Раково – 40 х.), Гулушник (Глушник – 9 х.), Градиче (Градец – 2 х.), Бела (Бяла – 57 х.), Баш кьой (Жеравна – 1 х.), Мокренджик (Мокрен) и др., които са неустановени	ТИБИ, Т. VII, с. 319–320.
1635	каза Ислимие	Включва 33 села облагани с джизие, сред които има и нови имена: Вичера (Ичера – 74 х.), Ракова (Раково – 58+6 х.), Авлу (Авли – 2 х.), ¹⁶¹ Йени кьой (кв. Ново село – 1 х.), Черкешкю заедно с Чубуклу (дн. в Желю войвода – 8 х.), Касъм обась (Чинтулово – 10 х.) и др.	ТИБИ, Т. VII, с. 375–376.
1666–1667	каза Ислимие	Включва 25 селища с християнско население	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 6/22.
1692–1693	каза Ислимие, лива Нийболу (Никополски санджак)	В нея влизат войнуците от следните селища: Тереке болу (Трапоклово), Дирагодан (Драгоданово) с ямаци от Дирагодан, Есерлии (Блатец), Трапоклово и др.	ТИБИ, Т. V, с. 176–278.
1697–1699	каза Ислимие	Регистър на султански решения заповеди, изпратени до представителите на местната власт	Съхранява се в турските архиви: BOA, Sikayet Defteri N: 29. ¹⁶²

¹⁶¹ В изданието (ТИБИ. Т. VII, с. 375–376) Авлу е идентифицирано с днешното с. Палаузово, Ямболско, но най-вероятно в документа става дума за известното средновековно селище Авли, което очевидно просъществува и до XVII в.

XVII в.	каза Ислимие	Войнугански селища от казата са: Бутан (Бутово, Медвенско землище), Леденик (разселено, Медвенско землище), Катунище, Гулушник (Глушник), Тутлуджа с друго име Калоян (Калояново), Градиче (Градец)	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 152.
1717–1718	каза Ислимие	Регистър на султански решения заповеди, изпратени до представителите на местната власт	Съхранява се в турските архиви: BOA, Sikayet Defteri N: 77. ¹⁶³
XVIII в.	каза Ислимие	В казата влиза войнуганското село Баш (Жеравна), за арестувани войнуци от което става дума в документа	НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 20.
първа половина на XVIII в.	каза Ислимие	В нея влизат войнуците от следните селища: Пескендева (при дн. с. Горно Александрово), Дъргодан (Драгоданово), Търкополи (Трапоклово)	ТИБИ, Т. V, с. 285–334.

Прави впечатление наличието на множество войнугански селища в района. Още през XV в. едно от сливенските села (Ветре поли) е превърнато в тимар на мир-и ливата (главния началник) на войнуганите в Никополския санджак.¹⁶² През следващия XVI в. като войнугански са отбелязани балканските села между Сливен и Котел и тези на изток от Сливен: Ново село, Бутово, Драгоданово, Трапоклово, Глушник, Калояново, Жеравна, Катунище, Медвен, Градец; през XVII и XVIII в. войнуци живеят в Блатец, Пескендева, Леденик и др.

В ранния период – тогава, когато османската власт все още не е установила своето пълно господство на Балканите, тя отдава много голямо значение на категориите сред завареното население, които са принудени да служат във военно помощните корпуси на турската армия. Сред тях първостепенно място заемат войнуците. В първите

¹⁶² Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак ..., с. 164–165.

векове те носят чисто военна служба на османската гранична периферия (удж, серхад), но впоследствие са натоварени с изпълнението на ариергардни и тилови задачи: служене в обоза, поддържане на държавните конюшни, косене на трева и пр. Срещу тези си задължения войнуците се ползват с известни данъчни облекчения.¹⁶³

Голямата гъстота на войнушкото население в Никополския санджак още през XV–XVI в. се обяснява със стратегическите съображения на завоевателя в процеса на експанзията му към западните части на Балканите и към Централна Европа, с непокорността и проблемите, които по онова време създават румънските княжества, с нуждата да се подсигури и подсили новата власт в центъра на Полуострова. Това в частност е и основната причина за концентрацията на селища с войнушко население в Сливенско-Котленския край, който освен, че си остава предмостие на османските столици (Одрин – от 1371 до 1453 г. и Цариград – след 1453 г.), се и пресича от няколко важни военно-стратегически пътища, които водят на север. Войнушкият статут (данъчните облекчения, възможността да се носи оръжие) на местните хора обаче, е и предпоставка за запазване на тяхното народностно самочувствие, на свободомислието на българите от очерзания район.

Османотурските документи от ранния период сочат, че Сливенско-Котленския край е средоточие и на множество вакъфи – цели селища, чиито приходи са насочвани към религиозно-благотворителни цели. Вакъфирането тук е извършено от едни от първите султани и от представители и приближени на техните семейства: Мурад II (1421–1451 г.), Селим I (1512–1520 г.), майката на султан Сюлейман I Великолепни (1520–1567 г.), Кадъ Айваз ефенди – кадия на Цариград, анадолиски и румелийски кадъаскер при султан Мурад III (1575–1594 г.). Отворен засега остава въпросът кой султан Селим се визира в документите като притежател на вакъфи в района. Според

¹⁶³ По въпроса за категориите рая със специален статут и главно за войнушкото население в българските земи пишат представители на различни поколения в нашата историография: К. Иречек, Д. Ихчиев, Л. Милетич, Г. Гълъбов, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Ел. Грозданова и др. Виж: ИБИ. Т. XX. ТИБИ. Т. V. С., 1964, с. 7, сл. и посочената там литература; **Радусhev, Евг., Р. Ковачев.** Опис на регистри ..., с. 149.

проф. В. Мутафчиева султан Селим I Страшни (1512–1520 г.) не е завещал за богоугодни цели ни едно акче.¹⁶⁴ В използвания от нас документ обаче, който е непубликуван, се говори за вакъфи в Сливенско, учредени от „починалия султан Селим хан“.¹⁶⁵ Документът е с дата 5 май 1611 г., поради което не бива да се изключва възможността в него да става дума за султан Селим II (1567–1575 г.), но понеже пак там се споменава и за вакъфите в района на „починалия султан Мурад хан“, който със сигурност е по-рано управлявалия Мурад II (1421–1451 г.), то приемаме условно, че „султан Селим хан“ е Селим I. Окончателното изясняване на въпроса очевидно ще принадлежи на бъдещето, когато ще се въведат в употреба нови допълнителни сведения от чужди архиви и публикации.

Във вакъфи в Сливенско са превърнати някои от най-големите селища тук: Сливен, Ново село, Клуцохор, Сотирия, Камена, Матей, Г. Шивачево, Речица, Съдиево, Кермен, голямата сливенска махала „Тома“ и др. През второто десетилетие на XVII в. повечето от посочените селища, които са вакъфи на Мурад II (по-точно на неговите потомци тогава), наброяват общо 633 домакинства, подлежащи на облагане с данък. Вън от тази цифра са големите села Сотирия (100 семейства) и Камена (90 семейства) – вакъфи на наследниците на Селим I, Матей – вакъф на майката на султан Сюлейман I, вакъфите на Кадъ Айвъз ефенди. Поради наличието на многобройните вакъфи в околността султан Мехмед II Фатих (1451–1481 г.) издава специална заповед, с която освобождава местното население от данъците „авариз-и дивание“. Пак в тази връзка в Сливен са регистрирани постоянно уседнали лица – събирачи на приходите от вакъфите, снабдени с берати.

Създаването на множеството вакъфи в Сливен и Сливенско, и то все през най-ранния период на османското владичество, при всички положения трябва да се свърже със стремежа на завоевателя да наследи местните духовни традиции и вече установени местни административни структури, създадени преди това във връзка със съществуването тук на православно-християнски храмове и

¹⁶⁴ Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история..., с. 95.

¹⁶⁵ НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 138, а.е. 11.

най-вече на обителите на средновековното манастирско селение в района, известно като Света гора Сливенска. Дали вакъфите в Сливенско не са наследници на именията на сливенските манастири от времето на Шишманова България? Към отговора на този въпрос, който по всяка вероятност звучи положително, ще се върнем отново по-късно в изложението.

Османотурските документи очертават промяната в административния статут на Сливенския край през вековете – промяна, която явно върви към засилване на административното значение на Сливен, централното селище в района. Както е видно от изнесените в таблицата данни, първоначално селищата Сливен, Ново село, Клуцохор и др. са присъединени към каза Янболу (Ямбол), в чийто предели остават (с известни промени през годините – в някои документи от XV и XVI в. се споменава за каза и нахия Ислимие¹⁶⁶) до края на XVI в. От началото на XVII в. Сливен вече се утвърждава като постоянен център на каза в Никополския санджак, в който остава до края на следващия XVIII в. В съчинението си „*Румелия и Босна*“ Хаджи Калфа, сочи, че Ислимие е каза към Никопол.¹⁶⁷ Евлия Челеби го потвърждава.¹⁶⁸

Разширяването на Силистренския санджак на запад, породено от превземането на Кримския полуостров от османците в края на XV в. и от превръщането на Черно море във „вътрешноимперско езеро“ води до корекции на границите със съседния Никополски санджак.¹⁶⁹ Още през първата половина на XVI в. към Силистра пре-

¹⁶⁶ В края на XV в. *казата* и *нахията* се утвърждават като основни административни единици в териториалното деление на Османската империя и в техните рамки започнали да се осъществяват съдебно-административните правомощия на кадията. Окончателното структуриране на административната система в последователността *нахия–каза–санджак–еялет* завършва едва при управлението на султан Сюлейман I (1520–1567 г.): **Димитров, Стр., Кр. Манчев.** История на балканските народи ..., с. 63–64; **Ковачев, Р.** Никополският санджак през XV–XVI в. ..., с. 170.

¹⁶⁷ Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах хаджи Калфа ..., с. 88.

¹⁶⁸ **Гаджанов, Д.** Пътуване на Евлия Челеби ..., с. 682.

¹⁶⁹ **Ковачев, Р.** Никополският санджак през XV–XVI в. ..., с. 175.

минава нахията Йеркеч. В началото на XVIIв. (със сигурност през 1613–1615г.), макар за кратко и непостоянно, това се случва и с каза Ислимие. През XVIIв. в каза Шумну (Шумен) на Силистренския санджак са Котел и Тича, а другите селища от този балкански район, от разпадналата се нахия Йеркеч, преминават към каза Ислимие. Нарастването на Сливен по брой на населението и безспорният му икономически просперитет в епохата на Възраждането довеждат до неговото налагане в края на XVIIIв. като център на санджак, включващ първоначално Сливенско и Ямболско. През първата половина на XIXв. територията на Сливенския санджак постепенно се разраства, а след административната реформа от 60-те години на века той вече обхваща днешните югоизточни български територии и е част от Одринския вилает.

И така, в очертаната историческа обстановка в югоизточните български предели и в частност в Сливенско-Котленския район, на прага на две бурни епохи се съграждат и просъществуват обителите на манастирското селение, останало в историята с името **Света гора Сливенска**, чиято историческа съдба е обект на нашето внимание в следващите глави на книгата.

СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА В ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРАТА

Едно от големите духовни, просветни и християнски средища през периода на късното Българско средновековие е манастирската общност, известна в литературата като **Света гора Сливенска** или **Сливенска планина**. Народната традиция е запазила още спомена за **Малка Света гора** и **Малкия Атон** при Сливен. Наред с Търновската и Софийската Свети гори и множеството други манастирски селения из страната, сливенските манастири са били важен център за поддържане на православно-християнските традиции и съзнание по онова време.

Въпреки значимостта, оцелелите до днес извори за Света гора Сливенска са твърде оскъдни и дават възможност да се спомене само името на един от съществувалите в общността манастири, както и имената на няколко личности, свързали живота си с духовното средище тук.

Първото и за жалост последно сведение за „Сливенската планина“ от съвременник е Житието на Св. Теодосий Търновски от Цариградския патриарх Калист I (1347–1355, 1357–1363 г.), писано към 1363–1364 г.¹ Този ценен документ за жалост е бил загубен и на съвременната наука е познат от препис на Владислав Граматик от 1479 г.² В житието се посочва, че от Червен Св. Теодосий Търновски отишъл в „Сливенската планина“, където постъпил в манастира „Св.

¹ Златарски, В. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия, иже в Трънове постничествовавшего. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУ), кн. XX, Ч. 2, 1904, с. 12.

² Петканова, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен справочник. С., 1992, с. 167.

Богородица“, наречен Епикерниев, защото „от него (епикерния – б. а.) бе създаден този божествен храм“.³ Тук Теодосий останал много време. По-късно той отишъл в „Парория“ при Григорий Синаит и след неговата смърт (1346 г.) отново се завърнал в „Сливенската планина“, след което продължил да странства – ходил в Атон, Солун, Бер, Цариград, отново в „Парория“ и Сливен, достигнал Емона и накрая се установил в Килифарево. В Килифарево Св. Теодосий Търновски основал манастира „Св. Богородица Одигитрия“, а през 1350 г. участвал в Търновския събор срещу богомилите и варлаамитите. По-късно заминал за Цариград, където починал на 27 ноември 1362 или 1363 г.⁴

Споменатият от Калист Епикерниев манастир е описан и в друг средновековен български извор – приписка към поучения на Ефрем Сирий от йеромонах Методий, съхраняваща се в Атонския манастир „Св. Павел“.⁵ Самата приписка гласи: „Писах пък този Св. Ефрем в Епикерниевия манастир, в тъй наречената Пречиста източница, когато тогава бе игумен Тимотей“.⁶ Йеромонах Методий Светогорец живее и твори около средата на XIV в. Първоначално е бил в Епикерниевия манастир, а по-късно се установява трайно във Великата лавра „Св. Атанасий“ в Атон. Ученик е на предходника на Евтимиевата книжовна реформа старец Йоан и преписва редактирани и преведени от него книги. Методий се счита за един от най-продуктивните български книжовници от XIV в.⁷ От цитираната негова приписка става ясно името на един от игумените на манастира, който се е казвал Тимотей. Следва да се отбележи, че в състава на Търновския събор срещу юдействащите от 1359 г.⁸ е от-

³ Златарски, В. Цит. съч., с. 12.

⁴ Петканова, Д. Цит. съч., с. 459–460.

⁵ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 277.

⁶ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в. С., 1985, с. 111.

⁷ Петканова, Д. Цит. съч., с. 269; Андреев, Й., Ив Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. С., 1994, с. 265.

⁸ Цвятков, Н. Към въпроса за т. нар. юдействащи на Балканите през Средните векове. – Годишник на централното ръководство на Обществено-културно просветна организация на евреите в НРБългария. Т. XXI, 1986, с. 49.

белязано името на йеромонах Тимотей и ние сме склонни да приемем, че става дума за същия този игумен.⁹

Интерес предизвиква още една личност, свързана със Сливенската Света гора. Това е сподвижникът на Св. Теодосий Търновски – йеромонах Роман, погрешно отъждествяван често пъти с Ромил Видински. Знае се, че след смъртта на Григорий Синаит, Роман се е намирал в един от Сливенските манастири. При него пристигнал Св. Теодосий Търновски и двамата се отправили към Атон. Притесняван от турците, Роман се върнал обратно в „Сливенската планина“, където изчакал Теодосий, а по-късно двамата се отправили към „Емонската планина“ на Черно море. Заедно с Св. Теодосий Търновски Роман става основател на Килифаревския манастир и негов игумен. Умира на 17 февруари 1367 г.¹⁰

Единствената светска личност в предложението тук списък е великият епикерний на цар Йоан Александър – Срацимир, ктитор на манастира „Св. Богородица“ в Сливенската Света гора. За него се говори в грамотата на византийския император Йоан V Палеолог от 1344 г. (където Срацимир е споменат също като дарител) и в Шуменския надпис на Срацо, внук на великия епикерний (вер. Срацимир) от времето на Йоан Шишман.¹¹

Приема се, че след оттеглянето от светския живот Срацимир станал монах под името Силвестър, с което е споменат в Бориловия синодик на Българската църква.¹²

От направения преглед на изворите по темата и на сведенията, съдържащи се в тях, е видно, че Сливенската Света гора се очертава като значимо средновековно средище, изградено и действащо под прякото покровителство на българската царска власт в Търново. Този извод се налага поради наличието на следните няколко основни факта.

⁹ Гонис, Д. Състав на Търновския събор от 1359 г. – Исторически преглед (ИПр.), 1989, N: 1, с. 41.

¹⁰ Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 325-326. Тук грешно е посочена датата на смъртта.

¹¹ Кузев, Ал. Великият епикерний Срацимир – виден български сановник от XIV в. – Векове, 1975, N: 4, с. 14–17.

¹² Пак там, с. 16–17.

На първо място това е личността на Срацимир, който в качеството си на висш държавен сановник и царски роднина¹³ дарява средства за издигането на известния манастир „Св. Богородица“.

От особено значение са и сведенията за тесните връзки на Сливенското монашеско селение със спечелилия доверието на царския двор Св. Теодосий Търновски.¹⁴ Неговите чести посещения в сливенските манастири, както и взаимоотношенията му с монасите в тях, са безспорно доказателство за приобщаването им към идейния свят на исихазма. За това благоприятства и географското местоположение на сливенската обител – на средата на пътя между столицата Търново и центъра на исихазма в „Парория“. Може би е случайност, но следва да се отбележи, че новоизграденният в Килифарево манастир, впоследствие изявено книжовно средище, по подобие на Епикерниевия манастир също носи името „Св. Богородица“.

Историографията по проблема за Сливенската Света гора има вече над двеста годишна история. Първ по въпроса пише Паисий Хилендарски. В своята „История славянобългарска“ той споменава на два пъти за „Сливенската планина“. Първият път е във връзка с изграждането на манастирите, което Паисий свързва с името на цар Калоян. Вторият път – във връзка с пребиваването на Св. Теодосий Търновски тук по времето на цар Йоан Александър. Според мнението, което историографът налага, Теодосий е бил „началник и наставник“ на Сливенските манастири, а цар Йоан Александър съградил там (в „Сливенската планина“) много манастири по подобие на Света гора Атонска. В „История славянобългарска“ има и трето споменаване на района, по-точно на Сливенската епископия, където според Паисий се е намирало селището Потука – родното място на Св. Михаил Воин.¹⁵

¹³ Пак там, с. 16-17.

¹⁴ Като активен идеолог на исихазма в България, Св. Теодосий Търновски спечелва доверието на царската власт. В случая показателен е фактът, че именно със средства на цар Йоан Александър той построява Килифаревския манастир край Търново. Виж: Петканова, Д. Цит. съч., с. 459–460.

¹⁵ Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. С., 1972, с. 114, 190–191, 194.

Неотдавна се появи едно ново, различно мнение относно интерпретацията на Паисиевото сведение за „Сливенската планина“ и за местонахождението на град Потука. В статия, публикувана през 2001 г., Димитър Дилийски разчита в Зографската чернова на „История славянобългарска“ „Слипенскою гору“ (а не „Сливенскою гору“) и я локализира в Македония¹⁶. Тезата на Дилийски звучи оригинално, вероятно тя не е лишена от известни основания, но по някои пунктове в аргументацията на изследователя могат да се дадат контрадоводи, а има и неточности, които трябва да се имат предвид при формулиране на крайните заключения. Какво имаме предвид?

Д. Дилийски се предоверява на Зографската чернова на „История славянобългарска“ и неоснователно я приема като окончателен вариант на Паисиевата книга. Той посочва, че в този ръкопис липсва главата, посветена на българските светци, а именно в нея е сведението за манастирите на „Сливенската планина“, съградени от цар Йоан Александър и управлявани от Св. Теодосий Търновски, както и това за намиращия се в Сливенска епископия град Потука¹⁷. Да, Зографската чернова е автограф на автора, това е безспорно доказано в публикациите на Й. Иванов, Ил. Тодоров и на учени от вече няколко поколения, но тя е непълна, тя е просто чернова. От нея са загубени цели листи, краят ѝ също не е съхранен¹⁸. Както много точно допуска големият изследовател на Паисиевия труд Божидар Райков (а и много други като него) „след това хилендарският монах очевидно поръчал на краснописец да изготви по неговата чернова един или два чисти и четливи екземпляра, които да тръгне да разнася из България, за да бъдат четени, преписвани и разпространявани сред българите...“¹⁹. И именно в окончателния вариант на труда (познаваме го по неговите преписи и най-вече по първия такъв, направен от поп Стойко Владиславов (бъдещия Софроний Врачански) още през 1765 г.) вече ясно се чете „Сливенска епископия“ и „Сливенска

¹⁶ Дилийски, Д. Средновековният град Потука и източниците на култа към Св. Михаил Воин. – В Сб. Казанлък в миналото и днес. Кн. VI, Пловдив, 2001, с. 86–96.

¹⁷ Пак там, с. 87.

¹⁸ Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Зографска чернова 1762. Факсимилно издание 1998. С., 1998, с. 295.

¹⁹ Пак там, с. 279.

планина“ със своите многобройни манастири, съградени от Асеновци и Шишмановци по подобие на „*атонските в Света гора*“.

Необосновано звучат твърденията на Д. Дилийски, че „*в Сливенската планина няма манастири*“ и че „*първият владика идва в Сливен чак през 1873 г.*“.²⁰ Историческите извори, цитирани тук погоре, както и резултатите от теренни и археологически проучвания, представени подробно в настоящата монография, доказват убедително съществуването на силни християнски традиции в района на Сливен и на Сливенско-Котленския край през Средновековието – наличието на епископски център и на общност от манастири.

И още! За изследователите е безспорно ясно – знанията на Паисий Хилендарски за Св. Теодосий Търновски са почерпени от житието на патриарх Калист. Именно от житието историкът извлича и използва сведенията „*за практическата дейност на Теодосий при устройството на българските манастири*“.²¹ А в този извор, както вече бе посочено, пряката връзка на духовника със Света гора Сливенска е категорично подчертана.

След Паисий внимание на манастирите около Сливен обръща Георги Раковски. Търсейки старини от времето на Асеновци в околностите на града, той стига чак до село Беброво (до град Елена), „... *де старци още знаят от по предания, че там били много иношки домове (манастири), създадени от Асена и носили име Малка Света гора, а самите развалини и останки на някои от тях доказват истинно народно предание, както и отец Паисий пише нещо се о тому*“. По-долу видният наш възрожденец посочва манастира по р. Манастирска в местността „*Селището*“, северозападно от Сливен, където ставал събор на 21 май (Св. Константин и Елена) и предполага, че това е било името му. Раковски споменава и за манастира при недалечното село Сотиря, чието име според него е „*Св. Петка*“, тъй като там палили свещи в петък след Великден.²²

²⁰ Дилийски, Д. Средновековният град Потука ..., с. 87.

²¹ Драгова, Н. Домашни извори за „История славянобългарска“. – В: Сб. „Паисий Хилендарски и неговата епоха“. С., 1962, с. 301.

²² Раковски, Г. Няколко речи за Асен I и сина му Асен II. – В: Сб. Съчинения на Г. С. Раковски. С., 1922, с. 286–292.

В своя капитален труд „История на българите“ Константин Иречек отбелязва, че при хожденията си из страната Св. Теодосий Търновски пребивавал известно време в манастира „Св. Богородица“, наречен още Епикерниев, край Сливен.²³ По-късно в друго свое съчинение Иречек предполага, че мястото на това духовно средище е манастирът по р. Манастирска в местността „Селището“.²⁴

Първи, които извършват детайлни описания не само на църквите и манастирите, но и на старините около Сливен, са братята Владислав, Хермингилд и Карел Шкорпил. В „Някои бележки за археологическите и историческите изследвания в Тракия“ те отделят специално внимание на Света гора Сливенска.²⁵ Наблюденията им са допълнени в самостоятелното издание „Спомен на Сливен и манастирите му“, появило се година по-късно.²⁶

Според братя Шкорпил следи от манастири в Сливенския балкан съществуват в околностите на град Сливен и на селата Сотиря, Гавраилово, Нейково, Градец и Седларево. Заслужава внимание техният опит да разграничат манастирите от съществуващите паралелно с тях скитове, църкви и аязми, както и разсъжденията им по въпроса за вътрешната организация на живот в Сливенската манастирска общност. Въз основа на предания те се опитват да възстановят границите на манастирски землища. Изказват също и становището, че някои от манастирите край Сливен били строени от заточени тук князе. По мнение на братя Шкорпил главен манастир сред всички останали бил този при село Сотиря. Съществуващият в близост топоним „Атанта“ те извеждат от членуването на Атон.²⁷

Полихроний Агапиевич Сирку приема факта за манастирско-то минало на Сливен, но когато загатва за хълма до село Сотиря, върху който има следи от параклис и е познат като „Атанта“, той счита, че името не идва от членуването Атон, а от личното име Атанас. Сирку пръв обръща внимание на това, че наименованието на

²³ Иречек, К. История на българите. С., 1886, с. 403.

²⁴ Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 770–771.

²⁵ Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 70–78.

²⁶ Шкорпил. Спомен на Сливен и манастирите му. Сливен, 1886.

²⁷ Пак там, с. 3–14.

Епикерниевия манастир е производно не от лично име, а от средновековната титла „*епикерний*“.²⁸

Историкът на град Сливен д-р Симеон Табаков изгражда своята постановка по проблема главно въз основа на публикациите на братя Шкорпил, както и на базата на някои местни предания и легенди, при все че се отнася критично към информацията в тях. Според него, строителството на сливенските манастири започва по времето на цар Йоан Асен II, при управлението на когото районът остава далеч от политически сблъсъци и катаклизми. Той счита, че важна причина за изграждането на манастирите е те да служат за избавление от ереси.²⁹ Табаков свързва манастирските празници и събори с провеждането на първите значими средновековни тържища в района, създали традицията на прочутия Сливенски панаир през Възраждането.³⁰ Сливенският историк цитира едно местно предание, според което броят на манастирите бил 24. Главният от тях според С. Табаков бил в местността „*Кишишликя*“, западно от Сливен. По сведения на стари сливенци той споменава и за запазен в града оригинален средновековен документ – грамота на цар Йоан Шишман, в която се говорело за Сотирския манастир. За жалост грамотата е унищожена по време на големия пожар в Сливен в края на Руско-турската война (1877–1878 г.). С. Табаков подлага на критика опита на братя Шкорпил да възстановят границите на манастирски земища единствено по данни на предания и не приема становището им, че някои от манастирите били строени от заточени тук князе.³¹

Към средата на тридесетте години на XX в. местни ентузиастични, сред които изпъква името на историка Захари Измирев – един от създателите на историческия музей в Сливен, а по-късно и директор на Сливенската мъжка гимназия, извършват разкопки в местността „*Черковното*“ в Асеновския боаз, западно от града, по време на които са разкрити основите на църква (?) и на други постройки.

²⁸ Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Исследование. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефимия Тернавского. СПб., 1898, с. 79.

²⁹ Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. I, С., 1986, с. 139–163.

³⁰ Табаков, С. Опит за история ... Т. III, С., 1929, с. 40–41.

³¹ Табаков, С. Опит за история ... Т. I, с. 152–163.

В общи линии запазената информация е твърде неясна.³² В дописка до в-к „Изток“ З. Измирев представя резултатите от проучванията, като лансира хипотезата, че Епикерниевият манастир се е намирал в местността „Черковното“, а не в местността „Кишишликя“, както се е допускало дотогава (явно под влияние на С. Табаков) и че в „Кишишликя“ е имало в миналото малък скит.³³

Въз основа на дългогодишни обиколки из Сливенския район, местният краевед и общественик Георги Гюлмязов изготвя подробен ръкопис с данни и скици за множество исторически обекти в околността, между които Сотирския манастир, Селишкия манастир, разкритата църква в Черковното и още други църкви и параклиси.³⁴ През тридесетте години на отминалия ХХ в. Гюлмязов посвещава на темата за средновековните манастири в района на Сливен няколко статии, отпечатани в местните вестници.³⁵ Впрочем това е тема, която привлича интереса и на други интелектуалци от онова време,³⁶ а и до днес към нея често се връщат сливенски журналисти и публицисти.

Данаил Константинов в своята „История на село Жеравна“ споменава за манастира в местността „Клепалото“ при село Нейково и за още двадесет манастира в близост, които били под негово управление.³⁷

³² Регионален исторически музей – Сливен. Научен архив на Отдел „История на българските земи XV–XIX в.“ – ВА 107, а. е. 26.

³³ Измирев, З. Сливен в миналото. – в-к „Изток“, бр. 119 от 4 септ. 1937.

³⁴ Регионален исторически музей – Сливен. Отдел „Археология“ – спомагателен фонд. Бънов, П. Крепости, църкви и манастири в Сливенско по записките на Г. Гюлмязов. – Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. XVIII, 1995, с. 61–84.

³⁵ Гюлмязов, Г. Манастир „Св. Петка“ при с. Сотиря. – в-к „Изток“, Г. I, бр. 4 от 21 окт. 1934; Същият. Манастирът „Св. Георги“. – в-к „Изток“, бр. 38 от 15 юни 1935; Същият. Манастир „Св. Спас“. – в-к „Изток“, бр. 68 от 23 февр. 1936.

³⁶ Атанасов, Ив. Манастирът „Св. Петка“. Бележки. – в-к „Сливенска поща“, Г. V, бр. 269 от ян. 1934; Манастирите в Сливенския балкан. – в-к „Правда“, бр. 1044–1047 от 6–20 юни 1943; Парпулов, Д. Сотирският манастир. – Турист, кн. 7 от 1970.

³⁷ Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. С., 1948, с. 93–95.

Вероятно въз основа на наблюденията на Г. Гюлмязов, Павел Делирадев публикува кратки сведения за сливенските църкви и манастири. Заслужава внимание направеният от него опит да се събере наличната към средата на XX в. информация по темата, на едно място в опис.³⁸

За „Сливенската планина“ говори и историкът Васил Гюзелев. Той причислява Епикерниевия манастир към книжовните средища в българските земи през XIII–XIV в., свързвайки го с имената на Св. Теодосий Търновски и Методий Светогорец.³⁹

Георги Чавръков също обръща внимание на сливенските манастири като на книжовен център, вписал се в българската книжовна традиция през вековете.⁴⁰

В стремежа си да извърши архитектурен анализ и класификация на българските манастири, Николай Тулешков отнася някои от манастирите край Сливен към определените от него типове манастирски комплекси. Така например манастирите при селата Седларево и Сотирия според Тулешков трябва да бъдат окачествени като „манастири до крепост или феодал“, а тези в местността „Селището“ и при село Нейково – като „манастири-крепости“. Според него, църквите в Сотирския и Селишкия манастири са католиконии от атонски тип. Тулешков счита, че Сливенската манастирска общност е била унищожена при турското нашествие.⁴¹

Опит да ситуира Сливенската Света гора в българската фолклорна традиция прави Анчо Калоянов.⁴²

На темата за сливенските манастири скромно място в своето историко-географско изследване отделя Красимира Гагова. Авторът се базира главно на изнесените от братя Шкорпил факти.⁴³

³⁸ Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Ч. I, С., 1953, с. 263–267.

³⁹ Гюзелев, В. Цит. съч., с. 110–111.

⁴⁰ Чавръков, Г. Средища на българската книжовност. С., 1987, с. 96–98.

⁴¹ Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. С., 1989, с. 30–31, 50, 128, 146, 163, табл. № 3.

⁴² Калоянов, А. Света гора в българския фолклор. – В: Сб. Фолклорната традиция на Сливенския край. Т. II, С., 1989, с. 50–58.

⁴³ Гагова, Кр. Тракия през Българското средновековие. С., 1995, с. 251.

Направеното кратко изложение оформя внушителен списък от автори и заглавия, имащи пряка връзка с проблема. Прави впечатление, че наред с постиженията на историографията до момента, се наблюдават някои основни пропуски и грешки, за които е редно да споменем. В повечето от случаите те се дължат на предоверяване на местни предания и легенди и на липса на конкретни наблюдения. Отделни неточности са допуснати и поради богата авторова фантазия, непочиваща на реални исторически факти.

Така например, показателен е случаят с братя Шкорпил, които въпреки своите наблюдения често пъти се предоверяват на чужда информация, на легенди и предания, поради което изнесените от тях данни и съждения не винаги са прецизни. Въпреки, че критикува този момент в изследванията на братя Шкорпил, С. Табаков впоследствие сам изпада в същата крайност.

В друг от случаите, без да извършва конкретни наблюдения, Н. Тулешков избързва с някои свои изводи. Църквите на Сотирския и Селишкия манастир не са католиконии от атонски тип.⁴⁴ В приложената карта № 3 не е цитиран източникът на сведения, даващ информация за манастирите, отнесени към Сливенската Света гора.

В някои съчинения се срещат и фактологически грешки. Типичен пример в това отношение е трудът на Г. Чавърков.

Направеният преглед на изворите и литературата за Света гора Сливенска показва, че те съвсем не разкриват проблема в неговата цялост и значимост, но че са една добра база за бъдещи по-задълбочени проучвания по темата.

⁴⁴ И в двата случая църквите са триапсидни, без изнесени пространства в северната и южната стени.

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ В СЛИВЕНСКО-КОТЛЕНСКИЯ РАЙОН

От анализа на изворите е видно, че Сливенската Света гора се явява утвърден духовен и книжовен център, прегърнал идеите на исихазма чрез техния проводник у нас Св. Теодосий Търновски. От важно значение за съществуването на манастирската общност е и обстоятелството, че той се е ползвал от прякото покровителство на царската власт в Търново. Отношението на Търновския двор към Сливенското манастирско селение може да се обясни с христолюбието на българските средновековни управници, с идеологическите мотиви на царската власт в определения исторически момент, както и с важното географско местоположение на Сливенската планина в буферната за онова време зона между България и Византия.

Извършените в ново време наблюдения и описания, повечето от тях залегнали в историографията, напълно потвърждават тези изводи.

Впрочем, внимателният преглед на изворовата база и на литература за Света гора Сливенска води до заключението, че проблемът е все още в началния етап на своето изследване, а теренните проучвания са тези, които могат на настоящия етап да дадат възможност за приблизително точното локализиране на видимите останки от манастири в общността, за техните връзки с други обекти в района, както и за вписването им в пътно-съобщителната система на българските земи.

В резултат на проведени през последните няколко години изследвания в Сливенско-Котленския балкански район установихме местонахождението на няколко манастира от селението.

По течението на река Манастирска северозападно от град Сливен съществуват останките на стар манастир, забелязан още от

Г.С.Раковски.¹ Според описанието на братя Шкорпил „...манастирът прилича на едно четвероъгълно градище и обемало един двор, в средата на който още до днес стоят основите на една черква. Тя има диаметър на изток към запад около 14 метра, ширина 7 метра с една главна и две малки апсиди; освен през главната врата се е влизало в черквата от къде южната страна през една вратичка в притвора... Манастирските здания са се намирали на северната и западната страна на манастирското градище. До югоизточния ъгъл на градището се издигаше една висока кула...“.²

От 1990 г. се извършват редовни археологически проучвания на този манастир, които допълват направеното от Шкорпил описание.

При проучванията се разкри голяма част от крепостната стена на манастира, на места запазена до 2,70 м. височина. Правоъгълната по план крепостна стена е с периметър над 100 м. и може да се отбележи, че на северната и южната стена на градището се разкриват два входа, главен от които е южният, а на северната стена се очертават и останките на четириъгълна кула. Към тази крепостна стена са били долепени жилищните помещения (килиите) на обитателите на манастира, които имат минимални размери. На източната стена на всяка килия е имало арковидни ниши, една от които бе сравнително добре запазена. Върху стената на тази ниша личеше изписано ІС ХС NІ КА (Иисус Христос Победител). Всъщност надписът беше издълбан с остър предмет върху червения фон на боята. Може да предположим, че този който го е направил, е живял в трудните години на късния XIV – XV в., когато притиснати от турските нашественици и изоставени от своите владетели, хората са вярвали най-вече във всемогъщия и справедлив победител Иисус Христос.

Разкритата манастирска църква, макар и лошо запазена, пленява с правилните си архитектурни пропорции. Църковната сграда е послужила и като последно жилище за двама от видните обитатели на манастира, тъй като техните гробове се откриха в северната и южна страна на притвора. Откритите находки недвусмислено указ-

¹ Раковски, Г.С. Няколко речи за Асен I и сина му Асен II. – В: Сб. Съчинения на Г. С. Раковски, С., 1922, с. 286–292.

² Шкорпил. Спомен на Сливен и манастирите му. Сливен, 1886, с. 8.

ват пряката връзка на манастира с културата на Второто българско царство.³

Извършените наблюдения и резултатите от археологическите проучвания сочат, че манастирът е строен около средата на XIII в. и функционира през първите векове на османското владичество. Това се потвърждава и от чисто архитектурните изследвания на арх. Н. Тулешков, който го отнася към числото на големите български манастири от XIII – XVI в.⁴

През 1937 г. сливенските краеведи Захари Измирев и Атанас Николов извършват разкопки в местността „Черковното“, западно от Сливен, където по писмените сведения на Николов, са открити останки на църковна постройка и жилища.⁵ Измирев предполага, че на това място се е намирал Епикерниевият манастир.⁶ Според записките на друг сливенски краевед – Г. Пюлмязов църквата е била дълга 8 – 10 метра и широка 6 – 7 метра, с каменни зидове. Отвън, в ъгъла към олтара, в един съд били намерени дребни медни монети, разграбени от работниците. На север личали стени, но те не са разкопавани.⁷

Между Черковното и съвременния град се намира друга местност с интересния топоним „Кишишлика“ (производно от калугер), за която братя Шкорпил получават от местните жители информация, че в нея се е намирала манастирска църква „Св. Нико-

³Резултатите от проучванията на манастира не са публикувани. Предварителни данни виж в: **Радева, М., Г. Ковачев.** Разкопки на средновековен манастир край Сливен. – В: Археологически открития и разкопки (АОР). 1995, С., 1996, с. 101–102.

⁴**Тулешков, Н.** Архитектура на българските манастири. С., 1989, с. 163.

⁵Измирев и Николов заварват на това място иманярски изкопи, разкрили въпросните зидове, а самите те извършват разкопки на намиращите се в близост надгробни могили от късножелязната и римската епохи: виж: Регионален исторически музей – Сливен, ВА–107, а. е. 26 – За манастира „Епикерниев“, л. 5–8; **Миков, В.** Народна медицина у старите траки. – В: Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 657–659.

⁶**Измирев, З.** Сливен в миналото. – в-к „Изток“, бр. 119 от 4 апр. 1937.

⁷**Бънов, П.** Крепости, църкви и манастири в Сливенско по записките на Г. Пюлмязов. – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. XVIII, Ямбол, 1995, с. 64–65.

ла“, с гробище до църквата.⁸ Извършените половин век по-късно в този район големи изкопни работи обаче, не потвърждават тази информация,⁹ а промяната на терена днес още повече затруднява проверката на нейната достоверност.

Освен тези сведения за манастири от късното Българско средновековие в района на Сливен и околностите му, съществуват следи и от други църковни постройки от същия период. Така например, възобновената през 1836 г. от възрожденския майстор Петко от Брацигово църква „Св. София“ в сливения квартал Ново село е била градена върху основите на средновековен храм.¹⁰ Видът на средновековната църква преди реконструкцията е съхранен чрез гравюрата на Сейже и Дезарно от 1829 г.¹¹ Прави впечатление големият цилиндричен купол, разчленен от осем ниши, украсени с двойни архиволти. По план църквата принадлежи към типа „стегнат кръст“, като източното кръстно рамо е свършвало до самия олтар подобно на „Св. Димитър“ в Търново и църква №4 на Трапезица. Според легенда, старата постройка е имала подземен етаж, което означава, че е възможно през Средновековието тя да е била двуетажна гробнична църква.¹²

Катедралният храм „Св. Димитър“ в Сливен е възобновен през 1831 г. На неговото място е съществувала по-стара църква, според очевидци – ниска и дъсчена. Изградената в началото на XVIII в. джамия в съседство свидетелства, че старата църква „Св. Димитър“ по това време вече е действала.¹³ В двора на храма през XVIII в. е имало

⁸ Шкорпил. Цит. съч, с. 10.

⁹ Николов, Ат. Юбилейна книга на храма „Св. Никола“ в град Сливен (квартал „Клуцохор“), по случай сто години от превъздигането му 1834–1934. Сливен, 1934, с. 20.

¹⁰ Бербенлиев, П., В. Паръчев. Брациговските майстори-строители през XVIII и XIX в. и тяхното архитектурно творчество. С., 1963, с. 46–48.

¹¹ Френски пътеписи за Балканите XIX в. Т. IV, С., 1981, с. 193.

¹² Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура в България през XI–XIV в. С., 1988, с. 119–122.

¹³ През османския период не е било прието да се строят църковни храмове в съседство до джамии, поради което логично е да се приеме, че старата църква е била построена по-рано от близката джамия – виж В: Сб. Юбилейна книга на катедралния храм „Св. Димитър“ в град Сливен 1831–1931. С., 1931, с. 19.

гобище, надгробия от което са зазидани в новата сграда.¹⁴ Прави впечатление отдалечеността на църквата от стария Сливен – селището, което тя е предназначена да обслужва. Разположена е южно от Машатлъка – най-старото сливенско християнско гобище, което от своя страна отстои също на юг, вън от пределите на тогавашното селище.¹⁵ Този факт подсказва, че вероятно мястото на „Св. Димитър“ е било съобразено с разположението тук на по-ранен храм.

Подобна е и съдбата на църквата „Св. Никола“ в сливения квартал Клуцохор. През 1834 г. тя е издигната на мястото на по-стара църква, според очевидци „... малка и повечето дървена и дъсчена...“, вкопана дълбоко в земята. При строежа на сегашната камбанария са попаднали на стар зид с ширина 0,8 метра, граден от ломени камъни, споени с вар. Предназначението му не е било изяснено.¹⁶ В двора на църквата през епохата на Възраждането е съществувало гобище.¹⁷ През 1855 г. Александър Зограф от Ямбол реставрира икона на Св. Никола, според предание намерена на мястото на храма, за която се е считало, че е рисувана през 1222 г.¹⁸ Този факт, който приемаме със съмнение, може да бъде изтъкван като съхраняване на традициите сред местното население относно съществувалата в района средновековна манастирска общност.

Северно от църквата „Св. София“ в квартала Ново село се намира параклис, посветен на Св. Мина. По данни на Г. Гюлмязов той е бил построен върху стари църковни основи, които преди Освобождението (1878 г.) са били запазени на 1 метър височина над повърхността. Преданието разказва, че старата църква тук е имала за патрон Св. Богородица.¹⁹

¹⁴ Русев, Ив. Някои сведения за старите сливенски гобища. – ИМЮИБ, Т. XIV, С., 1991, с. 191.

¹⁵ Пак там, с. 189, 208; Дечев, В. Махалите на Сливен. – ИМЮИБ, Т. VIII, Пл., 1985, с. 107–121.

¹⁶ Николов, Ат. Цит. съч., с. 23.

¹⁷ Табаков, С. Опит за история на град Сливен. т. I, С., 1986, с. 311; От некропола има постъпили материали в Регионален исторически музей – Сливен. Отдел „Археология“, инв. №№ 372–388.

¹⁸ Николов, Ат. Цит. съч., с. 32–33.

¹⁹ Бънов, П. Цит. съч., с. 63–64.

Северно от Сливен, до аязмото на Св. Тодор в местността „Селището“, до началото на XX в. личали останките на параклис.²⁰ Днес конкретни наблюдения на мястото не могат да се извършат, но в района се откриват фрагменти сграфито керамика от XIII–XIV в.

Източно от града, в местността „Айвалъ дере“, Гюлмязов локализира други две църковни постройки,²¹ но поради липса на точно описание и на други сведения не е възможно да бъде уточнена тяхната датировка.

Също в източна посока, в местността „Змееви дупки“, са запазени стените на средновековен параклис. Малките му размери (6,80 x 4,70), градежът от ломени камъни с хоросан и употребата на дървени греди – сантрачи в зида насочват датировката на обекта към XIII–XIV в. В близост е съществувало селище с некропол. Съборът тук е ставал на 22 март – празника на „Св. 40 мъченици“.²²

Източно от параклиса при Змееви дупки, под скалите на Моллова кория, се намирали основите на църковна постройка, зидани от камък и тухли на варов разтвор. През първата половина на XX в. Г. Гюлмязов изготвя скица на сградата. Дължината ѝ е 11,60 м., а ширината – 10,60 м. Описани са два входа – от южната и от западната страни.²³ Направеното описание напомня за едноапсидна базилика.

Северно от тази постройка, в местността „Попстанчовите скали“, все още се вижда част от църковна постройка. Запазена е извивката на апсидата, а ние предполагаме, че храмът е обслужвал близкостоящата крепост Маричино градище.

В местността „Кушбунар“ над Сливен вероятно е съществувал църковен храм с подобен градеж. По сведения на Шкорпил, в зида-рията му са били включени големи дебели тухли и хоросан. Носел е името „Преображение Господне“²⁴ – празник, на който тук са се провеждали големи събори.²⁵

²⁰ Пак там, с. 64.

²¹ Пак там, с. 63; Гюлмязов посочва техните размери – и двете църкви са с дължина 10 м. и ширина 9 м., и прилага окомърни скици.

²² Бънов, П. Цит. съч., с. 63.

²³ Пак там, с. 63, 78.

²⁴ Шкорпил. Цит. съч., с. 14.

²⁵ За известността на местността „Кушбунар“ в Сливенско и Котленско и за голямата посещаемост тук по време на празника „Преображение Господне“

Един от значимите манастири на Света гора Сливенска се намира в североизточния край на село Сотиря, Сливенско, в района на днешното военно поделение там. Липсата в наше време на останки от средновековната обител ни връща към резултатите от извършените през 70-те – 80-те години на XIX в. наблюдения. Именно тогава братя Шкорпил виждат на това място следи от: *„... манастирски здания и една черква. Зданията са били две, от които едното е било продълговато с направление от запад към изток, а другото кръглесто. В североизточната посока от тях е отстранена черквата, на която старите основи още до днес личат. Тя била градена от един ред тухли и камъни по планът на византийските черкви. Според мнението ни, тя е била покрита с две кубета и украсена вътре с осем мраморни стълбове. Освен през главната врата от къде западната страна, се е влизало в черквата от къде южната страна през една тясна вратичка“*.²⁶ Историята на Сотирския манастир е обгърната с множество предания. Според едно от тях, от манастира излиза път, който води за старата българска столица Търново. По него са идвали царете да посещават обителта. Друго местно предание разказва за влашките „бейове“, които при пътуванията си от Влашко за Цариград са се отбивали в този манастир и в новоселската църква Св. София в Сливен. Според трето предание, жителите на село Сарай (до Стралджа) обвинили манастира пред турското правителство, че криел разбойници, които често обирали турската поща на пътя от Одрин за Шумен. Това послужило за повод той да бъде разрушен от властите.²⁷

След унищожаването на Сотирския манастир неговите владала за собственост били съхранени от потурчен българин от Сотиря, по-късно преселил се в Сливен. Ценните документи се предавали от

през Възраждането свидетелства една дописка във в-к „Македония“ от месец август 1870 г. – виж: в-к „Македония“, бр. 81 от 15 авг. 1870, с. 2; За същия събор в литературата споменават автори като Г. С. Раковски, Шкорпил, д-р С. Табаков, Г. Пюлмязов.

²⁶ Шкорпил. Цит. съч., с. 5. По-подробно описание на останките на манастира виж в: Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пл. 1885, с. 71–75.

²⁷ Шкорпил. Спомен на Сливен..., с. 7, 41.

поколение на поколение до началото на XIX век, когато двама светогорски калугери, родом от Сливен, ги преписали. Те издействали от Цариградската патриаршия нови владали и позволения за възстановяване на манастира, но преждевременната смърт и на двамата попречила на намеренията им.²⁸

Всъщност Сотирският манастир е бил възстановен, но това става малко по-късно. През 1871 г. сливенската църковна община при храма „Св. Димитър“ разкрива старата манастирска църква, в южната част на която е издигнат малък параклис. По време на разкопките е намерен мраморен стълб (колона) и икони, на които е посветена новопостроената обител.²⁹

Интерес предизвикват и версиите за името на средновековния манастир при Сотиря. Според Раковски той е „Св. Петка“, а поклонението на неговото място е ставало в петъка след Великден.³⁰ Братя Шкорпил приемат, че манастирът се е наричал „Св. Спас“ по името на близкото село Сотиря (Спасово).³¹ Възстановеният през втората половина на XIX в. манастир е наречен „Св. Петка“.

В землището на същото село, южно от споменатия манастир, през 80-те години на XIX в. братя Шкорпил попадат на останките на малка църква, която е била посветена на „Св. Троица“. В близост до нея се е намирал скален навес.³² Това дава основание на арх. Тулешков да обозначи църквата като постница.³³

В западното подножие на вр. Божурка, в землището на Сотиря, братя Шкорпил забелязали следите на друга църква, която по предание е била посветена на Св. Мина.³⁴

На западното страна на Сотирското дефиле се намира вр. Атаната, където (до триангулацияния знак) и днес все още личат основите

²⁸ Пак там, с. 41–42.

²⁹ Пак там, с. 40; **Табаков, С.** Цит. съч., с. 150; Снимка на възстановения Сотирски манастир „Св. Петка“ е публикувана В: Сб. Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в град Сливен 1860–1910. С., 1910, с. 71.

³⁰ **Раковски, Г. С.** Цит. съч., с. 292.

³¹ **Шкорпил.** Спомен на Сливен..., с. 5.

³² Пак там, с. 6.

³³ **Тулешков, Н.** Цит. съч., с. 149.

³⁴ **Шкорпил.** Спомен на Сливен..., с. 6.

на църковен храм, по предание с патрон Св. Илия.³⁵ В литературата съществува предположение, че топонимът „Атаната“ произлиза от по-популярното наименование на манастирската общност Света гора Сливенска – „Малък Атон“.³⁶

Друг манастир в района се намира на около 100 метра северно от покрайнините на сливенското село Седларево. Суперструкцията на градежа е вече изнесена от местните жители и използвана за строителен материал, но по времето на братя Шкорпил добре „... личат съборените основи на манастирската църква и около нея ограда със следи от здания“.³⁷ Шкорпил споменават за съществуващите в близост селище, градище и местност „Черковище“, където по предание са ставали „манастирски пазари и панаири“.³⁸ Теренните наблюдения сочат, че градището се обитава от Античността до XVII–XVIII в.,³⁹ докато липсата на пряк материал от територията на манастира за сега затруднява прецизното му датиране.

Североизточно от балканското село Нейково, Сливенско, в местността „Клепалото“ (на границата между землищата на селата Нейково и Жеравна) има останки от стар манастир.⁴⁰ Руините са разположени на площ от около 2 дк. и представляват каменни срутвания без да може да се различи отделна постройка или съоръжение. Очертава се външен контур с изнесени навън помещения-кули (?) от южната и източната страна. Иманярски изкоп в североизточния ъгъл открива част от оградната стена, в която ломените камъни са на калова спойка. Според преданията от Нейково съборът при останките на манастира е ставал на Св. Богородица. Заслужава да се отбележат някои косвени сведения, които според нас имат връзка с историята на манастира

³⁵ Пак там, с. 4–5; **Бънов, П.** Цит. съч., с. 62; **Табаков, С.** Цит. съч., с. 143.

³⁶ **Табаков, С.** Цит. съч., с. 143.

³⁷ **Шкорпил.** Спомен на Сливен..., с. 12.

³⁸ Пак там, с. 12.

³⁹ **Лисицов, Ст.** Злото кале. – Наука и техника (НТ), XXXII, 1980, N: 8, с. 38–41; В района е намерена колективна монетна находка, най-късните монети от която са на султан Селим III (1788–1807 г.) Виж.: **Герасимов, Т.** Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – ИАИ, т. XXVI, 1963, с. 265.

⁴⁰ **Шкорпил, Вл. и К.** Някои бележки..., с. 74; **Константинов, Д.** Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. С., 1948, с. 93.

в местността „Клепалото“. Стари жеравненски предания отрездат на този манастир първостепенна роля сред съществуващите в околността обители. Особен интерес предизвиква „Баш-кьойския препис“ на Паисиевата история, с автор „иерей Василий, священнического сина Емануила, син протоиерея Стифана македонский и сливенский“ от 1841–1842 г. В преписа между другото поп Васил отбелязва: „Толкоз найдохме первый манастири в Сливенскую страну именуемая по евангелское ЖЕРНОВ; после в приходящие агарянское разорен был и много церковны вещи сокрыты в землю около его; после времени именуемая по языка срацинского селение ТАШ КЮЮ.“⁴¹ Този текст очевидно допълва Паисиевия оригинал със сведения за наличието на стари манастири конкретно в района на Жеравна (Баш кьой), а информацията на поп Васил се гради върху данни от преди голямото изселване в Бесарабия през 1830 г., тъй като по податки на свещеника преписът е направен от него в жеравненската изселническа колония там.⁴²

Историкът на Жеравна Данаил Константинов отделя най-подробно внимание на предания и легенди за местни манастири.⁴³ Според тях манастирите в района на Жеравна са били подчинени на управлението на манастира при Клепалото. След прекратяването на живота в манастира, монасите му се преселват в Килифаревския манастир „Св. Богородица“. Престолът на манастирската църква е пренесен в Котел,⁴⁴ а голяма част от църковните вещи и утвар са откарани в близката Жеравна. По мнението на Константинов, разрушаването на манастира при Клепалото се отнася до времето, когато турският султан Селим II (1566–1574 г.) е заповядал унищожаването на манастирите като свърталища на разбойници.⁴⁵

⁴¹ **Страшимиров, А. Т.** Към вестите за историята на о. Паисия Хилендарски. – Български преглед, г. III, 1896, N: 11, с. 147–150.

⁴² Пак там, с. 149.

⁴³ **Константинов, Д.** Цит. съч., с. 93–95.

⁴⁴ Според братя Шкорпил пренесеният в Котел престол не е от манастирската църква, а от скит, подчинен на манастира, намиращ се по Раковска река (Луда Камчия) на 1/2 час път на юг от Нейково. Виж: **Шкорпил.** Спомен на Сливен..., с. 11.

⁴⁵ **Константинов, Д.** Цит. съч., с. 94.

През 1831 г. в бесарабското село Баш кьой, основано от бежанци от Жеравна, Юрий Венелин попада на няколко пергаментни листа с богослужебно съдържание, които според него са от XIII в.. Притежателят на антиките – българин преселник от Жеравна твърдял, че в къщата му в „стара“ Жеравна имало един дълбок ковчег, пълен с такива „стари работи“. По сведения на Д. Константинов подобни ръкописи са били неволно унищожени при пожари в селото или отнесени от руски офицери по време на руско-турските войни.⁴⁶

Непосредствено след Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) селищата в района са посетени от руския изследовател на старини Полихроний А. Сирку. Със себе си той отнася постен триод от XVI в., намерен от него в Жеравна. Триодът е писан от двама книжовника и съдържа няколко приписки, които позволяват да бъде проследена неговата съдба. Най-старата от тях е на лист 324-а и гласи: „В лето 1625 да се знае како са купиле тази книга за манастир“.⁴⁷ През 1769 г. триодът е хубаво подвързан от поп Стойко (бъдещият епископ Софроний Врачански), който оставя приписка относно своето дело и по-късните дарители на книгата – книжовниците поп Тодор и поп Велико, синове на известния поп Люцкан.⁴⁸

Очевидно в началото на XVII в. (1625 г.) триодът е закупен за нуждите на манастир, който най-вероятно се е намирал в околностите на Жеравна. След западането на манастира, тази книга подобно на останалата съхранена манастирска собственост, се превръща в ценна реликва. През 60-те години на следващия XVIII в. тя е вече притежание на свещениците Тодор и Велико Поплюцканови от Жеравна, които възлагат на поп Стойко да я подвърже и според утвърждаващите се културни традиции в българското възрожденско общество те даряват книгата – реликва на „дядо“ поп Цвятко от Малово.

⁴⁶ Пак там, с. 94–95.

⁴⁷ **Ангелов, Б. Ст.** Из ръкописната сбирка на П. А. Сырку. – Известия на Народната библиотека и Библиотеката на Софийския държавен университет. Т. III (IX), С., 1963, с. 65.

⁴⁸ Споменатите в приписката на поп Стойко дарители – поп Тодор и поп Велико Поплюцканови са познати и като книжовници. През 1771–1777 г. те съставят тропар. Виж: **Ангелов, Б. Ст.** Съвременници на Паисий. Т. II, С., 1964, с. 62–63.

Според братя Шкорпил манастир може да се локализира западно от село Градец.⁴⁹ Наблюденията извършени на описваното място обаче категорично доказват, че става дума за късноантична крепост, строена по времето на император Анастасий I (491–517 г.) и преизползвана през Българското средновековие.⁵⁰ Интерес обаче предизвикват описаните от Шкорпил две местности – „*Кавашки манастир*“ и „*Манастирски лозя*“, разположени източно и северно от село Ичера, между селото и споменатата крепост при Градец.

Единият от църковните храмове, който е в непосредствена близост до Раковската река, е личал до 60-те години на XX в., след което, независимо че е обявен за паметник на културата с национално значение е бил унищожен при земеделски мероприятия. Според местно предание е бил от времето на Първото българско царство.⁵¹

В локализираната на север от Ичера местност „*Манастира*“ („*Манастирски лозя*“) днес все още сравнително добре личат основите на малко укрепление, ориентирано по посоките на света. То е разположено на източния скат на възвишение, маркиращо източния край на местността „*Русинови ливади*“ по билото на планината. Представлява четириъгълна фигура с размери на стените: 22, 24, 30 и 9 м. и площ от около 0,5 дк. Входът, с видима ширина 3,50 м., е в южния край на източната стена. Южно пред входа южната стена е продължена със стenen откос, дълъг 12 м. Стените са разрушени и очертанията им са на височина до 0,5 м. от нивото на съвременния терен. Градежът е от ломени камъни, по които не личат следи от спойка, но този въпрос може да се реши при бъдещи сондажни проучвания. Следи от постройка вътре в укреплението не се забелязват. Западно и южно до стените личат добре улеите на стари пътни трасета – от Стидовския балкан и от Сливен към Жеравна, Нейково и Търново и от Градец към прохода Вратник и Търново.

На 200 м. южно от укреплението, на връх, с много добра види-

⁴⁹ Шкорпил. Спомен на Сливен..., с. 11.

⁵⁰ Velkov, V., St. Lisitsov. An earli byzantine and medieval fort in the Haemus with an inscription and graffiti of emperor Anastasius. – In: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов, С., 1994, с. 257–265.

⁵¹ Бацова-Костова, Е. Библиография за историята на селищата в Сливенски окръг до падането им под турско робство. Сливен, 1969, с. 14.

мост във всички посоки се забелязват следи от постройка от ломени камъни, споени с бял хоросан. Сегашното състояние на обекта не позволява да се определят точните му функции, но вероятно става дума за описаната от Шкорпил църква, с размери 8 x 5 м., в близост до която се откривали следи от жилища.⁵²

Непосредствено над град Котел се локализира укрепление познато като „Монастира на хайдут Върбан“ и „Калето на хайдут Върбан“. Разположено е североизточно от Урушките скали, върху уединено възвишение. Формата е на четириъгълник с площ от около 1,7 дк., ориентиран по посоките на света. Градежът е от ломени камъни на хоросанова спойка, примесена със счукана тухла. В четирите ъгъла личат останките на кръгли кули. Във вътрешността на укреплението доминират руините само на една постройка с размери 26 x 15 м. Разкритата на територията на крепостта керамика е от късната античност (V–VI в.) и късното Българско средновековие (XIII–XIV в.).⁵³ Останки от стари градежи личат и на около 100 м. западно, в малката падина под крепостта, където сега е изграден каптажа за село Филаретово. При изкопните работи са били пресечени основи, градени от ломени камъни, споени с бял хоросан, в който е прибавена едро счукана тухла. Наоколо се откриват фрагменти от тънкостенна кухненска керамика характерна за XII–XIV в. Р. Рашев поддържа становището на К. Шкорпил, че се касае за останки от църква или манастир.⁵⁴ Североизточно на около 1,5 км. в местността „Римското кале“ се намират останките на българския град Козен, за чието име и храм с патрон Св. Николай научаваме от стар надпис върху керемидата.⁵⁵

В местността „Манастира“ северно от село Тича могат да се видят основи на църковна постройка, градена от ломени камъни, споени от бял хоросан. Нейната апсида е била разкрита през 60-те

⁵² Шкорпил. Спомен на Сливен ..., с. 11–12.

⁵³ Лисицов, Ст., Н. Марков. Древната фортификация в района на хребета Урушките скали – Източна Стара планина. – Годишник на Националния политехнически музей, Т. XI, С., 1981, с. 68.

⁵⁴ Рашев, Р. За местонахождението на крепостите Тича и Козяк. – Военно-исторически сборник (ВИС), 1992, N: 2–3, с. 13.

⁵⁵ Пак там, с. 14–15.

години на XX в. при засаждането на овощната градина в района. Малките размери и начинът на градеж отнасят датировката ѝ към периода на Второто българско царство. Според местно предание тук прекарва старините си княз Борис-Михаил. Северно от тази църква се локализируют останките на средновековната крепост Тича (X–XIV в.).⁵⁶

На 10 км. източно от църквата в Манастира, на левия бряг на река Тича, в землището на село Ябланово личат основите на друга църковна постройка, която подобно на първата е градена от ломени камъни споени с бял хоросан. Сградата е едноапсидна с притвор и размери 5 x 8 м.⁵⁷ Датировката на обекта и на съществуващото в непосредствена близост селище от късното Българско средновековие е синхронна с хронологията на църквата при Тича.⁵⁸ Северно от църквата при Ябланово до скоро са съществували останките на още две църкви, впоследствие унищожени при земеделски работи.⁵⁹

Сред множеството данни, представени от краеведа Д. Константинов за съществуването на манастири в землището на село Жеравна, Котленско, най-голямо внимание заслужава сведението за топонима „Трохля манастир“ в местността „Долните лозя“, южно от селото.⁶⁰ При огледа на мястото се откриха останките на Г-образен зид, състоянието на които не позволява да се приеме или отхвърли с категоричност твърдението на Константинов.

В балканското село Бяла, северозападно от Сливен, по сведения на д-р С. Табаков са били разкрити останки от средновековна българска църква.⁶¹ Днес те не са запазени, но сведението на д-р Табаков бе потвърдено от местни жители.⁶²

При изграждането през XIX в. на църквата в село Гавраилово, Сливенско строителите са попаднали на стари църковни основи.

⁵⁶ Пак там, с. 10.

⁵⁷ Бънов, П. Експедиция „Тича 86“. – ИМЮИБ. Т. X, Пл., 1987, с. 22.

⁵⁸ Рашев, Р. Цит. съч., с. 10–11.

⁵⁹ Бънов, П. Цит. съч., с. 22.

⁶⁰ Константинов, Д. Цит. съч., с. 93.

⁶¹ Табаков, С. Цит. съч., т. I, с. 432.

⁶² По твърдение на г-н Джагаров от село Бяла църквата се е намирала на мястото на двора на неговата родна къща.

Местните предания ги свързват със съществуването на това място на средновековен манастир, с патрон Св. Архангел Михаил. В потвърждение на същия факт е и празникът Архангелов ден (8 ноември), на който тук е ставал събор.⁶³ В местността „Черковището“ над селото са открити бронзово кандило от епохата на Възраждането и две железни стрели.⁶⁴ Вероятно тези находки се свързват със следите от църква или манастир, които д-р С. Табаков посочва между селата Гавраилово и Малко Чочовен.⁶⁵

Друг манастир от Сливенското селение е описан от краеведа Никола Койчев. Той е разположен в Твърдишкия район, северно между селата Козарево и Конаре. Койчев дава размерите на църковния храм при манастира – „25 x 28 крачки“; описва стените, които са градени с камъни с хоросан и по негово време са били запазени на височина до 1 м.; споменава и за съществуващите около храма развалини от по-малки постройки. В манастирските руини са намерени кандила, а в манастирския кладенец – пари и икони. Съборът на това място е ставал на Летния Никулден и според предание патрон на този манастир е бил Св. Николай.⁶⁶

Следи от стар параклис има югоизточно от село Самуилово, Сливенско, до аязмото. Основите му са градени от ломени камъни на калова спойка. Според спомени на местни жители, суперструкцията е била от кирпич. Параклисът е едноапсиден и подът му е застлан с плочи камъни. До южната стена, отвън, има кладенче – аязмо, иззидано с дялани камъни и с три стъпала от юг. Непретенциозният градеж и кирпичените стени отнасят датировката на обекта към периода на османското владичество по нашите земи.

С това засега се изчерпват познанията ни за видими останки от църкви и манастири, които могат да се отнесат към Средновековието и които се откриват в района на Сливенско-Котленския балкан.

⁶³ Шкорпил. Спомен на Сливен..., с. 10; Табаков, С. Цит. съч., с. 162, 433, 435.

⁶⁴ Регионален исторически музей – Сливен, Отд. „Археология“, инв. №№ 798–800.

⁶⁵ Табаков, С. Цит. съч., с. 433–435.

⁶⁶ Койчев, Н. Два изчезнали града в Новозагорско. – Архив за поселищни проучвания (АППр), 1938, N: 4, с. 64.

Доста скептично се отнасяме към всяко едно сведение за Манастирище, Черквище или свещено място, където се е „давал курбан“ по повод на някакъв църковен празник. Почти във всички случаи не става дума за храмова постройка, а за природни феномени, свързани от народната традиция с определено божество или празник.

Данните, които предлагаме не са окончателни. Нашите очаквания са да се открият още постройки, свързани с християнското наследство на района през Средновековието и обогатяващи запазените традиции на Света гора Сливенска.

Пета глава

СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА В ДРЕВНИТЕ ДУХОВНИ ТРАДИЦИИ НА РАЙОНА

Цялостното проучването на историята на Света гора Сливенска е пряко свързано с въпроса за организацията на пространството в района много преди възникването на християнството. Тази идея за опит на модел на култова приемственост няма да е първа в българската историография. Сведенията привлечени в неговата разработка са комплексни и разнородни, но това не значи, че той може да се възприеме като нещо утвърдено, още повече че опитът поставя нови въпроси пред съвременната наука.

Изследванията върху древната тракийска култура отдавна говорят за т. нар. „хиперборейски“ диагонал, който визиращ легендарния път на даровете на хипербореите за светилището на Аполон в Делфи. Пътят на даровете добре очертава двата от най-изявени центъра на тракийското религиозно мислене – в Родопите, където живял легендарния Орфей и на североизток, където живял Залмоксис. Показателно е, че между тях лежи точно Сливенската планина и по-надолу ще обърнем внимание на няколко интересни факта и наблюдения, свързани с тях.

На вододела в Котленския балкан съществува голямо, в истинския смисъл на думата, скално светилище, известното в литературата като Талим таш или Чобрата.¹

Интерес на Чобрата представляват пясъчните скали, рязко изпъкващи от околния ландшафт с бъчвообразна, куповидна и полусферична форма; с издълбани по тях жертвеници, скални ниши и два, гледащи на изток „трона“. Цялото хълмче е оградено от ров, който в семантично отношение следва да отделя сакралното от ос-

¹ Бънов, П. Експедиция „Тича 86“. – ИМЮИБ. Т. X, 1987, с. 19–22.

таналото пространство. Едно такова култово място определено бележи изявената сакрализация на целия планински район още от дълбока древност. Това се вписва в контекста и на други археологически паметници, локализирани там – скално светилище и скална гробница при с. Филаретово.²

Разбира се, когато говорим за всичко това, от погледа ни не бива да се изплъзва Кабиле – древният административен и религиозен център на одрисите.

Сведенията, с които разполагаме от древността за култ в района към Слънчевия Аполон,³ като че ли са в противовес с тези за култа към Великата малоазийска богиня Кибела, дала името на одриската столица Кабиле. Всъщност връзката на бога-слънце и Великата богиня-майка стои в основата на тракийския орфизъм, обосноваващ божествения произход на тракийския владетел-жрец. Стъпвайки на тази идеологическа основа царят-жрец запазва правото (поскоро задължението) да е изявения медиатор между световите на живите, мъртвите и боговете, както и на организатор в социума и Вселената.⁴

Такава орфическа характеристика имат Орфей, Залмоксис, Рез и други тракийски херои. За реално съществуващия цар-жрец обаче и при упражняване на властта е в обръщение малко по-различна категория поведение.

За да бъде субект на собственото си периодично прераждане, царят-жрец следва да се изкачи на връх, където сам изповядва слънчевия култ, превръщайки се символично в Слънце, съчетаващо се с богинята-майка. Сведението за тракийския цар Косинг, който по стълба искал да стигне до Хера е точен израз на този обред на практика.⁵

² Пак там, с. 19–22.

³ **Велков, В.** Надписи от Кабиле. – В: Кабиле, Т. 2, С., 1991, с. 9–23; **Чичикова, М.** Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг от IV в. пр. н. е., ИАИ, XXXI, 1969, с. 45–90; Кратка енциклопедия Тракийска древност, С., 1993, с. 292.

⁴ **Фол, Ал.** Символично погребение от Казичене, Софийско. – Изкуство, 1975, N: 3–4, с. 11–12; **Фол, Ал.** Тракийският орфизъм. – Изкуство, 1981, N: 7, с. 42–45; **Фол, Ал.** Трета година „Гетика“. – Изкуство, 1982, N: 4, с. 24 и сл.

⁵ **Фол, Ал.** Трета година..., с. 24 и сл..

Извършването на такъв акт следва да стане на място, почитано като свещено, а самата зона около него – сакрална. Ако приемем за изходен пункт на владетеля Кабиле, то самото свещено място следва да бъде или на хълма Зайчи връх, където се локализируют останки от светилище от елинистическата епоха или някъде около него. В този ред на мисли погледнем ли на север-североизток от Кабиле, погледите ни ще попаднат на единствения открояващ се в Източна Стара планина скален масив „Сините камъни“.

В индо-иранската традиция съществува идеята за квадратния строеж на земната повърхнина и в действителност това е най-простия модел на подредено пространство, ако в основата на структурата му лежи идеята за четирите страни на света, като ключови, характеризиращи го посоки.⁶ Според представите на древните, по северните граници на обитаемия свят са разположени планини и тяхната характеристика е твърде показателна. От една страна традицията е свързана с тези планини чрез напълно реални природни явления, а от друга – с характеристиката им са свързани много митологични моменти: те се издигат до небето; на върха им се намира обиталището на боговете; около тях се движат небесните светила; от техните склонове водят началото си всички могъщи земни реки, а отвъд тях се намират страните на блажените. С други думи, северните планини в индо-иранската традиция притежават всички признаци на Свещената планина – едно от възплъщенията на световната ос; те съединяват света на хората и света на боговете във вертикалната структура на мирозданието.⁷

От друга страна, южната граница на този „квадрат“ се осмисля като долна, т. е. тя е едновременно и граница на обитаемия свят с хтоничната (подземна) зона.⁸

Ако нещата действително се погледнат през призмата на този светоглед, веригата на Стара планина би се възприела като свещена планина, отделяща севера от юга и сама явяваща се северна страна. Имайки предвид изявеният култ към камъка и скалата у траките,⁹

⁶ Раевски, Д. Митология на скитите. С., 1989, с. 155–156.

⁷ Пак там, с. 154.

⁸ Пак там, с. 158–159.

⁹ История на България. Т. I, С., 1979, с. 252; Velkov, I., Der Fels im Kultus der Thraker. – In: Festschrift R. Egger, v. 1, Klagenfurt, 1952, S. 28–36.

то може да се предположи, че „Сините камъни“, със своите интересни синеещи скални образувания са били обект на особена почит. Сакралната натовареност на „Сините камъни“ и отношението на траките към тях естествено трудно подлежат на проверка и доказване. Въпреки това, ще обърнем внимание на няколко разпространени легенди и предания, свързани със „Сините камъни“.

Най-много легенди са свързани с извора „Куш бунар“, който се намира в м. „Карандила“, на гребена на „Сините камъни“. Първите сведения за него, името на който следва да се преведе като „Птичи извор“ или по-скоро „Орлов извор“, са дадени от Г. С. Раковски:¹⁰ „... на него извор ходят от Сливен и околните села множество народ на Преображение, та се къпят за здраве. Народ приказва, че най-напред ходили по него време орли и други птици, та се къпали; овчари же ходят, та си къпят стада да им бъдат здрави. Старци приказват и вярват, че имало животодавна вода и, че орли, когато остарявали ходели та се къпели в нея и се подмлаждали“.¹¹

Казаното от Раковски се потвърждава и от дописка във в-к „Македония“.¹² Между другото тази легенда се открива през Средновековието в цяла Европа.¹³

В друга легенда се казва, че на Преображение белоглавите орли се къпели в извора на безсмъртието. Водите обаче били спирани от огнен змей, който се скрил, след като безстрашен монах се изкачил там и построил параклис.

В своя труд „Опит за история на град Сливен“, С. Табаков се спира по-подробно на известията, запазени за историята на извора. Според него, изворът е известен извън пределите на Сливенско и ежегодно на 19 август жители на Сливенско и Котленско са ходили там на събор, вярвайки в преобразителната и животворна сила на неговата вода.¹⁴ Този извор се ползвал с еднаква известност и сред

¹⁰ **Раковски, Г.** Няколко речи о Асеню Первому, царю болгарскому и сину му Асеню Второму. – В: Съчинения в четири тома. Т. III, С., 1984, с. 67.

¹¹ Из съкровищницата на народното творчество в Сливенски окръг. С., 1971, с. 60–61.

¹² в-к „Македония“, бр. 81/15 септ. 1870 г.

¹³ **Friar, St.** Heraldry for the Local Historian and Genealogist. Sutton Publishing, 1996, p. 196–197.

¹⁴ **Табаков, С.** Опит за история на град Сливен. Т. I, С., 1986, с. 24, 149.

мохамеданите. Доказателство за това е няколкомесечния престой на болния кримски хан Селим Герай около 1702 г.¹⁵ Според мнението на Табаков не случайно съборът се чества на Преображение, което означава „преобразувам“ и кореспондира с вярването за необикновена сила на кушбунарската вода.¹⁶

През време на Българското средновековие до самия извор е бил построен параклис и ако се доверим на преданието и по-късната традиция, там е ставал събор на Преображение.¹⁷

„Куш бунар“ също се слави като хайдушко сборище,¹⁸ където става избор на воевода. За едно такова самопровъзгласяване красноречиво говори една хайдушка песен от Сливен:

.....
че се Теньо льо провикна
от кушбунарски канари:
Сливнени, касабалии,
от Сливен, от Ново село,
от третото село Клуцохор,
който хайдутин ще става,
тука при мене да дойде!
Аз ще им бъда войвода.¹⁹

Фактът, че Сливен, Ново село и Клуцохор са споменати като села, е показателен за старостта на информацията, съдържаща се в песента – и трите селища през първите векове на Османското владичество са неголеми села, докато към началото на XVII в. Сливен добива статут на град.²⁰

¹⁵ Пак там, с. 149.

¹⁶ Пак там, с. 149.

¹⁷ Табаков, С. Цит. съч., с. 467–468; Гюлмязов, Г. 19 август – празника на „Сините камъни“. – в-к „Изток“, бр. 317/17 авг. 1941; Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Ч. I, С., 1953, с. 265–266.

¹⁸ В едно по-късно време П. Хитов изрично споменава, че там е хайдушко сборище, където се избират воеводи. Там се събира и четата на Стоил воевода, след като в Сливен се обявява въстанието в 1876 г. виж: Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. С., 1934, с. 10; Сб. Дорде е Стара планина. С., 1968, с. 91–92.

¹⁹ Живков, Т. Ив., Ж. Янакиева, Да би гората думала. С., 1986, с. 167.

²⁰ Дечев, В. Махалите на Сливен. – ИМЮИБ, Т. VIII, 1985, с. 107–108.

Установеният в първите векове на християнството празник Преображение Господне, напомня за едно от най-важните евангелски събития – явяването на Господ в небесна слава пред трима от учениците му.

Като взел със себе си Петър, Яков и Йоан, Исус се изкачил с тях на висока планина и се преобразил пред тях – лицето Му светнало като слънце, а дрехите Му станали бели като светлина. И се явили Мойсей и Илия, разговарящи с Него, а глас Божи казал: „Това е моят син възлюбен. Него слушайте“. И като слизали от планината, Исус им заповядал и казал: „Никому не обаждайте за това видение, докле Син човеческий не възкръсне от мъртвите.“²¹

В част от легендите, както и в преданието за Преображение Господне, упорито се повтарят мотивите за преобразяването и прераждането. Тези мотиви имат пряка връзка с т. нар. „циклично“ време, в което следва да се търси изявата на царя-жрец, минаващ през степените на това време. Такива легендарни царе били Залмоксис и Рез, който според един текст на Филострат е херой, отблъскващ чумата от планината.²²

Херодот разказва за светилище, което се намирало у сатрите – тракийско племе, което според него обитавало високите планини, Родопите или Рила. Светоний нарича светилището Свещена гора на Дионис. Това напомня за Свещената дъбрава на Аполон и множество гръцки автори като Ксенофонт, Есхин и Страбон, които говорят за Свещената планина, която е подобна. Цицерон също разказва за разрушаването на светилище на дантелетите, което според него било посветено на Зевс Збелсурд, име срещано само в Тракия и очевидно дадено на езика на траките – Зевс Орлоносец.²³

Присъствието на Зевс Орлоносец в култовия център Кабиле,²⁴ в близкостоящото до него село Бозаджии²⁵ и в Сливен,²⁶ и множеството предания, свързани с орли, които се прераждат на „Куш бу-

²¹ Евангелие от Матей. 17, 1–9; Жития на Светиите, С., 1991, с. 367–368.

²² **Фол, Ал. и кол.** Тракийски легенди, С., 1981, с. 25.

²³ Пак там, с. 25.

²⁴ **Велков, В.** Цит. съч., с. 24–25, N: 21.

²⁵ **Mihailov, G.** IGBulg., v. III–2, N: 1773.

²⁶ **Велков, В.** Е

нар“, като че ли съдържат в себе си един доста по-архаичен пласт, отколкото това изглежда на пръв поглед. Това се подкрепя от изборността на водача, което по същество е чиста инвестирура. Неговата личност съвпада с идеята за световното дърво и вплъщава вертикалната тристепенна организация на света.

В този смисъл може да зададем въпроса – случайно ли на „Карандила“ се празнува Преображение? Вплътят в себе си антропомедмона, образът на Христос ще бъде копие на прераждащия се на Свещената планина владетел и изява на цикличността, заложена в едни по-ранни за християнството представи.

Не случайно в една от легендите се казва, че там се прераждат белоглавите орли и в този акт се търси отглас от сакрален обред, подсказан от белия цвят на върха на Световната планина в лицето на орела – пратеник на Зевс.

Освен орли, в легендите, свързани с „Карандила“ и „Сините камъни“, присъстват и змейове. Борбата със змея в българската народна традиция се води от Св. Георги – мит, развил се от този за Тракийския конник. Тракийският конник, убиващ змея, е унаследил митологемата за двубоя между Аполон и Питон, която може да се види и в двете легенди. Ето защо, победата над змея визира една доста стара традиция, вероятно тракийска, запазила в себе си спомена за инвестирура.²⁷ Това е проекция на тракийското наследство в българската народна култура, чието присъствие е безспорно.²⁸

В песен от Търновско се съдържа доста любопитно сведение:

*Сал едно дърво остана
на Сливненската планина –
то беше дърво дафина,
дафина, дърво маслина.*²⁹

Колкото и странно да звучи, в народните фолклорни представи дървото е маслиново, макар възможността там да расте такова да е изключена. По-скоро то се явява символ и то точно на Апо-

²⁷ Маразов, И. Мит, ритуал и изкуство у траките. С., 1992, с. 23–68.

²⁸ Венедиков, И. Медното гумно на прабългарите. С., 1982; Венедиков, И. Златният стожер на прабългарите. С., 1986.

²⁹ Сб. Българско народно творчество. Т. II, С., 1961, с. 409.

лон, а присъствието на женски персонаж е изричен факт – нимфата Дафне, гонена от Аполон, за да не бъде хваната, се превърнала в маслиново дръвче.

Наблюденията върху фолклорната традиция карат А. Калоянов да допусне, че „... в съгласие с предположението, че преди съграждането на манастирите на север, северозапад и североизток от Сливен, планината се е схващала като свещена планина са и народните легенди за Змейови дупки и за Марко, който си вързал коня на халката на Сините камъни или пък е счупил стана на сестра си, която тъкала там. Змееят с амбивалентната си същност в българската мито-поетична традиция (като зооморфен вариант на Змеебореца или като негов противник), подсказва функцията на Марко като змееборец и в тези легенди, и това отново ни подсеща за двойката Божа майка – Св. Георги“,³⁰ а ние бихме допълнили Великата богиня майка – тракийския херой.

Може ли тогава да се предположи, че предложената информация подсказва едно архаично светилище на открито, с всичките му задължителни елементи – гора, свещени камъни и водоизточник?

Наред с предположението за съществуване на светилище е възможно допускането на друга версия. Тя е визирана в друго мнение, според което архаичния пласт и спомена от старо култово средище е една от фабулните основи на нашия хайдушки епос.³¹ Имайки предвид инвеститурата, обозначена от подвига – борбата със змея и възмъжаването на орлите, може да се допусне, че тук са се извършвали посветителни обреди за юноши.

Случайно ли е провеждането на обреди и ритуали в района на „Сините камъни“? Възможно е освен като скален масив, те да са привлекли вниманието на формиращите се в древността религиозни представи с многото антропоморфни и зооморфни скални феномени и съществуващите за тях легенди да са израз не само на чисто практическо, но и на утилитарно мислене. За това вече обърна внимание В. Найденова,³² която изтъкна възможността скалните

³⁰ Калоянов, А. Света гора в българския фолклор. – В: Фолклорната традиция на Сливенския край, Т. II, С., 1989, с. 57.

³¹ Пак там, с. 57.

³² Naydenova, V. The Rock shrines in Thrace. – In: Terra Antiqua Balkanika, V, 1990, p. 85–100.

феномени да са свързани с формирането на култови центрове през Античността и Средновековието.

Откритите между „Сините камъни“ и Кабиле паметници на Аполон Хиперборейски (IV в. пр. Хр.), на Дионис и Хеката (II–III в.), предполагат съществуването на Дионисово сдружение изявено през Античността.³³

Такова сдружение по същество представлява един орфически мистиреален колектив, съставен само от мъже. Свещеното пространство, в което те изповядват учението си, е пещера или планинско светилище.³⁴ В подобен контекст се вмества библиейската притча за Преображението на Исус пред неговите ученици.

Да погледнем отново назад във времето към изявения през Средновековието духовен център, известен като Света гора Сливенска. Счита се, че тази манастирска общност е установена по подобие на Атонската, за която вече се изказа хипотезата, че е била първоначално тракийско култово средище, в което са се отделяли тракийските „просветени“, които са били само мъже и са изповядвали тайнства.³⁵ Присъствието на Богородица в легендарния пантеон на Атон (нека си припомним, че един от манастирите в Сливенската Света гора е Епикерниевия манастир „Св. Богородица“), вероятно се свързва с по-стари представи, които имат връзка с Великата богиня – майка.

Под същия ъгъл могат да бъдат разгледани и множеството сведения за Странджа, които ярко демонстрират остатъците от езичество в християнските ритуали и тяхната паганизация. Доказателство са не само нестинарските игри, вграждането на оброчни плочки на Тракийския конник в параклиси, но и сведението, че в Заберново, почитането на Св. Дух става в разрушен долмен и това е задължение само на едно семейство в селото.³⁶

³³ Ковачев, Г. Оброчни плочки от Историческия музей в Сливен. – ИМЮИБ, Т. XVII, 1995, с. 49–56.

³⁴ Фол, Ал. Политика и култура в Древна Тракия. С., 1990, с. 168.

³⁵ Драгова, Н. Балканският контекст на старобългарската писмена култура. С., 1992, с. 171–172.

³⁶ Фол, Ал., М. Тачева. Приемствеността между културите на Античността и Средновековието в Югоизточна Европа. – В: Сб. Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, С., 1984, с. 9–11.

Както уточнихме в началото, това е само една работна хипотеза, поставяща въпроса за първоначалното организиране и натоварване със сакрално значение на Сливенската планина, запазило своята актуалност и през Средновековието. За да се отговори на този въпрос в бъдеще, е нужно да се обърне по-голямо внимание на сведенията от античните култови паметници, а се надяваме също и на добрата съдба, която би подхвърлила доказателства за практикуването на тракийски мистични култове в района. Това безсъмнено би било важна стъпка не само при изясняване зараждането и формирането на Сливенската Света гора, но и на повечето подобни средновековни манастирски общности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На 28 февруари 1870 г. с ферман на Високата порта се създава Българската екзархия. След отделянето ѝ от Цариградската патриаршия през 1872 г. за едно от митрополитските седалища е провъзгласен гр. Сливен, а пръв Сливенски митрополит става Серафим.¹ Изборът на града за център на епархия не е случаен, а е продиктуван от факта, че Сливен е сред големите и будни български средища през Възраждането, чиито духовни традиции от старо време са съхранени и до наши дни.

Когато говорим за православно-християнски традиции в района на днешния град Сливен, неминуемо главното ни внимание трябва да бъде насочено и към изграденото тук през късното Средновековие манастирско селение Света гора Сливенска (*„Сливенската планина“*). Въз основа на така представените в процеса на работа сведения и наблюдения, могат да се направят някои най-общии изводи и заключения. В резултат на извършените теренни проучвания бяха установени местонахожденията на няколко манастира, съществуването на които през късното Българско средновековие със сигурност трябва да се свърже с тази манастирска общност. Преди всичко това са манастирите в местността *„Селището“* при Сливен, в местността *„Клепалото“* край село Нейково, манастирът край село Сотирия (по късно възстановен с името *„Св. Петка“*) и манастирът северно от село Седларево.

¹ Юбилеен сборник на църквата „Св. Димитър“ в Сливен. Сливен, 1931, с. 35–38 и сл. Текстът на Фермана, чийто чл. 10-ти уточнява точния брой и седалищата на епархиите, сред които е и Сливен, е многократно публикуван. Виж: **Христов, Хр., Н. Генчев.** Българско възрождане. Христоматия по история на България. Ч. II. С., 1969, с. 212–214. По въпроса за създаването на Екзархията и за изграждането на нейните епархии най-подробно виж в: Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879, С., 1989.

През епохата на късното Българско средновековие характерен белег на манастирското строителство е превръщането на манастирските комплекси в малки затворени крепости.² Н. Тулешков допуска, че към XIII–XIV в. някои от тях са включени в общодържавната отбранителна система и изпълняват двойствени функции – социално-религиозни и защитни.³

Към тази група се отнасят и въпросните манастири, с изключение на Сотирския, отбраната на който вероятно се е осъществявала посредством самостоятелна кула-пирг. Със самостоятелни укрепления с малки размери са и обектите в местността „Манастира“ край село Ичера и в местността „Калето на хайдут Върбан“ над Котел, но съвременното състояние на терена при тези два обекта не позволява да ги причислим с категоричност към групата на манастирските крепости или към малките граждански укрепления. От същата епоха и от същия архитектурен тип е и манастирът при село Козарево, но отдалечеността му от „Сливенската планина“ не го вписва със сигурност в границите на манастирската общност.

В класификацията на арх. Тулешков се различават още манастири до крепост или феодал. В конкретния случай такива са обителите при Сотиря и в Седларево, в близост до които се намират големи късносредновековни крепости. Вероятно такъв ще е и случаят с Калето на хайдут Върбан, отстоящ недалеч от средновековния град Козен (дн. в местността „Римското кале“ северно от Котел), ако приемем, че тук също става дума за манастирска постройка.⁴ Внушителните размери на някои градски укрепления от епохата – „Злото кале“ до Седларево, „Големият Хисар“ до Струпец, „Козен“ („Римското кале“) и други предполагат, че при бъдещи археологически проучвания в тях ще могат да се открият и градски манастири.

² Ангелов, Н. Царевград Търнов. Т. III, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. С., 1980, с. 29.

³ Тулешков, Н. Архитектурата на българските манастири. С., 1989, с. 31.

⁴ Подобен е случаят и при Килифаревския манастир, където също се откриват следи от късната античност: Вж.: Николова, Я. Разкопки на Килифаревския манастир (1974–1975 г.). – Археология, 1978, N: 1, с. 33 и сл.; Овчаров, Т. Средновековни манастири около Търновград. – Духовна култура, 1993, N: 6, с. 14–15.

Значително по-голям е броят на църковните постройки в района – църкви и параклиси, но сведения за плановите особености от късното Българско средновековие има запазени само за църквата „Св. София“ и за параклиса при „Змееви дупки“. Бъдещите проучвания трябва да потвърдят или отхвърлят връзката с епохата на останалите обекти. Някои от тях са били изграждани в непосредствена близост до лечебни извори („аязми“) – в местностите „Тодоровото аязмо“, „Кушбунар“, до село Самуилово и други. Същото се отнася и за Сотирския манастир „Св. Петка“. Други постройки възникват като постници – параклисът „Св. Троица“ до село Сотирия; трети – в рамките на населени места или извън тях (храмовете при село Ябланово, при село Тича); четвърти са с функциите на гробищни църкви или костници („Св. София“). По-късно, през епохата на Възраждането, много от тези обекти са възобновени основно и днес ние ги познаваме в този им вид.

Прави впечатление, че манастирите на Света гора Сливенска са разположени на основни пътно-съобщителни връзки, свързващи столицата на Второто българско царство Търново с югоизточните български земи, и Добруджа с направления към Южна България и Атон. През епохата в района функционират главните пътища: Сливен – село Бяла – Вратник – в посока към Търново; Сливен – Даулиите – Вратник, Сливен – село Ичера – Котел – село Тича в посока към Герлово и Добруджа; Сотирия (Сотирско дефиле) – към Вратник и към Котел; Седларево (Седларевски проход) – село Градец – село Ичера – село Нейково – към Търново; Марашки проход – Градец – Котленски проход и Диагоналният „Търновски“ път („Друма“), който през селата Кипилово, Нейково, Жеравна свързва Търново с Карнобат и южните черноморски пристанища.

В така очертаната пътна система през XIII–XV в. ясно се „вписват“ и манастирите на общността. В началото на тези пътища в южните поли на Стара планина се намират манастирите в местностите „Черковното“ и „Селището“ при Сливен, „Св. Петка“ при Сотирия и Седларевския манастир, а на изхода от Котленския проход е „Калето на хайдут Върбан“. Други два обекта са разположени на важни кръстовища – манастирът в местността „Клепалото“ е на кръстопътя на „Търновския път“ и пътя Сливен – село Нейково – Котленски

проход, а Ичеренският манастир – на пресечката между пътищата Сливен – село Жеравна – Котленски проход и село Седларево – село Градец – село Нейково – към Търново.

През епохата изградената пътна мрежа в района се използва най-рационално за осъществяването на пътнo-сoбщителните комуникации между манастирите. Такъв е случаят с манастирите при местностите „Селището“ и „Клепалото“, чиято връзка дублира главния път през прохода „Вратник“ и създава добри условия за контакти със столицата Търново.⁵ По подобен начин, чрез разположението си на главни пътища, са свързани и останалите описани манастири и църкви.

В литературата съществува становище, че манастирите на „Сливенската планина“ имат пряко отношение към развитието на местното стопанство и търговия във времето на Второто българско царство. Д-р Симеон Табаков търси корените на прочутия сливенски възрожденски панаир в провежданите тук няколко века по-рано манастирски празници и събори.⁶ Това съждение, плод на авторовата фантазия на историка, е все пак в контекст със съвременното сведение за възникналото около Сливен през римската епоха тържище Туида⁷ и запазените материални следи от развит стопански живот в късноантичния и средновековен град тук.⁸ Следва да се има предвид, че благоприятното географско местоположение на района винаги е подпомагало развитието на подобен род дейности.

Според малкото запазени документални сведения, а и според повечето предания, може да се предполага, че в района силно е било разпространено името и патронажа на Св. Богородица, възприемана през Средновековието с нейните широки покровителски функ-

⁵ Русев, Ив., Г. Ковачев. За пътните връзки на два стари манастира в Сливенско-Котелския балкански район. – В: Сб. Известия на Съюза на учените в България, клон Сливен. Т. 1, Сливен, 1999, с. 16–18.

⁶ Табаков, С. Цит съч., т. III, С., 1929, с. 40–41; Русев, Ив. Сливенският панаир през епохата на Възраждането. – В: Сб. 100 години от Първото българско земеделско-промишлено изложение, Пл., 1992, с. 95–96.

⁷ Велков, В. Е

⁸ Щерева, И. Археологически проучвания в Сливен (1982–1987 г.). – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. 10, 1989, с. 27–35.

ции.⁹ Вероятно значение в случая има и фактът, че Сливенската Света гора през XIV в. се утвърждава като един от центровете на исихазма у нас и че са много близки контактите на селението с другите центрове на исихазма в страната, където очевидно този култ е също така много разпространен. На Св. Богородица е посветен основаният от Григорий Синаит през 1335 г. манастир в „Парория“ в Странджа – първото средище на исихазма в България (по-точно на границата между България и Византия); „Св. Богородица“ е главният манастир на Света гора Сливенска, „Св. Богородица“ е и изграденият през 1350 г. манастир край Килифарево. Впрочем, както сочат изворите, и трите манастира са тясно свързани с дейността на Св. Теодосий Търновски (последният от тях основан от самия него), с намесата на когото до голяма степен се обяснява общият им патронаж.

Засага единствените системни археологическите проучвания на обител от общността „Сливенската планина“ са провеждани в местността „Селището“ край Сливен. Те показват, че манастирът в тази местност е съществувал в периода XIII–XVI в.,¹⁰ което от своя страна категорично отхвърля изказаните от братя Шкорпил, д-р Табаков, Тулешков и други изследователи предположения, че Света гора Сливенска е била унищожена по време на османските нашествия в края на XIV в. В литературата се срещат и други сведения, според които някои от манастирите на селението просъществуват до доста по-късно време. Така например, твърди се, че Сотирският манастир край Сливен е бил разрушен към средата на XVII в. – тогава, когато покрай изблиците на ислямския фанатизъм в Лудогорието, Тетевенско и Чепинското корито в Родопите, са разграбени и опожарени редица манастири в страната, между които – манастирът край Червен (Русенско), Пирдопският „Св. Илия“, Раковишкия „Св. Троица“ край Кула, манастирите край Преслав и Мадара, Боянският „Св. Пантелеймон“ край София и др.¹¹ Това сведение, макар и да

⁹ Писарева, В. Култът към Богородица в сакралната защита на средновековния град. – В: Сб. Приноси към българската археология, Т. I, С., 1992.

¹⁰ Ковачев, Г. Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII–XIV в. В. Търново, 2002, с. 126–127.

¹¹ Богданов, Ив. Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манасти-

не е документално подкрепено, намира известно „*потвърждение*“ в старото местно предание, цитирано от братя Шкорпил, според което Сотирският манастир е бил разрушен след намесата на жителите от село Сарай (днес несъществуващо, намирало се е до гр. Стралджа, Ямболско), обвинили светата обител пред турското правителство, че крие разбойници, които често обирали турската поща на пътя от Одрин за Шумен. И това дало повод манастирът да бъде окончателно разсипан от властите.¹²

Има и още едно доказателство за по-дългото съществуване на средновековните сливенски манастири, също така неоспоримо както и резултатите от археологическите проучвания. Османските дефтери категорично сочат, че през втората половина на XVI в. в Сливен съществува манастир на име „*Св. Георги*“, и че в землището на съседния Клуцохор по онова време също действа манастир. Първият плаща годишен данък в размер на 80–100 акчета, а вторият, чието име за съжаление не узнаваме от документите – по 160 акчета и следователно е двойно по-голям от „*Св. Георги*“.¹³ Като се има предвид наложената практика в Османската империя да се дава разрешение за строителни и ремонтни дейности на църкви и манастири само ако се докаже от местните хора, че такива са съществували на същото място „*от старо време*“ – т.е. от преди идването тук на турските завоеватели, то със сигурност трябва да се счита, че двата манастира, намиращи се в землищата на Сливен и на Клуцохор, са изградени преди края на XIV в. и че са принадлежали към манастирската общност Света гора Сливенска. Няма никакво съмнение – краят на средновековните сливенски манастири, или поне на част

ри в София и Софийско. С., 1971, с. 77. За съжаление авторът не посочва източникът, от който черпи това сведение за разрушаването на Сотирския манастир в средата на XVII в.

¹² Шкорпил. Спомен на Сливен и манастирите му. Сливен, 1886, с. 7, 41.

¹³ Първева, Ст. Сливен през XVI в. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, с. 127–128; Русев, Ив. Щрихи към историята на църквите в Югоизточна България в две съседни епохи – възрожденската и следосвобожденската. – В: „Църквите в Югоизточна България – история и култура“. Научна редакция доц. д-р Иван Русев, ИПК „Светлина“ АД – Ямбол, 2008, с. 7–24.

от тях, настъпва не по време на османското нашествие, а чак в края на XVI или през XVII в.

От изворовите данни са известни няколко имена на исторически личности, свързани със „Сливенската планина“ – Св. Теодосий Търновски, йеромонах Роман, великият епикерний Срацимир (познат също под монашеското име Силвестър) и игуменът на Епикерниевия манастир, Тимотей.¹⁴ Последният е споменат и в състава на Търновския църковен събор срещу юдействащите от 1359 г. наред с други видни български духовни водачи от онова време,¹⁵ а това е показателно за мястото на манастирската общност в духовния живот на страната.

Топонимията в Сливенско-Котленския район по красноречив начин доказва наличието тук на богат духовен живот в миналите времена и по-конкретно – съществуването на множество църкви и манастири. Но следва да се отнасяме твърде критично към този род сведения, понеже те много често подвеждат. Така обекти, запазени в народната памет като „манастири“ се оказват някакви укрепления или крайпътни съоръжения и обратно, „калето“ може да е укрепен манастир, а много от „черковищата“ са просто параклиси (ако въобще има запазени следи и от такива постройки). Ето защо не можем напълно да се доверим на топонимите, когато става дума да се уточни вида на обекта в местността „Манастира“ край село Ичера, или на този в местността „Калето на хайдут Върбан“ (известен още и като „Монастира на хайдут Върбан“). В такива случаи най-точните данни биха дошли в резултат на археологически проучвания.

В сравнителен план, интересно е да се проследят приликите и отликите между манастирите на „Сливенската планина“ и средновековните манастирски селения от онова време в другите краища на българските земи. На първо място естествено се налага сравнението със средновековните манастири от същия период край столицата Търново. Много е писано за търновските обители, които през XII–XIV в. се

¹⁴ Ковачев, Г., Ив. Русев, Света гора Сливенска – постановки и проблеми. – Духовна култура. 1996, N: 1, с. 18–22.

¹⁵ Гонис, Д. Състав на Търновския църковен събор от 1359 година. – ИПр., 1989, N: 1, с. 41.

изграждат с протекциите на българските царски фамилии (Асеновци и Шишмановци) и на болярите от старопрестолния град и се утвърждават не само като религиозни центрове, но и като културно-просветни огнища. В тях на практика се съсредоточава българското образование и книжовното дело през годините на Второто българско царство – така прочутата „Търновска книжовна школа“.¹⁶ Очевидно по подобен модел възникват и сливенските манастири, чийто връзка с царския двор през XIV в., с модерния по онова време и за елита в Търново исихазъм не буди никакво съмнение.

Сходства се откриват и по отношение на архитектурата, където сравнението между търновското селение и сливенското също остава въвн от всякакво съмнение. Архитектурата на средновековните търновски манастири, доколкото все пак е проучена, се характеризира с богатата външна украса на сградите, и главно на манастирските църкви, а през XIV в. – и с обграждането на ансамблите с високи стени, наподобяващи малки укрепления. Така например, в преподновена крепост от V–VII в. през 1350 г. е изграден Килифаревския манастир.¹⁷ Сходен е случаят и с обекта, познат под името „Калето на хайдут Върбан“ при Котел. С подобен архитектурен вид е и сливенската обител в местността „Селището“.

През епохата на Възраждането много от старите манастири край Търново са наново подновени на същите или в близост до старите си местоположения и днес ние ги познаваме във „възрожденския“ им архитектурен вид, но в хода на османското завоевание по-голямата част от тях са изцяло унищожени. Други все пак оцеляват, но по-късно са засегнати и разграбени заради участието им в двете търновски въстания през XVI–XVII в. и в други политически събития през късното Средновековие.¹⁸ И така, както сливенските

¹⁶ Трудно е да се изброи цялата литература по въпроса, понеже тя е с вече надвековна история. И все пак, сред съвременните заглавия се открояват: Търновска книжовна школа (1371–1971 г.). С., 1974; История на България. Т. III. С., 1982, с. 430–437 и пос. там литература.

¹⁷ **Овчаров, Т.** Средновековни манастири около Турновград. – Духовна култура. 1993, № 6, с. 14–15, 18.

¹⁸ За резултатите от извършено неотдавна теренно проучване на средновековните манастири в района на В. Търново виж подробно: **Овчаров, Т.** Цит. съч., с. 10–18.

обители не надживяват средновековната епоха, подобна е съдбата и на старото манастирско селение в района на старопрестолния град, чиято връзка с възрожденските търновски манастири от по-късно време е почти изцяло прекъсната.

Известни сходства и подобна на сливенската пространствена организация откриваме и при манастирите и църквите, разположени в Странджа планина. Прави впечатление обаче, че голям брой постройки там са разположени в близост до пещери. Така например, пещери в непосредствена близост има до манастирите „Св. Сотир“ до Юскюп, „Св. Троица“ до Граматиково, както и при манастира до село Воден.¹⁹ Пещери има и в близост до параклисите „Св. Илия“ при Юскюп, „Св. Яни“ до село Манастир дере (Хаджифекар); аязмото „Св. Константин и Елена“ до село Граматиково, „Св. Петър“ до изчезналото българско село Дупница и др. Както сочат археологическите изследвания, пещерите в района са били използвани като култови обекти още в Античността (при „Св. Троица“ до Граматиково и Воден), по-късно през Късната античност (при Воден и Устрем), както и през Българското средновековие (в полза на това е и сведението за отшелническата пещера на Григорий Синаит).²⁰

Трудно е да се каже нещо конкретно за начина, по който манастирите в Странджа са се защитавали от неприятели. Повече данни са запазени за наличието на самостоятелна отбранителна кула при манастира „Св. Сотир“. По същия начин са описани кули и при обекта „Св. Петър“ до Дупница и параклиса „Св. Яни“ до село Манастир дере (Хаджифекар).

Много от манастирите и черквите в този район са изградени в близост до лечебни извори – аязми. Това са параклисите (?) около с. Велика (Балабан), манастирът „Св. Петка“ до Голямо Буково, манастирът „Св. Троица“ при Граматиково и др. При село Граматиково е и аязмото „Св. Константин и Елена“, в близост до което има пещера.

¹⁹ Тази подробност следва да се отбележи и за манастира при с. Воден, независимо, че той съществува до началото на XIII в.; повече виж в: **Ковачев, Г.** Българските земи между Източна Стара планина и Странджа..., с. 144-145 и цит. лит.

²⁰ **Ковачев, Г.** Цит. съч., с. 145.

Независимо че по силата на историческата традиция, която отъждествява Странджа с отшелническата пустиня „Парория“ и за манастирите, и за християнските култови обекти тук се говори като за изгубени сред затъntenата горска пустош, в действителност се констатира, че повечето от тях са в близост до някои от главните пътища, които пресичат масива.

Така например, манастирът „Св. Троица“ до Устрем е в района на главния път по долината на р. Тунджа, който свързва Адрианопол (Одрин) с Ямбол и столицата Търново. В контекст с близостта до този път е и топонимът „Манастира“ при село Мелница. По същия начин, топонимът „Манастира“ при село Лалково се вписва в района на пътя през село Голям Дервент към Адрианопол на юг и Ришкия и Върбишкия проход на север. Манастирите при Сливово и „Св. Петка“ при Голямо Буково са в непосредствена близост до пътя, който се спуска от Айтоския проход към Русокастро – Средец – Факия, към Странджа и Голям Дервент. Манастирът „Св. Троица“ при Граматиково е на пътя, свързващ Черноморското крайбрежие при Агатопол (Ахтопол) с вътрешността на Странджа и вероятно към манастира „Св. Сотир“ при Юскюп.²¹

От запазените топоними и сведения се вижда широкото разпространение на патронажа на „Св. Петка“. Нека все пак не забравяме, че автор на житието на светицата е Григорий Синаит, духовник пряко свързан със средновековната „Парория“. Не бива да изключваме и възможността масовата употреба на името на Св. Петка да е започнала през епохата на османското владичество, след преселението на търновци в този край. Следва да се отбележи и фактът, че името и патронажа на Св. Петка се свързва изключително с покровителски функции, с каквито нейните мощи са почитани в средновековната българска столица Търново. Св. Петка е и покровителка срещу чумата, от която болест този край страда често както през Късната античност, така и след XIV век.²²

Неизвестна е съдбата на християнските култови постройки в Странджа и Източна Сакар планина през периода на ранното ос-

²¹ Трудността на такова твърдение идва най-вече от това, че липсват сведения за проучване на старата пътна система на юг от главното било на Странджа;

²² Ковачев, Г. Цит. съч.

манско владичество на Балканския полуостров. Твърди се, че до към XVII – XVIII в. във вътрешните части на Странджанския край останали да функционират единствено манастирите „Св. Петка“ при Голямо Буково и „Св. Троица“ до Граматиково,²³ но вероятно и техният живот през Средновековието е бил доста по-кратък, тъй като скоро са западнали и били преоткрити едва през втората половина на XIX в.

Безспорни сходства съществуват между сливенските и софийските манастири – манастирите на Софийската **Мала Света гора**. Някои от тях възникват още през X и XI в., но в по-голямата си част и те, подобно на сливенските, са създадени през XIII–XIV в.²⁴ Предполага се, че в обсега на селиенето са попадали следните 14 манастира: в района на Витоша това са Студенечкият манастир „Св. Георги“, Кладнишкият „Св. Никола“, Владайският „Св. Петка“, Боянският „Св. Пантелеймон“, Драгалевският „Св. Богородица“, Симеоновският „Св. Архангел Михаил“ и Бистришките „Св. Георги“, „Св. Петка“ – днес „Св. Илия“ и „Св. Петър“ – днес „Св. Йоаким и Ана“; в района на Плана планина – Железничкият „Св. Дух“ и Кокалянският „Св. Архангел Михаил“ и в Лозенската планина – Гърманският „Св. Иван Рилски“, Лозенският „Св. Спас“ и Урвишкият „Св. Никола“. Вън от общността остават манастирите из софийското поле, из Люлин, из южните предпланини на Стара планина над Софийската котловина, като техните дейни контакти и общувания с Мала Света гора се запазват през периода на нейното съществуване.²⁵

²³ **Тулешков, Н.** Култовата архитектура на Странджа от епохата на османското владичество. – В: Странджанско-Сакарски сборник, Т. I, М. Търново, 1984, с. 256.

²⁴ По въпроса за историята на софийските манастири и в частност – за Софийската Мала Света гора пишат редица наши изследователи, като се открояват имената на Константин Иречек, Васил Атанасов, йеромонах Антим Топалов, А. Спилков и др. Най-пълното изследване по темата от историческа гледна точка е дело на Иван Богданов. Виж: **Богданов, Ив.** Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско. С., 1971. Особен интерес представлява и едно краеведческо проучване от недалечното минало за с. Бистрица, Софийско, в което е отделено специално внимание за манастирите в района: **Котев, Др.** Село Бистрица. Селищна монография. (без година), с. 23–76.

²⁵ **Богданов, Ив.** Български твърдини ..., с. 23, 39–40 и сл.

Още на пръв поглед изпъкват приликите между Света гора Сливенска и Мала Света гора. Също както сливенските манастири, и софийските са поставени под покровителството на търновската царска династия, и по-специално – на династията на Шишмановци. В техния случай дори царската опека е много по-ясно очертана и документално подкрепена от запазената *„Витошка грамота“* на цар Йоан Шишман, чрез която през 1382 г. владетелят дарява Драгалевския манастир *„Св. Богородица“*. От текста на грамотата става видно, че манастирът край Драгалевци е „... създаден, сътворен и украсен от родителя на моето царство (царството на Йоан Шишман – бел. на авт.), светопочиналия цар Йоан Александър“.²⁶ Специалното отношение на царската династия към софийския район е засвидетелствано и чрез местната топонимия (впрочем същото се наблюдава и в Сливенско-Котленския край!), а и чрез местните легенди и предания, в които представители на Шишмановци са едни от най-често срещаните персонажи.²⁷

Интерес представляват и наблюденията относно най-често срещаните култове в двата района. Подобно на Сливенско и в Софийско най-разпространен е култът към Св. Богородица, на която освен прославеният Драгалевски манастир са посветени още 6 обители в целия софийски район – в това число влизат и манастирите от района, въвн от Мала Света гора. Почитан и силно разпространен е и култът към Св. Спас, вероятно свързан с вярата в спасението от агарянския гнет и в чудодейния изход от чуждото владичество, еднакво добре познат и в двата български района.²⁸

Подобно на сливенските манастири, софийските са пряко свързани с разположението на пътно-съобщителната система в района. А трябва да се подчертае, че през всички исторически епохи, поради местоположението си в естествения географски център на Балканския полуостров, Софийско си остава главно кръстовище на важни

²⁶ **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1931, с. 600–601. Грамотата, която е един от най-хубавите ни извори за средновековната история, се съхранява в Зографския манастир *„Св. Георги“* в Атон, а това е потвърждение и за контактите и културните общувания между Атон и софийските манастири.

²⁷ **Богданов, Ив.** Български твърдини ..., с. 47, 58–63.

²⁸ Пак там, с. 21, 23.

пътно-съобщителни артерии. Още от най-ранно време през София и Софийско минава диагоналният път, свързващ Изтока и Запада, който в района се пресича от други главни пътища, които водят на север и на юг. Напълно в съответствие с тази особеност, през Средновековието в Софийската котловина е изградена отбранителна система от крепости, с която органически са свързани и местните манастири. Нещо повече. Местоположението на манастирите в Софийско бележи контурите на отбранителната система на този район през средновековната епоха. И както сливенските обители, една голяма част и от софийските са били изградени в непосредствена близост до крепости: Урвишкият „Св. Никола“, Бистришките „Св. Георги“, „Св. Петка“ и „Св. Петър“ и т. н.²⁹

Приликите между Света гора Сливенска и Мала Света гора, както и по-богата информация за софийските манастири, достигнала до днес, ни помагат в отговорите на някои основни въпроси около историческата съдба на средновековното сливенско селение. Така например става видно, че завоевателят в хода на нашествието не подхожда по един и същ начин към всички български храмове и обители. Поне така сочат данните от Софийско. Част от софийските манастири в действителност са разрушени (особено тези, които са били в непосредствена близост до превзетите с оръжие крепости), а друга част от тях оцеляват, но по-късно западат. Такава е участта на Драгалевския манастир, на Боянския „Св. Пантелеймон“ и др. Така от четиринадесетте манастира на селението оцеляват само пет.³⁰ Очевидно сходна е била и участта на сливенския манастир в местността „Селището“, който по археологически данни просъществува до XVI в., когато запада и преустановява съществуването си без да е възстановен в по-късно време, както това става с повечето софийски манастири – върнати към живот след години отново като манастири, а в много от случаите и като селищни храмове или като параклиси.

За разлика от сливенското селение, превратният ход на историята „пощадява“ софийското и вероятните причини за това могат

²⁹ Пак там, с. 18–19, 40–41, 47, 53.

³⁰ Пак там, с. 44–45, 50, 66, 79–80.

да се търсят в следните две много важни обстоятелства. На първо място това е фактът, че в продължение на близо век Софийско попада в граничната зона на османската държава и е важен плацдарм за нейното основно настъпление на Запад, а това е предпоставка за поддържане на един по-либерален режим в района. Очевидно поради тази причина тук местното болярство не е ликвидирано изцяло. Негови представители виждаме начело на шествието, посрещнало и изпратило мощите на Св. Иван Рилски през 1469 г.³¹ Те са и сред ктиторите на софийските църкви и манастири през XV, XVI, а и през следващите векове, благодарение на чиито финансови средства местните храмове надживяват трудното време.³² На второ място от голямо значение е и фактът, че през един продължителен период от време – от 1520 до 1767 г., Софийската епархия попада в диоцеза на Охридската архиепископия,³³ една структура с явно българска насоченост. Всичко това обяснява защо повечето от софийските обители оцеляват през първите векове на османското владичество, за разлика от много други български манастири, в това число и сливенските, които не успяват да надмогнат превратностите на времето.

Като косвено доказателство за ктиторската дейност на търновските царски династии (Асеневци и Шишмановци) в Сливенско-Котленския край и на връзките им със Света гора Сливенска беше изтъкнато разчитането на имена на представители на тези династии в разпространени из района топоними – Асеновец, Асеновска река и Асеновски боаз край Сливен, Добромирица (в жеравненско землище; легендата сочи, че хълмът носи името на Добромир Хриз (Хръз) – независим владетел в края на XII и началото на XIII в.), Царевец (в медвенско землище), Калоян дол (с. Калояново, споменато с това име още през 1485 г.) и пр. Сходно доказателство представлява и местната антропонимия, която със сигурност до средата на XVI в., а

³¹ Събитието е в подробности описано от средновековния български книжовник Владислав Граматик: **Киселков, В.** Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947, с. 57–58.

³² От началото на османското владичество (XV в.) датират ктиторските портрети на Радослав Мавър в Драгалевския манастир и на Радивой в Крекиковския манастир: **Богданов, Ив.** Български твърдини ..., с. 133 (бел. 87).

³³ **Богданов, Ив.** Български твърдини ..., с. 69–70.

дори и до по-късно време, също съдържа имена и отразява култове, характерни за старопрестолния Търновград. В муфассал дефтери-те (описите), съставени на жителите на Сливен през 1555 г. и 1579 г. се срещат имената: Калоян, Калоянко, Кальо, Алекси и др. Една от двете сливенски махали, населена тогава с християни, носи името на поп Калоянко. Силно разпространение в селището получават и имената, по-скоро вариантите на името Петка (Параскева, Параско, Парушко), което се обяснява с култа към светицата, почитана като пазител на българското царство, чийто мощи няколко столетия се съхраняват в столицата Търново.³⁴ Петко (Парашкева) е често срещано име дори сред жителите на възрожденски Сливен.

Въпросът за края на манастирската общност Света гора Сливенска е неясен. Неизвестно е защо тези манастири след като очевидно не са били насилствено унищожени и разрушени от турците (или поне не всичките), са прекратили своето съществуване? Или може би изграждането през XVIII и XIX в. на духовни и книжовни центрове при старите църковни храмове в селища от района като Сливен, Котел, Жеравна, Тича съвсем не е случайно. Възможно е тези възрожденски средища да са създадени, за да наследят и заместят вече утвърдените от средновековните манастири (а и от по-рано) тук традиции? В този порядък от нахвърлени идеи, интерес за проучването на историята на „Сливенската планина“ (особено като се има предвид оскъдността на запазената автентична информация) биха представлявали дори и сведения за духовния живот в района през възрожденската епоха, за това как е бил организиран този живот през Ранното възраждане, за установените връзки и контакти, за общуването на местните духовници и светски хора с изявените български духовни центрове в близост, с атонските манастири и т. н.

Данните – преки и косвени, сочат, че е удачно да се говори за приемственост, особено по отношение на селища като Сливен, Котел, Тича, Жеравна, които не случайно впоследствие се утвърждават в ролята си на основни центрове с безспорно водещи позиции, не само в района, но и в българските земи въобще. Нещо повече! В

³⁴ Първева, Ст. Сливен през XVI в. ..., с. 144–145.

Тича например са налице основания да се твърди, че църковният живот на селището не секва след XIV в. и че храмът му по всяка вероятност наследява средновековната църква там, макар и преместена на ново място и претърпяла няколко строителни периода, докато добие днешния си вид.³⁵

Но защо старите манастири в района все пак не са оцелели (като в Софийско, например), след като не може с положителност да се констатира, че те масово и насилствено са били разрушени? Или по-важният въпрос – защо не е направен опит за тяхното възстановяване през XVIII–XIX в.? Всъщност известен е, както вече стана ясно по-горе, само един такъв опит за възстановяване на манастир от селището – това е светата обител край сливенското село Сотиря, но и това става доста по-късно (през 70-те години на XIX в.), а и опитът не е увенчан с особен успех, тъй като манастирът просъществува до 50-те години на XX в.³⁶ Еднозначните отговори на подобен род въпроси са трудни и на практика невъзможни на този етап на проучванията, но все пак може да се лансира едно или друго предположение. Дали значение в случая не оказва близостта до района на главните административни и духовни центрове на Османската империя, каквито са Одрин и столицата Цариград и нежеланието поради това да се поддържат и възобновяват християнски манастири недалеч от тях? А може би други подобни структури успяват да заменят необходимостта от възраждане на манастирската общност през османския период? Очевидно истината се „крие“ и зад двете направени предположения.

Според изказаните най-нови становища (по мнението на Белдичеану-Щайнер и други изследователи) Одрин е превзет от османските турци през 1369 г.³⁷ и наскоро след това (през 1371 или 1373 г.)

³⁵ Най-подробно по въпроса за историята на храмовете от Котленския край и в частност – за историята на църквата в Тича виж в: **Русев, Ив.** „Сие да се знае ...“. Приписките и църковните текстове като извори за възрожденската история. По новооткрити материали от храмовете на Котленския край, В. Търново, 1999, с. 82 и сл.

³⁶ Снимка на възстановения Сотирски манастир „Св. Петка“ е публикувана в: Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в град Сливен 1860–1910, С., 1910, с. 71.

³⁷ По въпроса виж в: **Тютюнджиев Ив., П. Павлов.** Българската държава и османската експанзия 1369–1422, В. Търново, 1992, с. 7.

е превърнат във втора (европейска) столица на държавата.³⁸ Тази си роля градът играе до превземането на Цариград през 1453 г. Наличието на такива важни административни центрове като Одрин и Цариград в непосредствена близост до югоизточните български земи вероятно е причината, поради която в тези територии почти не са запазени старите средновековни манастирски обители – към същото време трябва да отнесем и края на средновековната „Парория“. Документите сочат, че част от техните имоти още през първата половина на XV в. са превърнати във вакъфи.

Впрочем практиката да се превръщат манастирски имоти във вакъфи се среща и в други български краища. Такава например е съдбата на именията на Желенския манастир „Св. Кирик и Юлита“, намиращ се на 5 км североизточно от Своге, разположен върху една скала на десния бряг на р. Искър. Не е известно кога възниква обителта, но в годините на Второто българско царство той се превръща в собственик на огромни имоти, заграбени от завоевателя след превземането на Софийско през 80-те години на XIV в. и наскоро след това превърнати във вакъф. При все това манастирът, макар и да обеднява чувствително, не престава да съществува чак до самия край на XVIII в., когато е разсипан от кърджалиите.³⁹

По всяка вероятност и имотите на Света гора Сливенска са били вакъфирани. Впечатление прави появата на множество султански вакъфи в Сливенския край и то от най-ранно време. Извършват го едни от първите султани, представители и приближени на техните семейства: Мурад II (1421–1451 г.), Селим I (1512–1520 г.), майката на султан Сюлейман I Великолепни (1520–1567 г.), кадията на Цариград от втората половина на XVI в. Кадъ Айваз ефенди. Те превръщат във вакъфи най-големите селища в района: Сливен, Ново село, Клуцохор, Сотиря, Камена, Матей, Г. Шивачево, Речица, Съдиево, Кермен, голямата сливенска махала „Тома“ и др.

Сливенските вакъфи с основание могат да се отнесат към така наречените султански вакъфи (*евкаф-и селятин*). Това са най-круп-

³⁸ Съществува и мнение, че Одрин става столица през 1377 г. – виж: **Browning, R.** The Byzantine Empire. New York, 1980, p. 175.

³⁹ **Богданов, Ив.** Български твърдини ..., с. 51.

ните владения от този род – владения с вечен характер. За разлика от останалите, те формално не произхождат от мюлкове, каквато е обикновената процедура, а султанът, който е върховен разпоредител с поземления фонд, завещава направо части от него, с което учредява вакъф на свое име. При султанските вакъфи формалните операции по превръщане на мирийска земя в мюлкова били прескачани. Много често султанските вакъфи били създавани на свободни от заселване места с цел тяхната колонизация с мюсюлманско население или пък обхващали огромни площи и големи приходоизточници, дори цели градове, чиито доходи доближавали или надхвърляли 1 000 000 акчета.⁴⁰

Султан Мурад II е първият османски владетел, който създава най-многобройни вакъфи на Балканите. Земите на неговите вакъфи били пръснати из цяла Източна Тракия и Беломорието и включвали номадски (юрушки) задруги, чергарстващи из нахиите Стара Загора, Казанлък, Нова Загора, Ямбол, Пловдив и др.⁴¹ Той е и първият учредител на вакъфи в Сливенско, включващи създадените в самия край на XIV в. или началото на XV в. основни селища на района – Сливен, Ново село и Клуцохор, превърнали се впоследствие в трите дяла на съвременния град, но разположени по онова време на територия, която със сигурност няколко десетилетия по-рано е принадлежала на обителите от „Сливенската планина“. В обсега на селението попадат и други вакъфирани селища – Сотирия, Матей, Камена, вероятно Речица и др. Впечатлява големият брой на вакъфите в района – в началото на XVII в. те наброяват над 800 семейства (само сливенските вакъфи на потомците на Мурад II са с 633 домакинства)⁴², при общо 95 000 ханета (домакинства) вакъфска християнска рая в цялата империя.⁴³

Появата на сливенските вакъфи (и то като *евкаф-и селятин*) още през първата половина на XV в. подсказва вероятността манастирите на Света гора Сливенска да са били силно засегнати от раз-

⁴⁰ Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история. С., 1993, с. 94–99.

⁴¹ Пак там, с. 94–95.

⁴² НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 79, а.е. 983.

⁴³ Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 79.

мирните събития в района покрай гражданската война в османската държава (1402–1413 г.), въстанието на Константин и Фружин (1408–1413 г.) и бунта на Махмуд Бедр-ед-дин Симави (1416 г.). Сериозните податки, които имаме за участието на Сливенско-Котленския край в тези събития, навеждат на една такава хипотеза. Очевидно именно по онова време част от сливенските обители преустановяват своето съществуване, други оцеляват, за да западнат по-късно и то главно от бедност, след като са лишени от имотите си.

Веднъж разрушени или западнали, манастирите на селението не са възобновени не само поради нежеланието или реакцията на турската власт. Възпрепятстващ фактор са и подобните православнo-християнски структури, появили се в района през следващите векове. Именно те заменят необходимостта от възраждане на манастирската общност. За какви структури става въпрос?

На първо място, става дума за установените в Сливен и в балканските селища на Котленско (т. е. точно на територията на средновековното манастирско селение) няколко метоси на атонските светогорски манастири. Известно е, че през Възраждането метохът като институция изпреварва появата на училището и на църквата, предхожда читалищата, църковните и градските общини, общите библиотеки и т. н. – т. е. в ранновъзрожденското време той изпълнява тяхната просветно-културна и активизираща дейност.⁴⁴ За съжаление, информацията за метосите от Сливенско-Котленския район е твърде оскъдна. Знае се, че през XVIII в. Хилендарският манастир поддържа свой метох в Жеравна,⁴⁵ но дали такъв е съществувал и в по-ранно време – не е известно. Най-активната дейност на този метох се отнася към края на XVIII и началото на XIX в., когато пребиваващият в него светогорски таксидиот е обслужвал и околните села Градец, Медвен, Ичера, Нейково и Котел. Познати са имената на няколко от тези таксидиоти, повечето от които се включват дейно и

⁴⁴ **Радев, Ив.** Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX в. В. Търново, 1996, с. 45; Най-подробно за състоянието на църковния живот в българските земи през периода на късното Средновековие Вж.: **Тодорова, О.** Православната църква и българите XV–XVIII в. С., 1997.

⁴⁵ **Константинов, Д.** Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед, Издава читалище „Единство“ – село Жеравна. 1948, с. 100–101.

в местния духовен живот: йеромонасите Макарий и Серафим (пребивавали в Жеравна през 1772 г.), Сава (1780 г.), Йосиф Хилендарец (края на XVIII в., самият той вероятно е родом от Жеравна), йеромонах Герасим (от 1798–1800 г. започва неговата мисия в Жеравна и продължава, макар и с прекъсване, повече от десетилетие), йеромонах Кирил (20-те – 40-те години на XIX в.), Герман (1846–1847 г.), йеромонах Неофит (1853 г.), Нефталим Хилендарец (1859 г.) и йеромонах Митрофан (1860–1866 г.).⁴⁶

В Сливен свои метоси са поддържали Хилендарският манастир, Дохиар, лаврата „Св. Атанасий“, съществувал е и метох на Зографския манастир в квартала Клуцохор.⁴⁷ Не е ясно откога датират тези метоси, в какви точно взаимоотношения се намират те през времето на своето паралелно съществуване в района и дали в тази връзка не наследяват поне елементи от структурата на Света гора Сливенска. Навярно архивите на светогорските манастири, недостатъчно проучвани засега, ще дадат в бъдеще отговор на някои от тези въпроси.

На второ място, заменящи духовната мисия на средновековното манастирско селение в Сливенско-Котленския балкан, са появилите се тук християнски храмове, за повечето от които се знае, че са изградени или обновени през възрожденската епоха на мястото на по-стари църкви и параклиси, вероятно свързани със Света гора Сливенска. Истинският си разцвет тези храмове достигат именно във времето след XVII–XVIII в. Естествено църквата не е в състояние да замени изцяло манастира с неговите функции и орга-

⁴⁶ **Радев, Ив.** Цит. съч., с. 125–129.

⁴⁷ Проф. Иван Радев пише за метох на Зографския светогорски манастир в Сливен, като по данни на М. Ковачев, публикувани във вестник „Изток“ (бр. 290 от 1 дек. 1940 г.) и на редакцията на самия вестник посочва, че метохът се е намирал в двора на църквата „Св. Никола“ в сливения квартал Клуцохор: **Радев, Ив.** Цит. съч., с. 83–85. Възможно е обаче, тази информация да не е съвсем точна, защото се знае, че освен светогорските манастири в града през Възраждането свои метоси са имали и трите местни църкви: „Св. Димитър“, „Св. София“ (в квартала Ново село) и „Св. Никола“, а е известно, че в Клуцохор е съществувал и друг метох, познат като „Зографски“ или „Светогорски“ и намиращ се на днешната улица „Баба Тонка“. Въсъщност в сравнение с останалите светогорски метоси в Сливен през епохата, присъствието на зографския е най-добре документирано.

низация, но ни се струва, че поради някои специфики на местната история и на конкретната епоха може да се постигне известна заменяемост между двете православно-християнски институции. Или поне първата от тях да отмени потребността от възстановяване на втората, тогава когато последната вече не действа. И щом като чисто научните аргументи отсъстват, то понякога на помощ идват легендите и преданията, на които (въпреки известния скептицизъм на историка-изследовател) не може да не се обърне внимание. Интерес в този смисъл представлява преданието за пренасянето на престола (основният елемент във всеки православен храм) и на реликви от манастира при „Клепалото“, принадлежащ към Света гора Сливенска, в старата църква „Св. Петър и Павел“ в Котел, или това за подобния ритуал от манастира в „Манастирските лозя“ край Ичера в същата котленска църква. А вероятно това е най-старата църква в района и идеята за приемствеността тук не буди никакво съмнение. Не са за пренебрегване и многото косвени податки по въпроса, а именно, че църквите на Сливенско-Котленския край съхраняват множество средновековни ръкописи и старопечатни книги, предизвикали през XVIII–XIX в. интереса на наши видни възрожденски просветни дейатели като Софроний Врачански, Георги Стойков Раковски и др., на руските учени-слависти Виктор Григорович, Юрий Венелин, Полихроний Сирку;⁴⁸ че още през XVIII в. в района са възрождени старите книжовните традиции, но в новите условия и в нов вид, за да достигнат до степен, до която с основание може да се говори за Котленска книжовна школа, като за една от първите у нас през Възраждането;⁴⁹ че при изографисването на местните храмове дейно участие вземат прочутите в цяла България тревненски майстори,

⁴⁸ По въпроса за изнасянето на стари български ръкописи от руски и др. изследователи през Възраждането Вж.: **Куев, К.** Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986.

⁴⁹ Най-подробно по въпроса за Котленския книжовен център през XVIII в. и за котленските книжовници въобще през епохата на възраждането виж.: **Караджова, Д.** Котленският книжовен център през XVIII в. Пловдив, 1994; **Тонев, В.** Котел през Възраждането. С., 1993, с. 132–166.

оставили тук свои истински шедеври.⁵⁰ Възрожденските процеси, протекли в селищата от Сливенско-Котленския край в един „класически“ за българската история вариант, са може би най-яркото доказателство за богатите духовни традиции на миналото на района.

Мястото на манастирското селение Света гора Сливенска в духовната история на Българското средновековие е безспорно значимо. На бъдещите изследвания и на по-доброто време за българската историческа наука обаче трябва да оставим приятната възможност да се отговори на неизвестните въпроси около историята на манастирската общност и дано тези отговори не закъснеят прекалено много.

⁵⁰ Най-подробно по въпроса виж.: Паскалева, К. Икони от Сливенския край. С., 1975.

ПРИЛОЖЕНИЯ

І. Из Житието на Св. Теодосий Търновски по превода на **Владислав Граматик**. Печата се по: **Златарски, В.** Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия, иже в Трънове постничествовавшего. – Сборник народни умотворения наука и книжнина (СБНУНК). кн. XX, Ч. 2, 1904, с. 1–31; **В. Киселков.** Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. 8–26.

.....

Той излезе из родното си място, като го напусна безследно подобно на слово, що изчезва във въздуха, и стигна един град, който по тамошному се нарича Бдин. Там намери прочутия манастир наричам Арчар, [посветен] на божественейшия и блажен всейерарх Никола. И отиде при тогавашния игумен, чието име беше Йов, мъж добродетелен и словом и делом, който, след като разбра с помощта на душевното си око, че ще бъде избран на бога съсед, сърдечно го прие и го облече в монашески образ, като му забрани да мисли за всичко, що е плътско и преходно. Когато вече се запозна с монашеския живот, той беше готов за всяко дело. Затова [игуменът] него остави за ръководител на монашеското братство, като му заповяда да извършва всичко, каквото е потребно за манастира. Без телесна умора истинският изпълнител на божествените заповеди всичко понасяше толкова доблестно, като че сякаш да служеше на бога, а не на човеци. А в послушанието и смирението толкова бе се проявил, че съвсем не е лесно да се помене някой друг, който и да бил, що е проявил ревност към тях [като него]. Тоя начин [на живот] той възприе от Йоан Лествичник, сиреч игумена на божественейшата Синайска планина Той прекарваше тоя [живот] много богоугодно: от послушание към смирение, от смирение към безстрастие, което се нарича и владичица на добродетелите; не пропускаше нито поста и въздържанието, а и в тях здраво, мъжествено и чудно се придържа-

ше. Като пребиваваше усърдно в тези добродетели като при водни извори, напълно той изучи чудно и много изкусно и Давидовите песни.

Немалко време той престоя там и изучи всецяло живота на монасите постници. Дори той изпрати при бога и отца [Йова] и се ограда с неговите молитви като с оръжие. Но той не се задоволи с наставленията и услугите му, а като някоя трудолюбива пчела, която обхожда различни цветя и събира всесладък мед, [без да се насити] така и премъдрият онзи не се насищаше с първи или с втори наставления, а усърдно се стараяше да постигне съвършен добродетелен живот.

Поради това, като напусна гореказаната обител, достигна Търново който беше царстващият на българите град, втори след Цариград и словом, и делом. И като намери тогава много прочутия манастир на всеславната Дева и Богородица, Христовата майка, той се пресели в него. Даже и до днес [този манастир] се нарича, с обикновеното си име Света гора. Теодосий сладко бе приет от онези [братя], които бяха там. Тук той не престоя много време. Подобно на някой разумен и хитър търговец, който се надява на по-голяма печалба, като мислеше, че ще намери нещо по-велико, той излезе оттам с намерение да получи многоценния бисер според божественния евангелски глас и достига едно място, нарицаемо Червен. И като намери там манастира, той настояваше по всякакъв начин, щото игуменът, който стоеше по-горе не само по добродетел, но и по благочестие, и по непоколебима вяра, и по пазене на божествените правила, да го напъти в духовните [работи]. И онзи божествен мъж, който притежаваше всичко, усърдно залягаше, щото и някой друг измежду човеците да проумее божествените заповеди и да привикне [с тях]. И както някой [човек], който, като знае изредно да обира зрели гроздове, иска да обере всичките, така и Теодосий, след като събра от своите съпостници, всички [неща], що водят към добродетелта, веднага излезе оттам и достигна **Сливенската планина**, защото тогава малцина бяха в българската страна, които живееха добродетелно. И като намери там **манастира на Пречистата владичица нашата Богородица – наричаем Епикернев**, защото тоя божествен храм бе създаден от него [т.е. от епикерния], – и като

влезе в него, показа се сладък на игумена и на другите в службите и в останалите иночески дела.

След като престоя там много време, изведнъж достигна до ушите му една мълва. А мълвата; казвам, съобщаваше, че някой си мъж, наречен Синаитин, защото това прозвище приел от Синайската планина, а по монашески – Григорий пристигнал на някое място, което се намира между гърците и българите и което бе наричаемо Парорие. То беше далеко от света – от човешките разпри и селища, и откъснато от светските работи, понеже се намирал в дълбока и дива [местност]. Там той построил няколко килии и се посели, отдаден винаги на бога и обилно приемайки от него озарения. А преди да дойде той, мястото беше съвършено незаселено; той пръв се засели там и положи основа на добродетелта. Прочее този велик и небесен човек и земен ангел престоя немалко години в нашата света Атонска планина и добре и непрелъстиво мнозина изучи на деяние и видение, защото той наистина се беше усъвършенствувал чрез добродетелното безмълвие, и не само чрез външните добродетели, но и чрез вътрешните добродетели той наяве бе направил онази гора пребожествена и бе се изравнил с ангелите. Когато пък агарянският род обкръжи цялата гръцка земя и опустоши всички места и страни, излезе от оная божествена планина. Не можейки да пребивава там поради честите нашествия на варварите, поради тая причина той отиде на гореказаното място. И в късо време се разнесе слух по цялата: онази страна за тоя чуден [мъж], а [неговото] жилище и пребиваване стана известно на всички. Там можеше да се видят тълпи от хора, които се стичаха и които слушаха божествените поучения на тогова, като че изтичаше източник от сладка вода.

Като обхождаше навсякъде тази блага мълва, тя улавяше добрите човеци. А между другите изпадна уловен и тоя чуден Теодосий. И както магнитът привлича към себе си желязото така и мълвата за онзи отец [привлече] тоя божествен [мъж]. Прочее, като отиде усьрдно в тамошната пустиня, той издири желаното и като намери чудния мъж, не може да се изкаже, с колко голяма духовна радост и с каква неизразима наслада се изпълни. Тутакси, щом съзре тогова, онзи божествен мъж сладко го погледна и прие, защото, мисля, за него стана явна благодатта, що живееше у Теодосий. Оттогава про-

чее и денем и нощем той бе напътван от оногова върху поучителните слова към чистата и неосквернена вяра, към божествените и другите заповеди, които уподобяват човека на бога и го възвисяват до степен, равна на божествения дух. Така вървеше той след учителя и тъй бе наситен с духовно питие, както някой телец, който сучи от майка си и който винаги получава от нея кърма. По същия начин и този бе кърмен от оная божествена душа, а тя не преставаше да върши така. Като видя неговата божествена ревност към божествен живот, великият нищо не пропускаше, наставлявайки го добре и много изкусно. Той явно го запозна не само с встъпителния и обикновения [монашески] живот, но и с деянието и видението, при което бесовете нападат отляво ,и отясно.

.....

Имаше един благороден човек от лични и славни [родители]. Много отдавна той имаше голяма любов и преданост към тоя блажен [мъж]. Отдаден всецяло на сърдечното си влечение, той се облече в монашески образ. Беше много прост и понеже нямаше кой да го наставлява в божия път, той скърбеше в себе си и много тъгуваше. Затова, като узна за пристигането на Теодосий, скоро сам отиде при него, много пъти целуна нозете на блажения и му припомни за старата обич и за намерението да се заколи или да се хвърли, ако той го презре. „Както еленът копнее за водните извори, казваше той, така и моята душа копнее да се наслади от молитвите на отца [Григорий Синаитски] и заедно с тебе да се засели [при него].“ Прочее, като се преклони пред молбите му той го взе със себе си и го заведе при блажения отец. Името му беше **Роман**. Според заповедта, която повелява да не се пъди, който иде, старецът не само че не го прогони, но го прие усърдно и го причисли към братята. И той доволно време, проживя, благопокорно служейки ѝ изпълнявайки, каквото се заповядваше. Веднъж се наложи някаква необходимост и поради тая причина той бе изпратен от отца по работа. И докато онзи велик старец така преживяваше във всякакви добри дела и се домогваше до небесното царство, иноческото имущество растеше и имаше надежда да стане още повече. Но когато и за този блаженейши отец наставникът на монашеското жителство – понеже бе човек, дойде край на неговата човешка природа и дойде вече вре-

ме, за да отиде той при бога, него го погребяха с много ридания и сълзи. Когато останаха без пастир, монасите повикаха Теодосий за свой настоятел, понеже той подражаваше на отчевия живот, и решиха вместо оногова той да стане причина за тяхното пребиваване и обединение, [т.е. да не се разпръснат!]. Ала той ни най-малко не се подчини на това, нито пък поиска да поеме върху себе си такова началничество. След като постоя там немного време след смъртта на божествения отец, той излезе оттам и се завърна в **Сливенската планина**, едно за да посети братята, които се намираха там, и друго заради горепоменатия Роман.

А горепоменатият Роман, тъй като бе изпратен от отца поради причините, който казахме, не успя да се наслади на отчевото погребение. Затова немалко той скърбеше и тъгуваше. Прочее там той [Теодасий] намери него [Роман]. Двамата проживяха малко време и се отправиха към светата Атонска планина, към иноческата митрополия, причинителката на всяка добродетел и чистилницата на всички греховни страсти. Още от по-рано те желаеха това и много драго бе за тях да видят божествените мъже, които там живееха монашески живот и извършваха различни подвизи, което и постигнаха. Подобно на трудолюбивата пчела отвсякъде той прилежно събра всичките слова, които [се отнасяха] до деянието и видението, и поради душевната си чистота привлече у себе си духа. Ала като ме можа да остане да живее там поради нашествието на варварите, той повърна Роман назад, а самичък потегли за Солун. След като навести добродетелните мъже, които се намираха там, и като се наслади от тяхната благословия, той съизволя да отиде и в Бер, та да се насити на образите и беседите на тамошните отци; [там] беше скитът, нарицаем Атоний Нови, който имаше множество постници, които един друг се надварваха по добродетел и които живееха същински ангелски живот. Като се наслади достатъчно на техните молитви и размишления, той отиде с кораб в Цариград. Там той престоя малко време. След като се поклони с голямо благоговение, както би рекъл някой, на всички що чрез [техните] честни и божествени страдания творецът и владетелят на всичко направи лечители на човешките страдания и [достойни] за удивление и прослава, и след като ги целуна от сърце, той пак се завърна в Парорската обител – едно,

да посети своите братя и съученици и, второ, защото искаше да се поклони на ковчега на онзи велик и божествен отец [Григорий Синаитски]. След това пак се завърна в **Сливен**. Като намери там единомравния и едиnodушен Роман, както се казва по-горе, отиде в Емонската планина, която лежи край Черно море, близо до Месемврия, дето не преставаха да се молят на бога, докато пребиваваха. Те прилагаха трудове към трудове и постене към постене и се усъвършенстваха душевно, като забравяха задното и се простираха напред, да се изразим според божествения Павел. И подобно на еднотравни съпрузи те вървяха по божествения път. Но понеже и тук не ги остави ненавистникът на доброто да стоят безмълвно и изпрати убийци и кръвопийци на онова безмълвно място, затова те недоумяваха какво да сторят. По нрав те се уподобиха на пчели. Защото, както пчелите, когато не намират около пребивалището си да берат мед и да пълнят шестоъгълните си къщички с нектар, отиват там, където ще изпълнят своите скривалища със сладък нектар, за да получат чист мед, така и те направиха. Грижливо те диреха място, което да е безопасно и недостъпно за никой разбойник, а освен това да е под царска охрана, да е изпълнено с всякакъв страх и да е недосегаемо за клеветите на зли мъже; те отсъдиха, че ще бъде добре на такова място да се заселят и там да събират меда на добродетелите. Прочее, като напуснаха онова място, при царя, за да го уведомят за всичко.

Благочестивият цар Александър напълно задоволи тяхната молба било поради отдавнашната и силна любов, що хранеше към Теодосий, било защото желаше да се наслаждава по-често от поука. Прочее, като отидоха там и като видяха мястото, отговарящо на техния нрав, те се изпълниха с неизказана радост. Тая планина, именуема Кефаларево, отстои от царствующия град Търново на голямо разстояние. Като си построиха килии, водеха невеществен живот. Килиите им по нищо ѝ стъпваха от Яковлевите. Ако е възможно, за тях смело може да се каже и да се мисли съгласно с Исая: „Като твоите добри домове, Якове, и като твоите скинии, Израилю, като дърветата край реките и като кедрите, що посади бог.“...

II. Из *История славянобългарска* на **Паисий Хилендарски**. Печата се по: **Паисий Хилендарски**. *История славянобългарская*. Първи Софрониев препис от 1765 година. Увод, новобългарски текст и коментар Божидар Райков. Изд. „Наука и изкуство“, С., 1972.

.....

/с. 114–115/ В това време в Търново при царя [Калоян] пристигнал свети Сава Сръбски. Крал на сърбите бил Владислав и имал за жена дъщерята на този цар. Там свети Сава починал и го погребали в този царски манастир. по-късно пренесли мощите му в Сърбия. Цар Йоан [Йоан Калиман – Калоян] съградил също и много други манастири в **Сливенската планина**, подобни на атонските в Света гора. После срещу този цар се вдигнали по море латините и в Солун станала голяма битка. В тая битка излязъл напред и командувал войската си. В този бой го [ранили] някак с огън или пушка в дясната [ръка] и след три дни умрял в Солун. Неговите барони и войската, които много го обичали, не го погребали в Солун, но извадили вътрешностите му, пренесли го в Търново и го погребали в неговия манастир „Четиридесет мъченици“.

.....

/с. 190–191/ 22. Светият преподобен отец Теодосий Търновски, ученик на свети Григорий Синаит по времето на цар Йоан, Асеновия син, и светия патриарх Евтимий. Просиял в **Сливенската планина**. Там царят съградил много манастири по подобие на Света гора Атонска и началник и наставник на всички тези манастири бил светият отец Теодосий Търновски. Бил родом от Търново, благороден и честен, но оставил всички мирски страсти и се отдал на Бога с цяла душа и сърце. Просиял с чуден и свят живот и много негови ученици просияли със свят живот [в тия манастири]. Поставяли негови ученици от тези манастири за търновски патриарси и много за епископи из България и украсявали своите епископи с чудния си и свят живот и учение. ...

.....

/с. 194/ 28. Свети Михаил Воин от село Потука, живял в **Сливенската епископия**, родом българин, но воювал с гърците, имал голям военен чин, бил храбър в битките и със свет живот, с молитва и меч убил страшния змей. Цар Йоан [Калоян] пренесъл неговите мощи от Потука в Търново, в черквата „40 мъченици“.

III. Из Спомен на Сливен и манастирите му. Печата се по: **Шкорпил.** Спомен на Сливен и манастирите му. Исторически бележки. Печатница на в-к „Българско знаме“, Сливен, 1886.

Както в Западна Европа се появиха в XIV столетие религиозни секти, тъй и тогиз във Византийската империя се изроиха различни суеверни фанатици, които разпространиха дейността си чак до българската държава. Та се появиха тук голи хора, които на тълпи заеха да се скитат из горите, та някакви си избягнали калугери проповядваха скопление, та другите, тъй наречени хесихасти [исихасти] по цяло време гледаха на корема си по хиндостански или тибетски начин, догдето има уж светнала около него някаква си баснословна заря.

За прекратяването на това религиозно движение, са били основани манастири, както например в околността на Сливен,¹ Парория и другаде. В Парорийският манастир, за който ще споменем по долу, е живял малоазийският грек Григорий Синаита, който събирал около себе си по учени калугери, за да обуздаят лъже-учителите и да възстановят религиозния мир. Един от учениците на Синаита – Теодосий, се е отправил да живее в Сливенските манастири. Любопитно възпоминание за него и Сливенските манастири се намира в драгоценната повестност на хилендарския проигумен отец Паисий: „Исторія славяноболгарская о народах и о царях болгарских и о всех деяниях болгарских“. Ето що казва отец Паисий: „...“.

Според тези сведения на Паисий излиза на яве, че сливенските манастири са били направени по начина на светогорските манастири, и техен началник бил Теодосий Търновски.

Следи от манастири съществуват в Сливенският Балкан в околността на с. Спасово (Сотиря), на град Сливен, с. Дермендере [Гавраилово], Нейково, Градец и Седларево.

Освен тези манастири са се намирали в Сливенската Света гора „скити“ т.е. пущинашки заселища. Едни от тях имали свободно управление, т.е. всякой калугерин или пущинак живеел в една от-

¹ Първите ни изследвания на Сливенските манастири са били обнародвани в „Някои бележки върху археологическите и историческите открития в Тракия.“

делна къщичка. Целият скит т.е. заселището, съставено от по една черква. Останалите пък скити са притежавали едно съдружно управление и такива са приличали на съдружни манастири, само че не са били самостоятелни, но всеки скит е бил подчинен на някой от манастирите.

Всичките манастири заедно с подчинените им скити, съставлявали са една община, на която управлението е имало седалището си в Сливен, гдето живееше наставник – началник на всичките манастири.

В окръга на манастирите личала „Света гора“, на която спомена до днес още е запазен у народа под название „Атана“ (Атона). Тя е един висок връх, който е отстранен от селото Спасово в посоката към Сливен. На върха личат развалините на една малка черквица (параклис), която е била построена на Св. Илия; в нея е имало всяка година богослужение. В деня на Св. Илия се е вършила на върха целокупна набожност и литургия. На този ден събирали се тук много калугери от всичките манастири и скити, за да прекерат цяла нощ в набожно размишляване.

.....

Калугерите на Сливенските манастири, освен редовният им набожен живот съучаствували по някогаш в съдружни работи (пангиние). Такива са били напр. жетва, гроздобер и пр. Обработването на лозята е било особено разпространено в манастирите и скитите при южното подножие на Балкана. По този начин можем да си разясним голямото разпространение на лозята в околността на Сливен.

В манастирските времена калугерите са разпространили в окръга на манастирите благоуханния люляк и жълтоцветната беснурка (*Colutea*). Отечеството на люляка е Персия и разпространението му в различните местности на Балкана, като напр. на върха Бармука до Сливен, в Арсенюв проход, до Сотирското градище и пр., можем да си разясним само с туй, че калугерите го разпространявали за украшение на манастирските жилища. Подобно разпространение има беснурката, която е едно ниско храстие с надути плодове, прилични на мехурчета.

Всички поменати манастири заедно с подчиненияте им скитове съставлявали съдружно една община, на която управлението е имало седалището си в Сливен. Тук е живял наставник и началник

на всичките Сливенски манастири. Любопитно ще бъде да се запознаем по-напространно с историята на това седалище, което за нас има голяма важност.

.....

Както вече споменахме по-горе, в Сливен е било седалището на началника и наставника на околните манастири. Тук е имало според манастирите, пазари и панаири, на които са се събирали много поклонници от околните села, да продават изделията си и да си купуват, което им трябвало за прехрана. като най-изгодно място за панаири е била местността на сегашний г. Сливен, понеже се е намирал посред Кишишликат, Селишкий скит, манастира Св. Константин и Елена и тогавашний Сливен. За улеснение на поклонниците, казват, че някоя богаташа на име Дража, е направила един манастирски хан, който е бил тождествен с „дебой“ (таш-хан). До преди 40–50 години както казват, че е имало над вратата на дебоят взидан един камък с надпис, в който се е споменавала годината на заправянето му, леточисление забележено със славянски букви; според този надпис, дебоят е бил заправен преди около 550 години.

Зли времена очаквали България след смъртта на благочестивий цар Йоан Александър (1231–1365), в времето на когото най-много цъфтяха сливенските манастири. ...

Сливенските манастири, както споменахме по-горе са били разорени и опустошени от Турците. Опустошението им, с изключение на Спасовския манастир, трае до днес. манастирът е бил съзобновен още при злите турски времена. Към това заключение дойдохме на основание на следоюзите изследвания ...*[тук братя Шкорпил представят няколко местни предания за съдбата на Сотирия манастир в първите векове на Османското владичество – б.а.]*

На основание на тези изследвания, според които излиза на яве, че Спасовският манастир е бил възобновен още през турско време дирехме старите турски владала на манастирските имущества. Издирехме, че в Сливен е живял един потурчен българин от с. Сотирия, който съхранявал владалата. Предшествениците му преди смъртта си предавали тези документи на наследниците си с думите: съхранявайте ги до това време, когато ще разкрият българите манасти-

ра. В началото на това столетие двама Сливенски калугери, които са живеели в Света гора, като се научили за турчина, поискали от него владалата. Но той отказал да ги даде, като склонил най-сетне да ги препишат. На основание на преписа калугерите извадили нови владала в Цариград и добили от гръцката патриаршия позволение за откриването на манастира. Та както казват, двамата калугери не-надейно се разболели; единият от тях се поминал в Цариград, а дру-гият като отишъл в Светогорския манастир Ватопед, там се поминал.

С пълното освобождение на *милото ни отечество* ...[курсив *наш* – б.а.] се е разкрил Спасовският манастир. Надяваме се, че Бъл-гарите ще си напомнят славният век, когато е бил заправен мана-стирът и че ще го подпомагат щедро, щото за напред да се улесни въздигането му. На първия игумен след освобождението отец Ге-надий Стоянов както и на наследниците му желаем щото да красят манастира „чудним своим житием“ както го красил едно време Те-одосий Търновский.

ПОЛЗВАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Ж. Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София–Сливен, 1993, с. 118–124.

Ангелов, Б. Ст. Из ръкописната сбирка на П. А. Сырку. – Известия на Народната библиотека и Библиотеката на Софийския държавен университет, Т. III (IX), С., 1963, с. 61–73.

Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. Т. II, С., 1964.

Ангелов, Д. Из Средновековното ни минало. С., 1990.

Ангелов, Н. Царевград Търнов. Т. III, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV в. С., 1980.

Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в. – 30-те години на XIX в.). С., 1987.

Андреев, Й. Ранни турски нашествия в околностите на Търново. – В: Сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. В. Търново, 1992, с. 24–31.

Андреев, Й. Средновековната „Парория“ и манастирът на Григорий Синаит (въпроси на локализацията). – Епохи, Година I (1993), № 2, с. 18–32.

Андреев, Й. Средновековният Овеч през XIII–XIV в. – В: Сб. Българският средновековен град. С., 1980, с. 271–275.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. С., 1993.

Атанасов, Ив. Манастирът „Св. Петка“. Бележки. – в-к „Сливенска поща“, Г. V, бр. 269 от ян. 1934.

Аянов, Г. п. Стари манастири в Странджа. – В: Известия на Археологическия институт. Т. XIII, 1939, с. 253–263.

Аянов, Г.П. Странджа планина. Бургас, 1940.

Балболова-Иванова, М. Монетите от крепостта в м. Калето в град Средец, Бургаска област. – Минало. 1997, № 1, с. 36–40.

Бацова, Е. Античният Сливен. – Векове. 1975, № 4, с. 63–65.

Бацова, Е. Нови археологически материали от Сливен. – Археология, 1964, № 2, с. 51–57.

Бацова-Костова, Е. Библиография за историята на селищата от Сливенски окръг до падането им под турско робство. Сливен, 1969.

Бербенлиев, П., В. Паръчев. Брациговските майстори – строители през XVIII и XIX в. и тяхното архитектурно творчество. С., 1963.

Бичев, М. Стенописите в Иваново. С., 1963.

Бобчев, С. Крепостни кули с издаден остър ръб. – Известия на Археологическия институт. Т. 25, 1961, с. 103–147.

Богданов, Ив. Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско. С., 1971.

Божилов, И. Българите във Византийската империя. С., 1995.

Божилов, И. Фамилията Асеновци (1186–1460 г.), генеалогия и проспорография. С., 1985.

Буковинова, В. Стародавно Граматиково. Бургас, 1994.

Бурмов, Ал. Към историята на Крънската област. – В: Сб. Александър Бурмов. Избрани произведения. Т. I, С., 1968.

Български средновековни градове и крепости. Т. I, Варна, 1981.

Българско народно творчество. Сборник. Т. II, С., 1961.

Бънов, П. Експедиция „Тича 86“. – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. X, Пл., 1987, с. 13–26.

Бънов, П. Крепости, църкви и манастири в Сливенско по записките на Г. Пюлмязов. – Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. XVIII, 1995, с. 61–84.

Велков, В. Σμτοριον Θουιδας– новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, № 3–4, с. 40–42.

Велков, В. Надписи от Кабиле. – В: Кабиле, Т. II, С., 1991, с. 9–23.

Венедиков, И. Златният стожер на прабългарите. С., 1986.

Венедиков, И. Медното гумно на прабългарите. С., 1982.

в-к „Изток“, бр. 290 от 1 дек. 1940.

в-к „Македония“, бр. 81 от 15 септ. 1870.

в-к „Секидневний новинар“. Година I, Букурещ, бр. 48–49 от 02 авг. 1877.

в-к „Стандарт“ от 16 окт. 1995.

Гагова, Кр. Пътна система в Североизточна Тракия през XIII–XIV в. – Исторически преглед (И. Пр.), 1983, № 1, с. 88–112.

Гагова, Кр. Тракия през българското средновековие. С., 1995.

Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество (ПСпБКД). Т. 70, 1909.

Георгиев, В. Село Кипилово. Минало и настояще. Т. I, Сливен, 1983.

Георгиева, Цв. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество XV–XVII в. С., 1997.

Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1963 г. – Известия на Археологическия институт (ИАИ). Т. XXVIII, 1965, с. 249–252.

Герасимов, Т. Новооткрит надпис върху иконата „Богородица Умиление“ от Несебър. Известия на Народния Музей – Бургас, Т. I, 1950, с. 253–256.

Герасимов, Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – Известия на Археологическия институт (ИАИ). Т. XXVI, 1963, с. 261–262.

Гонис, Д. Състав на Търновския събор от 1359 г. – Исторически преглед (ИПр.), N: 1, 1989.

Горов, Г. Местонахождението на средновековната „Парория“ и Синаитовия манастир. – Исторически преглед (ИПр.), 1972, № 1, с. 64–75.

Горов, Г. Село Заберново. – Известия на народния музей – Бургас. Т. I. 1950, с. 100–104.

Градева, Р. Административна система и провинциално управление в българските земи през XV в. – В: Българският петнадесети век. С., 1993, с. 27–39.

Грозданова, Е. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – Исторически преглед (ИПр.), № 6, 1979.

Гръцки извори за българската история (ГИБИ), Т. II, С., 1958.

Гълъбов, И. Ямболският надпис. – В: Сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 421–423.

Гюзелев, В. „Пристанище за спасението на всяка душа християнска“ (Средновековният български манастир – поява, развитие, роля). – Родина, 1996, № 3, с. 83–95.

Гюзелев, В. Несебърската местна хроника от XIV–XVI в. като извор за историята на Българското черноморско крайбрежие. – В: Сб. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

Пюзелев, В. Очерк върху историята на гр. Несебър в периода 1352–1452 г., ГСУ – ФИФ, 64, 3, 1972.

Пюзелев, В. Средновековната поезия като извор за историята на България. – В: Сб. Самият Търновград ще разтръби победите. С., 1981, с. 195–234.

Пюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в., С., 1985.

Пюзелев, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава (VII–XIV в.). – В: Сб. История на град Ямбол. С., 1976, с. 43–69.

Пюлмязов, Г. Манастир „Св. Петка“ при с. Сотиря. – в-к „Изток“, Г. I, бр. 4 от 21 окт. 1934.

Пюлмязов, Г. Манастирът „Св. Георги“. – в-к „Изток“, бр. 38 от 15 юни 1935.

Пюлмязов, Г. Манастир „Св. Спас“. – в-к „Изток“, бр. 68 от 23 февр. 1936. **Пюлмязов, Г.** 19 август – празника на „Сините камъни“. – в-к „Изток“, бр. 317/17 авг. 1941.

Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Т. I. С., 1953.

Дечев, В. Махалите на Сливен. – Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. VIII, Пловдив, 1985, с. 107–111.

Дилийски, Д. Средновековният град Потука и източниците на култа към Св. Михаил Воин. – В Сб. Казанлък в миналото и днес. Кн. VI, Пловдив, 2001, с. 86–96.

Димитров, Б. Етническият състав на странджанските черноморски селища. – В: Сб. Странджанско-Сакарски сборник. Т. I, М. Търново, 1984, с. 229–235.

Димитров, Б. Созополските средновековни манастири. – Векове, 1980, № 1, с. 77–81.

Димитров, Б. Средновековният Агатопол. – В: Сб. Българският средновековен град. С., 1980.

Димитров, Б. Тракийското и старобългарското селище Урдовиза. – Векове, № 6, 1977.

Димитров, Стр. За датировката на някои регистри от XV в. – Известия на българското историческо дружество (ИБИД). Т. XXVI, 1968, с. 242–243.

Димитров, Стр., Кр. Манчев. История на балканските народи. XV–XIX в. С., 1971.

Димитров, Хр. Село Градец, Котленска околия, Издава Градецката културна дружба „Съгласие“ в София, 1933.

Димов, Д. Старини в околностите на гр. Сливен. – в-к „Радикал“, № 5 от 7 февр. 1909.

Динкова, А. Колективна находка от римски императорски монети от село Тича, Сливенско. – Известия на музеите от Югоизточна България. Т. 15, 1992, с. 49–55.

Дорде е Стара планина. Сборник с народни песни. С., 1968.

Драгова, Н. Балканският контекст на старобългарската писмена култура. С., 1992.

Драгова, Н. Домашни извори за „История славянобългарска“. – В: Сб. „Паисий Хилендарски и неговата епоха“. С., 1962, с. 285–340.

Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. Т. II, С., 1944.

Дуйчев, И. От Черномен до Косово поле. – В: Сб. Българско средновековие С., 1972, с. 561–578.

Живков, Т. Ив., Ж. Янакиева. Да би гората думала. С., 1986.

Жития на Светиите. С., 1991.

Златарски, В. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия, иже в Трънове постничествовавшего. – СбНУНК, кн. XX, Ч. 2, 1904, с. 1–31.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280 г.). С., 1926 (второ издание С., 1940; трето фототипно издание, С., 1972).

Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931 (второ издание, С., 1970).

Иванов, Р. Отбранителната система на Римската империя по днешните български земи. – Военно-исторически сборник. № 2, 1992, с. 3–22.

Из съкровищницата на народното творчество в Сливенски окръг. С., 1971.

Извори за българската история (ИБИ). Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. X, С., 1980.

Извори за българската история (ИБИ). Т. IX. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. V. С., 1964.

Извори за българската история (ИБИ). Т. VIII. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. IV. С., 1961.

Извори за българската история (ИБИ). Т. X. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. I. С., 1964.

Извори за българската история (ИБИ). Т. XIII. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. II. С., 1966.

Извори за българската история (ИБИ). Т. XXVI. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. VII. С., 1986.

Измирев, З. Сливен в миналото. – в-к „Изток“, бр. 119 от 4 септ. 1937.

Иречек, К. История на българите. С., 1886.

Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974.

Иречек, К. Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските земи. II Българските градове у Мануил Фил. – Периодическо списание (Псп), N: LV–LVI, 1898, с. 253–268.

История на България. Т. I, С., 1979.

История на България. Т. III, С., 1982.

История на България. Т. IV, С., 1983.

История на Велико Търново, С., 1986.

Йорданов, В. Село Медвен, Котленска околия. Историко-обществен преглед. С., 1940.

Йорданов, И. Монети и монетообръщение в българските земи (1081–1261 г.). С., 1982.

Калоянов, А. Света гора в българския фолклор. – В: Сб. Фолклорната традиция на Сливенския край, Т. II, С., 1989, с. 50–58.

Караджова, Д. Котленският книжовен център през XVIII в. Пловдив, 1994.

Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев. Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско историко-географско изследване. Ч. I, С., 1990.

Киселков, В. Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947.

Киселков, В. Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. 8–26.

Киселков, В. Средновековната „Парория“ и Синаитовия манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925, с. 103–118.

Ковачев, Г. Българските земи между Източна Стара планина и Странджа. Изд. „Фабер“, Велико Търново, 2002.

Ковачев, Г. За традициите на православното християнство в Сливен. – В: Сборник научни съобщения. Изд. „Болид“, Габрово, 2000, с. 373–376.

Ковачев, Г. Оброчни плочки от Историческия музей в Сливен. – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. XVII, 1995, с. 49–56.

Ковачев, Г. Чумните епидемии в българските земи през Късната античност и Българското средновековие. Някои проблеми и перспективи на проучванията. В: „България – земя на блажени...“ In Memoriam Professoris Iordani Andreevi. Издателство „ИВИС“, Велико Търново, 2009.с. 434–449.

Ковачев, Г., Ив. Русев. Света гора Сливенска – постановки и проблеми. – Духовна култура. 1996, № 1, с. 18–22.

Ковачев, Г., Ив. Русев. Няколко антични пътя в Сливенско-Котелския район. – Минало, 1997, № 2, с. 36–42.

Ковачев, Г., Ив. Русев. Югоизточните български земи в периода от края на XII до XV в. Поглед към най-новите проучвания. – В: Известия на Съюза на учените – Сливен. Т. III. Сливен, 2001, с. 12–21.

Ковачев, Г., Ив. Русев. Югоизточните български земи през XII–XV в. – В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. Т. II, С., 2008, с. 168–179.

Ковачев, Р. Никополския санджак през XV–XVI в. Административно-териториално деление. – И. Пр., 1994–1995, № 3, с. 163–177.

Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. С., 1997.

Койчев, Н. Два изчезнали града в Новозагорско. – Архив за поселищни проучвания (АППр), 1938, № 4, с. 59–65.

Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2. (1186–1396 г.). С., 1989.

Комплексна научна Странджанска експедиция през 1955 г. С., 1957.

Кондратьев, С. П. Прокопий из Кессарея. – Вестник древней истории. Москва, 1939, № 4, с. 203–294.

Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед, Издава читалище „Единство“ – село Жеравна, 1948.

Котев, Др. Село Бистрица. Селищна монография. /без година/.

Кратка енциклопедия Тракийска древност, С., 1993.

Куев, К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986.

Кузев, Ал. Великият епикерний Срацимир – виден български савновник от XIV в. – Векове, 1975, № 4, с. 14–17.

Кузев, Ал. Восстание Константина и Фружина. – Bulgarian Historical Review (BHR). 1974, № 3, p. 53–69.

Лисицов, Ст. Злото кале. – Наука и техника (НТ), XXXII, 1980, № 8, с. 38–41.

Лисицов, Ст. Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през Късната Античност и Българското Средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София – Сливен, 1993, с. 36–52.

Лисицов, Ст. Ранновизантийската и българската средновековна укрепителна система в Източна Стара планина (V–XIV в.) (от прохода Вратника до Ришкия проход). Автореферат на дисертация. С., 1995.

Лисицов, Ст., Н. Марков. Древната фортификация в района на хребета Урушките скали – Източна Стара планина. – Годишник на Националния политехнически музей, Т. XI, С., 1981.

Лопарев, Хр. Византийски поет Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII–XIV вв. СПб, 1891.

Мавродинова, Л. Скалните скитове при Карлуково. С., 1985.

Мавродинова, Л. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995.

Манастирите в Сливенския балкан. – в-к „Правда“, бр. 1044–1047 от 6–20 юни 1943.

Мантран, Р. История на Османската империя. С., 1999.

Маразов, И. Мит, ритуал и изкуство у траките. С., 1992.

Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879, С., 1989.

Матанов, Хр., Р. Михнева. От Галиполи до Лепанто. С., 1988.

Миков, В. Народна медицина у старите траки. – В: Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958.

Момчилов, Д. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – Исторически преглед (ИПр.), 1988, № 8, с. 58–64.

Мустафа Хаджи Калфа. Румелия и Босна. – Архив за поселищни проучвания. № 2, 1938.

Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962.

Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история. С., 1993.

Мушмов, Н. Колективни находки на монети, открити през 1912 г. – Известия на Българското археологическо дружество. Т. IV, 1913, с. 238–242.

Мушмов, Н. Отчет на нумизматичния отдел. – Известия на Българския Археологически институт (ИБАИ), 1927. Т. VIII, с. 1–8.

Намерен надпис от Котел. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество (Псп), 1890, Т. XXX, с. 795–796.

Недков, Б. България и съседните ѝ страни през XII в. според „Географията“ на ал-Идриси. С., 1960.

Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Т. II. С., 1972.

Неشري, М. Огледало на света. С., 1984.

Ников, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет (ГСУ–ИФФ). Т. 15–16, 1921, с. 1–95.

Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – Известия на Историческото дружество – София (ИИД), VII–VIII, 1928, с. 41–112.

Николов, Ат. Юбилейна книга на храма „Св. Никола“ в град Сливен (квартал „Клучохор“), по случай сто години от превъздигането му 1834–1934. Сливен, 1934.

Николова, Я. Разкопки на Килифаревския манастир (1974–1975 г.). – Археология, № 1, 1978.

Новият държавен път Сливен–Елена–Търново. Сливен 1927.

Овчаров, Д. Човек и добре да живее умира. С., 1992.

Овчаров, Н. Последната война на цар Иван Шишман (1388–1395 г.). – *Paleobulgarica* (Старобългаристика) XX, № 1, 1996, с. 62–67.

Овчаров, Т. Средновековни манастири около Търновград. – Духовна култура, 1993, № 6, с. 10–18.

Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Предговор, съставителство и приложение Н. Аретов. Изд. „Слово“ – В. Търново, 1999.

Паисий Хилендарски. История славянобългарская. Първи Софрониев препис от 1765 г. Увод, новобългарски текст и коментар Божидар Райков. Изд. „Наука и изкуство“, С., 1972.

Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Зографска чернова 1762. Факсимилно издание 1998. С., 1998.

Парпулов, Д. Сотирският манастир. – Турист, кн. 7 от 1970.

Паскалева, К. Икони от Сливенския край. С., 1975.

Петканова, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен справочник. С., 1992.

Петров, П. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразена в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“. – Известия на Института по българска история (ИИБИ), Т. VI, 1956, с. 545–572.

Петров, П., В. Пюзелев. Христоматия по история на България. Т. II, С., 1978.

Писарева, В. Култът към Богородица в сакралната защита на средновековния град. – В: Сб. Приноси към българската археология, Т. I, С., 1992, с. 152–157.

Попов, Ат. Военнотопографският фактор при изграждането на отбранителните съоръжения по южния склон на Стара планина. – Военно-исторически сборник. 1978, № 2, с. 110–129.

Попов, Ат. Странджанско-сакарския район през Средновековието. – Военноисторически сборник, № 6, 1982.

Първева, Ст. Сливен през XVI в. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, с. 125–146.

Радев, Ив. Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX в. В. Търново, 1996.

Радева, М. Новооткрит моливдовул на княз Борис I. – Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. XIII, Пловдив, 1990, с. 53–56.

Радева, М., Г. Ковачев. Разкопки на средновековен манастир край Сливен. – В: Археологически открития и разкопки (АОР). 1995, С., 1996, с. 101–102.

Радева, М., Г. Ковачев. Разкопки на средновековен манастир при Сливен. – В: Археологически открития и разкопки (АОР). С., 1997, с. 123.

Радусhev, Е., Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. С., 1996.

Раевски, Д. Митология на скитите. С., 1989.

Раковски, Г. Няколко речи за Асен I и сина му Асен II. – В: Сб. Съчинения на Г. С. Раковски, С., 1922.

Раковски, Г. Няколко речи о Асеню Первому, царю болгарскому и сину му Асеню Второму. – В: Съчинения в четири тома. Т. III, С., 1984.

Рашев, Р. За местоположението на крепостите Тича и Козяк. – Военноисторически сборник (ВИС). № 2–3, 1992, с. 7–16.

Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–IX в.). Варна, 1982.

Рибаров, Г. Бозайниците в бита на жителите от ранновизантийското и средновековно селище Хисарлъка (Сливен). – Археология, 1990, № 4, с. 50–58.

Русев, Ив. „Сие да се знае ...“. Приписките и църковните текстове като извори за възрожденската история. По новооткрити материали от храмовете на Котленския край. Издателство „Фабер“ – В. Търново, 1999.

Русев, Ив. Български възрожденски църкви и манастири. Кратък лекционен курс и семинариум. Варна, 2000.

Русев, Ив. Някои сведения за старите сливенски гробища. – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. XIV. Стара Загора, 1991, с. 187–209.

Русев, Ив. Сливенският панаир през епохата на Възраждането. – В: Сб. „Сто години от първото българско земеделско-промишлено изложение“. Пловдив, 1992, с. 95–100.

Русев, Ив. Текстове върху ранните български надгробни паметници в старите сливенски гробища. – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ). Т. XV. Стара Загора, 1992, с. 171–193.

Русев, Ив. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. Издателство „Фабер“ – В. Търново, 1996.

Русев, Ив. За местоположението на нахийския център Йеркеч през XV–XVI в. – В: „Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.)“. – Сборник доклади от Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (Варна 12–14 септември 2002 г.). Т. I, Acta Musei Varnaensis, III–1, Варна, 2005, с. 153–158.

Русев, Ив. Щрихи към историята на църквите в Югоизточна България в две съседни епохи – възрожденската и следосвобожденската. – В: „Църквите в Югоизточна България – история и култура“. Научна редакция доц. д-р Иван Русев, ИПК „Светлина“ АД – Ямбол, 2008, с. 7–24.

Русев, Ив., Г. Ковачев. Два главни стари пътя в Сливенско-Котленския балкан. – В: Сб. „Култура, църква и революция през Възраждането“. Сливен, 1995, с. 164–168.

Русев, Ив., Г. Ковачев. За пътните връзки на два стари манастира в Сливенско-Котленския балкан. – В: Известия на Съюза на учените в България, клон Сливен. Т. I, Сливен, 1999, с. 16–18.

Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX в. С., 1986.

Сб. Български средновековни градове и крепости. Т. I, Варна, 1981.

Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–78 гг. На Балканском полуострове. Вып. 12. Численость русских и турецких войск в течение кампании. СПб., 1899.

Стојановић, Љ. Стари српски родослови и летописи. – В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа (ЗБИЈКСН). I, 26, Срем. Карловци, 1927.

Страшимиров, А. Т. Към вестите за историята на о. Паисия Хилендарски. – Български преглед, Г. III, 1896, № 11, с. 147–150.

Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Исследование. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефимия Тернавского. СПб., 1898.

Табакон, С. Опит за история на град Сливен. Т. I, С. 1911 (второ издание, С., 1986); Т. II, С., 1924 (второ издание, С., 2002), Т. III, С., 1929.

Танчева-Василева, Н. Късноантичен укрепен квартал в античния град Кабиле. – В: Сб. „Приноси към българската археология“. С., 1992, с. 26–30.

Тодорова, О. Православната църква и българите XV–XVIII в. С., 1997.

Тонев, В. Котел през Възраждането. С., 1993.

Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. С., 1989.

Тулешков, Н. Култовата архитектура на Странджа от епохата на османското владичество. – В: Странджанско-Сакарски сборник, Т. I, М. Търново, 1984.

Търкова-Заимова, В. Връзки от двете страни на р. Дунав през XIV в. – В: Сб. Българите в Северното Черноморие, Т. III, В. Търново, 1994, с. 101–106.

Тютюнджиев, Ив. Ямболският надпис от 1356–57 г. и събитията в България през първата половина на XIV в. – В: Сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Проф. И. Гълъбов“. В. Търново, 1995, с. 367–371.

Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов. Българската държава и османската експанзия 1369–1422, В. Търново, 1992.

Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов. За етапите на османското завоевание на българската държава (1370–1397 г.). – В Сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. В. Търново, 1992, с. 57–67.

Фол, Ал. и кол. Тракийски легенди. С., 1981.

Фол, Ал. Символично погребение от Казичене, Софийско. – Изкуство, 1975, N: 3–4, с. 11–12.

Фол, Ал. Тракийският орфизъм. – Изкуство, 1981, № 7, с. 42–45.

Фол, Ал. Трета година „Гетика“. – Изкуство, 1982, № 4, с. 25–27.

Фол, Ал., М. Тачева. Приемствеността между културите на Античността и Средновековието в Югоизточна Европа. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, С., 1984.

Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Т. I, С., 1975.

Френски пътеписи за Балканите XIX в. Т. IV, С., 1981.

Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. С., 1934.

Христов, Хр., Н. Генчев. Българско възрождане. Христоматия по история на България. Ч. II, С., 1969.

Цветкова, Б. Паметна битка на народите. Варна. 1979.

Цвятков, Н. Към въпроса за т. нар. юдействащи на Балканите през Средните векове. – Годишник на централното ръководство на Обществено-културно просветна организация на евреите в Н.Р.България, Т. XXI, 1986.

Църквите в Югоизточна България – история и култура. Сборник с материали от научна конференция, посветена на 150-та годишнина от създаването на Стралджанската църква „Св. Архангел Михаил“ (7 ноември 2007 г.). Научна редакция доц. д-р Иван Русев. ИПК „Светлина“ АД – Ямбол, 2008.

Чавръков, Г. Средища на българската книжовност. С., 1987.

Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура в България през XI–XIV в. С., 1988.

Чичикова, М. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг от IV в. пр. н. е. – Известия на Археологическия институт (ИАИ), XXXI, 1969, с. 45–90.

Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Шкорпил, К. Стратегически постройки в Черноморската област на България. – *Byzantinoslavica*, II, 1930, с. 147–230.

Шкорпил. Спомен на Сливен и манастирите му. Сливен, 1886.

Щерева, И. Археологически проучвания в Сливен (1982–1987 г.). – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМЮИБ), Т. X, 1987, с. 27–35.

Щерева, И. Приноси към историята на Сливен. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в., София – Сливен, 1992.

Щерева, И. Средновековният Сливен. – В: Сб. Приноси към българската археология. Т. I, С., 1992, с. 92–94.

Щерева, И. Теренни археологически проучвания в областта на средновековието за 1987 г. Състояние и проблеми. – Археология. № 4, 1989.

Щерева, И. Туида, Цоида, Сливен. С., 1990.

Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в град Сливен 1860–1910. С., 1910.

Юбилейна книга на катедралний храм „Св. Димитър“ в град Сливен 1831–1931. С., 1931.

Юркува, Й. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, 1977, № 1, с. 70–72.

Beresford, M. A Deserted Mediaeval Village in England. – *American Scientis*, 1976, N: 3, p. 117–130.

Browning, R. The Byzantine Empire. New York, 1980.

Cihodaru, C. Litoral de apus al Mării Negre și cursul interior al-Dunării in cartografia mediava (secolele XII–XIV). – *Studii Revista de Istorie* (București), 21, 1968, N: 2, p. 217–241.

Fine, J. V. A. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor. 1994.

Friar, St. Heraldry for the Local Historian and Genealogist. Sutton Publishing, 1996.

Georgius Acropolitae. Historia. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. VIII, С., 1972.

Georgius Pachimeras. De Michaelē et Andronico Paleologis libri tredecim. Ed. I. Bekker. T. I, Bonnae, 1835.

Ioannes Cantacuzenus eximperatoris, Historiarum. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. X, С., 1980.

Ioannes Cantacuzenus. Historiarum libri. IV. Ed. L. Schopen. T. I. Bonnae, 1828.

Jordanes. Getica. 9, 108. – Латински извори за българската история. Т. I, С., 1958.

Khatchatrian, A. Les baptisteres paléochrétiens. Paris, 1982.

Kovacev, G. Ancient Cults in the Sliven Area in the 2nd – 3rd Century. – *Bulgarian Historical Revue (BHR)*, 1997, N: 4, p. 111–133.

Kyriakides, A. Modern Greek Dictionary. Athens, 1909.

Naydenova, V. The Rock shrines in Thrace. – In: *Terra Antiqua Balkanika*, V, 1990, p. 85–100.

Nicephoros Gregorae. Historia Byzantina. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI, С., 1983.

Nicephorus Gregoras. Byzantina historia. Ed. L. Schopen. T. I. Bonnae, 1829.

Nicetae Choniatae. Historia. – В: Сб. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI, С., 1983, с. 71–120.

Scriptori historiae Augustae, 18, 12–1. – Латински извори за българската история. Т. I, С., 1958, с. 68.

Shaw, S. History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Cambridge, New York, 1976–1977.

Stereva, I. Baptistère paleo-chretien à Sliven. – In: La culture et l'art dans les terres bulgares VI e –XVII e s. – Известия на Археологическия институт (ИАИ), Т. XXXVIII, 1994, с. 7–13.

The Classic Greek Dictionary. Chicago, 1962.

Tzvetkova, B. Bulgar halkinin ve Bulgaristan topraklarında yaşıyan emekçi türk ahalisinin türk feodalizmine (derebeyliğine) karşı savaşları. Bir bayrak altında. Sofia, 162, p. 12–14.

Vaceva, Kr. Réconstruction architecturale du baptistère paleo-chretien à la ville de Sliven. – In: La culture et l'art dans les terres bulgares V –XVII s. – ИАИ, Т. XXXVIII, 1994, с. 14–18.

Velkov, I. Der Fels im Kultus der Thraker. – In: Festschrift R. Egger, v. 1, Klagenfurt, 1952, S. 28–36.

Velkov, V., St. Lisitsov. An early Byzantine and medieval fort in the Haemus with an inscription and graffiti of emperor Anastasius. – In: Сборник в чест на академик Димитър Ангелов. С., 1994, с. 257–265.

Vitruvius Pollio. De architectura (Ten books on architecture). New York,

ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

А

Аблани, мезра (виж *Дикили таш*)
Аблановска, р.
Авли
Авлу
Агатопол (*Ахтопол*)
Адрианопол (*Одрин*)
Аетос (*Айтос*)
Айваз ефенди (*Кадъ Айваз*)
Айвалъ дере, м. до *Сливен*
Айдън, бейлик
Айдън Карад
Айтос
Аладаглу (*Гергевец*)
Анастасиопол
Ангора
Анхиало (*Поморие*)
Арабаджийска кория, м. до с. *Жеравна*
Арпалъка, м. в Котленско
Артоклар (*Крушаре*)
Архангела, м. в Сливенско
Асенова крепост, м. в Сливенско
Асеновград
Асеновец
Асеновска, р. в Сливенско
Асеновски боаз, м. в Сливенско
Атанта, м. до Сливен
Атон
Ачерас (*Ичера*)
Ачлари (*Екзарх Антимово*)
Африка
Ашлама, м. в Сливенско

Б

Бабина локва, м. в Сливенско
Балабан
Балабаниче (*Балабанчево*)
Балабанчево, Бургаско
Балкан
Балкански полуостров
Балърина
Барък (*Завет*)
Баш кьой
Беброво, Търновско
Бегпазар
Бер
Бесарабия
Баш (*Жеравна*)
Баш кьой (*Жеравна*)
Беклемето, м. до с. *Нейково*
Бела (*Бяла*)
Белднос
Беленска, р.
Белово
Берое
Бинкос, Сливенско
Блатиче (*Блатец*)
Блатец, Сливенско
Близък Изток
Божурка, вр.
Бозаджии
Боруйска хора
Бостарнаш (*Екзарх Антимово*)
Бранище
Бургаско
Бутан (*Бутово*)
Бутово, м. в Котленско
България
Българка, вр.

Бяла, Сливенско
Бююк Чошоньо (*Голямо Чочовен*)

В

Вавово кале, м. до с. *Градец*
Вардун, Търговищко
Велбъжд (*Кюстендил*)
Велика
Велико Търново
Ветре поли (*Ченгяр*)
Ветрила, м. в Котленско
Вида, вр.
Видин
Видинско царство
Виза
Византия
Витоша
Вичера (*Ичера*)
Вичина
Влашко
Воден
Водоема, м. до с. *Градец*
Враилец, вр.
Вратица, Айтоско
Вратник (виж още *Железни врати*)
Вукелон
Въглен, Сливенско
Вълкова кория, м. до с. *Кипилово*
Вълчово кале, м. до с. *Медвен*
Върбица, Шуменско
Върбишки проход
Върдун (*Вардун*)
Върло градище, м. до Сливен
Върто поле, м. до с. *Медвен*

Г

Гавраилово, Сливенско
Гаговец, м. до Сливен
Галиполи
Гарванова скала, м. в Сливенско
Гергевец, Сливенско
Герилова, нахия
Глушник, Сливенско
Големия Джендем, м. в Сливенския балкан
Голям Дервент, Елховско
Голям Хисар, м. до с. *Струпец*
Голяма Камчия, р.
Голямо Буково
Голямо Чочовен, Сливенско
Голямо Шивачево, Сливенско
Горно Александрово, Сливенско
Горнотракийска низина
Градец, Сливенско
Градешка, р.
Градиче (*Градец*)
Градището, м. до с. *Бяла*
Градището, м. до с. *Чинтулово*
Грамени
Грапавата канара, м. до с. *Ичера*
Грашища, м. до с. *Медвен*
Гредата, м. до с. *Нейково*
Гроба, м. до с. *Ичера*
Гръшки дол, м. в Котленско
Гулушник (*Глушник*)
Гьобел
Гърция

Д

Даулите, м. в Сливенско
Дебелт
Девелт, Бургаско

Деирмен дереси (*Гавраилово*)
Делибалта, махала в Сливен
Дели Иванова къшла, м. в Котленско
Делфи
Демир капия
Дервена, проход в Котленско
Дерз (*Голямо Шивачево*)
Дермендере (*Гавраилово*)
Диавена
Диампол (*Ямбол*)
Дикили таш, мезра
Дирагод (*Драгоданово*)
Дирагодан (*Драгоданово*)
Демирджилери земми
Димотика
Добромирица (местност в жеравненско землище)
Добруджа
Добруджанско деспотство
Долните лозя, м. до с. *Жеравна*
Драгодан (*Драгоданово*)
Драгоданово, Сливенско
Драгойка, вр.
Дунав, р.
Дупница
Дъбрава, Търговищко
Дъргодан (*Драгоданово*)

Е

Екзарх Антимово, Ямболско
Елена, гр.
Елиница, м. в Котленско
Емона
Есерлии (*Блатец*)

Ж

Железни врати (виж също *Вратник*, *Демир капия*)
Желю войвода, Сливенско
Жеравна, Сливенско
Жеравненско куило, м. до с. *Жеравна*
Жернов
Жировине (*Жеравна*)

З

Заберново, Бургаско
Завет, Бургаско
Загора
Зайчи връх
Зеленич, м. до с. Кипилово
Злати войвода, Сливенско
Златишко
Злото кале, м. до с. *Седларево*
Змееви дупки, м. в Сливенския балкан
Змейови дупки, м.

И

Ивановски манастири
Източен Илирик
Източна Стара планина
Източна Тракия
Искър, р.
Исливне (*Сливен*)
Ислимие (*Сливен*)
Искилинифунус
Истилифунус
Истилифунус
Италия
Ичера, Сливенско

Й

Йени кьой, кв. *Ново село*

Йенидже, кв. *Ново село*

Йеркеч (*Козиchino*)

Йеркеч, нахия

К

Кабиле, Ямболско

Каваклу (*Тополчане*)

Кавашки манастир, м. до с. *Ичера*

Кади кьой (кв. *Клуцохор*)

Кадийска чешма, м.в Котленско

Кадъ Айваз (*Айваз ефенди*)

Кадъ кьой (кв. *Клуцохор*)

Казан бунаръ (*Котел*)

Казан пънаръ (*Котел*)

Казанлъшко

Калениче

Калето, м. до с. *Бяла*

Калето, м. до с. *Сотиря*

Калето, м. до с. *Тополчане*

Калето на хайдут Върбан, м. в Котелско

Кални усой, м. в Сливнско

Калоян дол (*Калояново*)

Калояново, Сливенско

Калояновска река

Калъчхор (*Клуцохор*)

Камен, Сливенско

Камине (*Камена*)

Камнене (*Камена*)

Камене (*Камена*)

Камена

Камена алча, м. източно от Сливен

Камчъ (*Раково*)

Кантона, м. в Котленско

Кантона, м. в Сливенския балкан

Кара кютюк, м. в Сливенско
Караманова нива, м. в Сливенския балкан
Карандила, м. в Сливенския балкан
Карасанлии (*Селиминово*)
Карвунско деспотство
Карнобат
Кастрици
Касъм обасъ (*Чинтулово*)
Катуниште (*Катунище*)
Катунище, Сливенско
Качулка, м. до с. *Бяла*
Керанболу (*Кермен*)
Кермен, гр.
Килифарево
Кироолу, м. в Сливенско
Кипилово, Сливенско
Китаплу
Китка, вр.
Кишишликя, м. до Сливен
Клепалото, м. до с. *Нейково*
Клуцохор, кв. на гр. *Сливен*
Клушник (*Глушник*)
Кобилишница, р.
Ковач Юнус
Коджалан (*Сабан*)
Козарево
Козен
Козяк
Козичино, Поморйско
Колена, Старозагорско
Колена, Хасковско
Комина, м. до Сливен
Конаре
Константинопол
Кончоко
Кортен, Новозагорско

Космидия
Косник
Костен, Шуменско
Котел
Котленски проход
Котлешница, р.
Крайница, м. до с. *Жеравна*
Крива река, м. до с. *Нейково*
Крим, п-в
Кримна
Кримни
Кричим
Крушаре, Сливенско
Крънска хора
Крънско деспотство
Ктения
Кула
Кумрал дербент (*Въглен*)
Кутелка, вр.
Кушбунар
Кьолена (*Колена*)
Кьолене, нахия
Кьопеклю (*Мокрен*)
Кърчаните, м. в Сливенско
Кюстендил
Кючюк Чошоньо (*Малко Чочевен*)

Л

Лалково
Лардея
Лахъма, м. в Котленско
Леденик
Лозенска планина
Луда Камчия, р.
Лудогорие
Лулица, дн. в с. *Желю войвода*

Люлин
Люлин, Ямболско

М

Мавровец, м. до с. *Жеравна*
Майско, Великотърновско
Македония
Мадара
Мадена, м. до с. *Стара река*
Малкия Джендем, м. в Сливенския балкан
Малко Чочовен, Сливенско
Малкото кале, м. до с. *Трапоклово*
Малово
Малък Хисар, м. до с. *Струпец*
Манастира, м. до с. *Сотиря*
Манастир дере (*Хаджифеклар*)
Манастира, м. до с. *Тича*
Манастири
 Бистришки Св. Георги
 Бистришки Св. Петка (дн. Св. Илия)
 Бистришки Св. Петър (дн. Св. Йоаким и Ана)
 Боянски Св. Пантелеймон
 Владайски Св. Петка
 Германски Св. Иван Рилски
 Дохиар
 Драгалевски Св. Богородица
 Епикерниев
 Железнишки Св. Дух
 Желенски Св. Кирик и Юлита
 Зографски
 Кладнишки Св. Николай
 Кокалянски Св. Архангел Михаил
 Лозенски Св. Спас
 Пирдопски Св. Илия
 Раковишки Св. Троица
 Св. Анастасий

Св. Архангел Михаил
Св. Атанасий
Св. Богородица до Сливен
Св. Богородица до Килифарево
Св. Георги до Сливен
Св. Илия
Св. Павел
Св. Петка
Св. Петка до Голямо Буково
Св. Сотир до Юскюп
Св. Спас
Св. Троица
Св. Троица до Граматиково
Симеоновски Св. Архангел Михаил
Студенечки Св. Георги
Урвишки Св. Никола
Хилендарски
Манастирска, р.
Манастирски лозя, м. до с. *Ичера*
Марашка река
Марашки проход
Марианско кале, м. до с. Терзийско, Карнобатско
Марино градище, м. до *Сливен*
Маричино градище, м. до *Сливен*
Матей
Медвен, Сливенско
Медвене (*Медвен*)
Медвенско кале, м. до с. *Медвен*
Мекос, р.
Мелница
Мердевения, м. до с. *Жеравна*
Месемврия (*Несебър*)
Мизия
Михаил, дн. в с. *Желю войвода*
Мокрен, Сливенско
Мокренджик (*Мокрен*)

Мокренски проход
Молдова
Моллов мост, м. в до с. *Жеравна*
Моллова кория, м. в Сливенския балкан
Монастира на хайдут Върбан, м. до *Котел*
Морни дол, м. в Сливенско
Мотрун, вр.
Мочурица, р.

Н

Нейково, Сливенско
Нейковска река
Нейковско куило, м. до с. *Нейково*
Несебър
Никола кьой (*Нейково*)
Никополис ад Иструм
Никопол
Никополска крепост
Никополски санджак
Новасил
Новачево, Сливенско
Нова Загора
Ново село, кв. на *Сливен*
Ново село, Сливенско (несъществуващо)
Новоселска, р.
Новоселски проход
Новоселско кале, м. в Сливенско

О

Овеч
Овчага
Овчарица, р.
Одринска Тракия
Одринска хора
Околчаста поляна, м. до с. *Нейково*
Орлица, вр.

Орлов извор
Османска империя
Османски бейлик

П

Павликенско
Палаузово, Ямболско
Палето, м. в Сливенско
Парория
Паун
Паша санджак
Песи дол, м. до с. *Жеравна*
Пловдив
Плотинопол (Димотика)
Подбалкан
Подбалканска област
Попово, Ямболско
Попстанчови скали, м. до *Сливен*
Портите, м. в Котленско
Преслав
Преславец
Перистица (дн. Перушица)
Перушица
Пескендева
Песченик, вр.
Пирне, Бургаско
Плаковска река
Плана планина
Плочник, м. в Сливенско
Плужнината, м. в Сливенско
Поморие, община
Поморийско
Портите, м. в Котленско
Потука, Сливенска епархия
Преслав, Шуменско
Провадия

Проватон (*Провадия*)
Птичи извор, м.

Р

Радъндору, м. до с. *Кипилово*
Раковиче (*Раково*)
Ракова
Раково, Сливенско
Рила
Римското кале, м. в Котленско
Ришки проход
Родопи
Росокастро
Руйна, вр.
Румелия
Румелийски еялет
Румили
Румъния
Русенски Лом, р.
Русенско
Русинови ливади, м. до с. *Ичера*
Русокастро, Бургаско
Ряхово

С

Сабан (*Коджалан*)
Сайганица, р.
Сакар
Самуилово
Сарай
Св. Димитър, църква в Сливен
Св. Димитър, църква в Търново
Св. Константин и Елена, църква
Св. Мина, параклис
Св. Никола, църква в Сливен
Св. Петър, църква

Св. Петър и Павел, църква
Св. София, църква в Сливен
Св. Тодор, аязмо
Св. Яни, параклис
Света Юстина
Своге
Северозападна България
Седларево, Сливенско
Седларова (*Седларево*)
Селиминово, Сливенско
Селището, м. при *Сливен*
Силистра
Силистре, санджак
Силистренски санджак
Сините камъни
Сипат оба
Скафида, (Димчево Бургаско)
Скафида, р.
Сливенска Света гора
Сливенска планина
Сливенски балкан
Сливенски санджак
Сливенско-Котленски район
Сливен
Сливово
Смядово, Шуменско
Солун
Средец, гр.
Средиземно море
Созопол
Солената вода, м. до с. *Нейково*
Сотирополис
Сотирски манастир
Сотирски проход
София
Софийска Света гора

Средна гора
Станимака (Асеновград)
Стара Загора
Стара река, с. в Сливенско
Стидовска планина
Стилбнос
Стралджа
Странджа
Струпец, с. в Сливенско
Стублицата, м. до с. *Ичера*
Суида
Съдиево, Сливенско
Сърбия

Т

Тавазлии
Талим таш, м. в Котленско
Таузли
Таусли
Таушли
Таш кюю
Тенджерата, м. в Сливенския балкан
Тереке болу (*Трапоклово*)
Терке болу (*Трапоклово*)
Тетевенско
Тича, Сливенско
Тича, р.
Тома, махала
Тополчане, Сливенско
Тос кале, м. при с. *Ябланово*
Тракия
Тракийска тема
Трапезица
Трапоклово, Сливенско
Трохла манастир, м. до с. *Жеравна*
Търпоклова (*Трапоклово*)

Трите вятъра, м. в Котленско
Туз йолу
Туида
Турке болу, *Трапоклово*
Тутлуджа (*Калояново*)
Търговишко
Търкопори (*Трапоклово*)
Търнови, нахия
Търновска Света гора
Търново
Търновград

У

Уеръм Перси
Украйна
Унгария
Урум тарла, м. в Сливенско
Урушки скали, м. в Котелско
Устрем

Ф

Факия
Филаретово
Филипопол (Пловдив)

Х

Хавли кьой
Хаджифеклар
Хасекията
Хемимонт
Хемус
Хисарлъка, м. при *Сливен*
Хисаря, м. до с. *Кипилово*
Храстов борун, м. до с. *Ичера*
Хърсул град, м. при с. *Кипилово*

Ц

Цариград
Царевец (местност в медвенско землище)
Централна Европа
Централна Средна гора
Цепина
Цимпе
Цоида

Ч

Чаирли (*Речица*)
Чаирлу (*Речица*)
Чат
Чатак дербент (*Тича*)
Чатарлъка, м. до с. *Мокрен*
Чекендин (*Лиляк*)
Ченге (*Аспарухово*)
Ченгел
Ченгяр
Чепинско
Черкезки път, м. до с. *Медвен*
Черкешлу (дн. в с. *Желю войвода*)
Черковното, м. в Сливенско
Червен, Русенско
Черковище, м. до с. *Седларево*
Черковището, м. до с. *Гавраилово*
Черковна (Дъбрава, Търговищко)
Черковното, м. до *Сливен*
Чернова баш кьой (*Червен*)
Чернова (*Червен*)
Черномен
Черноморие
Черноморско крайбрежие
Чинтулово, Сливенско
Чирмен

Чоире (*Речица*)
Чотре (*Сотиря*)
Чубукли (*Лулица* дн. в с. *Желю войвода*)
Чукаря, м. до с. *Нейково*
Чуката, м. в Сливенския балкан
Чутура (*Сотиря*)

Ш

Шехин (*Шехово*)
Шехово, Котленско
Шумен
Шуменско
Шумну (*Шумен*)

Ю

Югоизточна България
Югоизточна Европа
Юзбашийската чешма, м. до с. *Ичера*
Юрта, м. в Сливенския балкан
Юртмите, м. в Сливенско

Я

Ябланово, Котленско
Ямбол
Янболу (*Ямбол*)
Яхялу

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абдуллах
Аврамов, Васил
Аладжов, Живко
Алекси
Алексий Апокавк
Али ага
Али паша, Джандарлъ
Амадей VI Савойски
Анастасий I
Андреев, Йордан
Ана Савойска
Анастасий
Андроник II Палеолог
Анри, император
Аполон
Асеновци
Асен
Андроник II
Андроник III

Б

Бацова, Елена
Баязид
Белаур
Белдичеану-Щайнер
Бересфорд, М.
Богдан жупан
Борис-Михаил, княз
Бьоркледже Мустафа

В

Васил, поп
Василий, йерей
Венелин, Юрий
Ветрувий
Владислав Граматик
Войсил
Вълкашин

Г

Гагова, Красимира
Георги Акрополит
Георги Пахимер
Георги, Св.
Георги I Тертер
Георги II Тертер
Герасим, йеромонах
Герман, йеромонах
Глава
Григорий Синаит
Григорович, Виктор
Гюзелев, Васил
Гюлмязов, Георги

Д

Дафне
Дезарно
Дикийски, Димитър
Делирадев, Павел
Димов, Димитър
Дионис
Добромир Хриз (Хръз)
Драган (Поп Драган)
Дух, Св.

Е

Евлия Челеби
Елтимир
Емануил
Есхин
Ефрем Сирин

Ж

Желязков, Добри
Залмоксис
Зевс
Златарски, В.
Зограф, Александър

И

Ивайло
Иван Рилски, Св.
Иван Русина
Иванова, В.
Иванов, Й.
Идриси, Мохамед ибн Мохамед ал-
Измирев, Захари
Илиас
Илия
Ираклий
Иречек, Константин
Исак II Ангел

Й

Йоан
Йоан, старец
Йоан Александър
Йоан II Асен
Йоан Кантакузин
Йоан V Палеолог

Йоан Срацимир
Йоан Стефан
Йоан Шишман
Йоаникий, Сливенски митрополит
Йосиф Хилендарец, йеромонах

К

Кадъ Айваз ефенди
Калист I
Калоян
Калоянко (Поп Калоянко)
Калоянов, Анчо
Кальо
Кепъл, Джон
Кибела
Кирил, йеромонах
Клавдий II Готски
Ковачев, Румен
Койчев, Никола
Коледаров, П.
Константин, император
Константин
Константин Багренородни
Константин Асен Тих
Константин Драгаш
Константинов, Данаил
Констанций
Косинг
Краснокутски, Александър
Ксенофонт

Л

Лескалопие, Пиер
Лисицов, Стефан
Лукус
Люцкан, поп

М

Макарий, йеромонах
Мануил I Комнин
Мануил Фил
Марко
Махмуд Бедр-ед-дин Симави
Методий Светогорец, йеромонах
Мехмед, син на Осман
Мехмед I
Мехмед II Фатих
Митрофан, йеромонах
Михаил
Михаил Воин, Св.
Михаил IX
Михаил Глава Тарханиот
Михаил Палеолог
Михаил III Шишман
Михаил IV Асен
Мицо
Мойсей, библ.
Мурад I
Мурад II
Мурад III
Мурад хан (Мурад II)
Муса
Муса, син на Мухаммеди
Мустафа, кадия на Ислемие
Мутафчиева, В.
Мухаммеди

Н

Найденова, В.
Недков, Борис
Неофит, йеромонах
Нефталим Хилендарец
Нешри, Мехмет

Никита Хониат
Николов, Атанас
Никифор Григора
Ников, Петър
Ногай

О

Орхан хан
Орфей
Осман

П

Паисий Хилендарски
Параскева
Параско
Парушко
Петка (Св. Петка)
Петко (Парашкева)
Петко от Брацигово
Петър
Питон
Поплюцканов, Велико
Поплюцканов, Тодор
Проб, имп.
Прокопий Кесарийски
Първева, Ст.

Р

Радослав
Райков, Б.
Раковски, Георги
Рашев, Р.
Рез
Рожер II
Роман, йеромонах
Ромил Видински

С

Сава, йеромонах
Светоний
Сейже
Селим I
Селим Герай
Селим хан
Серафим, йеромонах
Серафим, Сливенски митрополит
Силвестър
Сирку, Полихроний
Смилец
Софроний Врачански
Спиридон, йеромонах
Срацимир
Срацо
Стефан, протоiereй
Страбон
Сюлейман I Великолепни

Т

Табачков, Симеон
Теке
Теньо
Теодор Светослав
Теодора
Теодосий Търновски
Тимотей, йеромонах
Тимурленг (Тамерлан)
Тодоров, Ил.
Токтай
Тома Кальо
Торлак Кемал
Тулешков, Николай

У

Углеша
Умур бег

Ф

Филострат
Фружин

Х

Хаджи Калфа
Хазар, син на Илиас
Хеката
Хера
Херодот
Хиерокъл

Ц

Цвятко, поп
Цицерон

Ч

Чавръков, Георги
Чака
Чакър
Челеби, Евлия
Чиходару

Ш

Шишман
Шишмановци
Шкорпил

Щ

Щерева, И.
Юстин I

Ю

Юстин II

Юстиниан Велики

Я

Яков, библ.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

1. Старохристиянски култов комплекс в югоизточния район на крепостта „Хисарлъка“ – план (по И. Щерева)
2. Ранновизантийски баптистерий при Сливен – реконструкция (по Кр. Вачева)
3. Ранновизантийски баптистерий при Сливен – план и външен изглед. Реконструкция (по Кр. Вачева)
4. План на голямата базилика в Сливен (по Е. Бацова)
5. Подпорна стена в м. „Бялата вода“ на стария път Сливен – Нейково през м. „Даулите“
6. Част от трасето на стария път Сливен – Нейково в района на Драганишка река
7. Старият път Сливен – Ичера – Котел. Брод при р. Кобилишница
8. Трасето на стария път Сливен – Търново в м. „Плочника“
9. Километричен камък от стария път Сливен – Елена – Търново
10. Средновековна църква „Св. София“ в Сливен – гравюра от 1829 г. (по Сейже и Дезарно)
11. Средновековна църква „Св. София“ в Сливен – план (по Н. Чанева-Дечевска)
12. Средновековен параклис „Аязмото“ при с. Самуилово – изглед
13. Средновековен параклис „Аязмото“ при с. Самуилово – план

14. Средновековен параклис в м. „Змееви дупки“ до гр. Сливен – план
15. Средновековният параклис в м. „Змееви дупки“ – част от зида с легло на дървена греди (сантрач)
16. Сотирският манастир – снимка от началото на XX в.
17. Средновековен манастир северно от гр. Сливен – план на североизточната стена с църквата
18. Манастирът в м. „Селището“ – северната порта
19. Манастирът в м. „Селището“
20. Манастирът в м. „Селището“
21. Манастирът в м. „Селището“
22. Манастирът в м. „Селището“ – крепостна кула в североизточния ъгъл на укреплението
23. Манастирът в м. „Селището“ – конструктивна низша за малък иконостас в монашеска килия
24. Манастирът в м. „Селището“ – конструктивна низша за малък иконостас в монашеска килия
25. Манастирът в м. „Селището“ – част от манастирската църква
26. Манастирът в м. „Селището“ – зид и плочи от подовата настилка на църквата
27. Средновековни керамични съдове от манастира северно от гр. Сливен
28. Глинени паници тип сграфито от средновековния манастир северно от Сливен (XIII–XIV в.)
29. Фрагменти от сграфито керамика от средновековния манастир северно от гр. Сливен
30. Върхове на стрели от средновековния манастир северно от гр. Сливен
31. Закопчалки за книги от средновековния манастир северно от гр. Сливен
32. Средновековни църкви в района на Сливенско-Котленската планина

33. Средновековни манастири в района на Сливенско-Котленската планина
34. Средновековни укрепени манастири в района на Сливенско-Котленската планина
35. Пътно-съобщителни връзки между средновековните църкви и манастири в района на Сливенско-Котленската планина

SUMMARY

The Holly Mountain near Sliven is located in the Sliven's-Kotel's region of the East Balkan Mountains. This book presents the churches and the monasteries existing here during the period from the 13th to the 17th century.

The Holly Mountain near Sliven belongs to the system of the mediaeval monasteries' society in the Balkans. From other side the Holly Mountain near Sliven possesses specific details and this fact necessitates this survey.

The research combines the complexity of historical and archaeological approaches, logic, and criticism. The methods used in the survey are field observations; archaeological excavations; work with information acquired from native residents; and work with documentary sources.

The first chapter of the book presents the history of Southeastern Bulgarian lands during the 12th – 15th century as follow: After the rebellion in Tirnovo led by two brothers Assen and Peter, in the same 1185/6 year the population of the Strandzha Mountains rebelled, because of higher taxes imposed for the marriage of the Byzantine Emperor Isaac II Angel. The archaeological research concerning the end of the 12th and the beginning of the 13th century shows that at this time many fortresses south of the East Balkan Mountains were abandoned and destroyed. The main reasons for this occurrence were the military actions of the Bulgarian Tsar Kaloyan or the campaign of the Fourth Crusaders. During this time Bulgaria dominated and extended across the Balkans. The Bulgarian Tsars kept their authority here until 1388, when the Ottoman Turks conquered the region south of the East Balkans.

During the 13th and the 14th century the border between Bulgaria and Byzantine Empire often changed. Sometimes the border followed the edge of the Strandzha Mountains, but other times it was located very close to the Balkan Mountains. The Border changes depended to the political stability of the governments of both countries. The Ottoman civil war from 1402–1412 and the rebellion of Mekhmed Bedr-ed-din Simmavy in 1416 were a turning point for the population in the area. With a great

hope for liberation, after the unsuccessful rebellion of the inheritors of the Bulgarian crown Constantine and Fruzhin of 1408–1413, the Bulgarians participated in the two events mentioned above. At the beginning of the 15th century the territory of the Bulgarian kingdom became a part of the Ottoman Sandzhak (district) of Nicopol, but a century later the largest portion of these lands were relocated in Sandzhak of Silistra.

The second chapter presents the mediaeval history of the city of Sliven. During the 2nd and the 3rd century the city was known as emporium Thuidas. In the 5th and the 6th century the city was mentioned under the name of Tzoides and as an early Christian Episcopal center as well. This information is confirmed by the archaeological research of the hill “Hissarlaka” north of the modern city. According to the archaeological research this fortress existed until the beginning of the 13th century, when it was destroyed. Most of the medieval historians substituted the name of Sliven with the name Stilvnos that appeared in the mediaeval sources. There are two new hypotheses about Stilvnos in that book. If the assumption that Stilvnos was a fortress is accepted, then her remains have to be located near the village of Strupetz, the district of Sliven (the site of Golemiia Hisar) or near the village of Sedlarevo, the district of Sliven (the site of Zloto kale). The second hypothesis expresses an opinion that Stilvnos could be identified with the Holly Mountains near Sliven.

In the road and communication system between North and South Bulgaria and the Balkans, the Sliven’s – Kotel’s region takes a key position. The most comfortable roads between the mediaeval Bulgarian capital Turnovo and Constantinople are passing in the area. According to the research, the establishment of comfortable roads began in the 2nd and the 3rd century. During the 5th and the 6th century and in the mediaeval époque the protection of the roads was enforced with fortresses. Later the Ottoman government also did take care of the road traffic.

According to the survey the Ottoman Turks conquered Sliven’s – Kotel’s region in the late 1380 – the beginning of 1390. Some of the fortresses in the Balkan Mountains were still with a limited independence until the beginning of the 15th century. Probably the population of these fortresses participated in the rebellion of Constantine and Fruzhin and in the Ottoman civil war from the beginning of the 15th century. According to the initial survey the Ottomans Turks destroyed these fortresses no later than 1420-s.

The modern city of Sliven was established to its today's place at the end of the 14th century or at the first part of the 15th century. The town of Kotel was first mentioned in an Ottoman document from 1480-s. According to the information of several early Ottoman registers, dated from the second part of the 15th century, the authors associated some villages – Butovo, Yerkech and Vetre poli, with the Kotel's region. According to the research the center of the nahia (district) Yerkech should be located at the old fortress "Rimsko kale" near Kotel, not at the village of Kozichino near the town of Pomorie. The village of Havli kioy, mentioned in the Ottoman registers, probably is the descendant of the mediaeval town of Avli, mentioned several times by some medieval writers. During the second half of the 15th century the town of Sliven was on the territory of Sandzhak of Nicopol. This was a result of the early Ottoman's practice of keeping the borders of the conquered Christian's states as Ottoman administrative units.

The authors suggest the hypothesis that the subsequent ottoman's vakuvs (Muslim religious estates) in the Sliven's- Kotel's region inherited the estates of the monasteries of Holly Mountain near Sliven. These vakuvs have been given to the Muslim institutions from the first half of the 15th century to the end of the 16th century. Because of that the monasteries lost their economic support and this became one of the main reasons for their decline and disappearing. Probably the cloisters of Mount Athos monasteries of Hilandar, Dokhiar, the Great monastery "St. Atanasius", and Zograf, inherited the monasteries' structure of Holly Mountain near Sliven. These cloisters were located in the Bulgarian Renaissance's towns and villages in the region. Also the newly raised parish Christian temples inherited the structures of the Sliven's monasteries. These churches later became one of the best and most beautiful Bulgarian churches during the Renaissance period, and centers of significant literary and culture activities.

The third chapter of the book presents the sources and the existing research about the Holly Mountain near Sliven. Among the people connected their lives with that monastic society were Theodosius of Turnovo, Roman the monk, Thimotei, Methodii Svetogoretz and Sratzimir – the great epikernius of the Bulgarian Tsar John Alexander. After his death Sratzimir was canonized from the Bulgarian Church under the name Sylvester.

The fourth chapter presents all preserved churches and monasteries in Sliven's – Kotel's region. According to the field survey the monasteries are located near the city of Sliven, and the villages of Sedlarevo, Sotiria, Neikovo, and the town of Kotel. There are many descriptions of medieval churches.

There is an attempt in the fifth chapter for answering of the question why the Holly Mountain near Sliven did take a place here. Probably the motives were in touch with the position of the significant mountain's rock massive Sinite kamani (the Blue rocks) or with the nearest ancient Thracian religious center of Kabile. There is a possibility for existing of Dyonisos' mystical society here in ancient times. This idea is supported by the ancient rock sanctuary Chobrata near the town of Kotel, and the marble votive plates dedicated to Dionysus and Hekate, discovered near the villages of Blatetz and Zhelu voivoda.

The conclusion summarizes the results of the research. According to the observations, some of the monasteries of the Holly Mountain near Sliven were built as fortresses. They were participating in the mediaeval defensive system of the region. All of the monasteries were located on main road and communication connections. The road connections between the monasteries in that society were well established. There is an assumption that the geographical location of the monasteries influenced the commercial development of the region and the famous Slivens' Renaissance's fair.

The patronage of the Virgin Mary in the area was widespread. Even more – one of the monasteries was named after her like the monasteries of Gregory from Sinai in the monastic society of Paroria, and the monastery near the village of Kilifarevo, the district of Tirnovo. This fact witnessed for the contacts between these monasteries, deeply influenced from the personality of Theodosius of Turnovo and his religious ideas.

According to the research the Holly Mountain near Sliven originated in the 13th century and put an end of the end of the 16th or the 17th century. This is not only because of her economical collapse but also because of immediate proximity of Edrine and Istanbul – the greatest administrative centers of the Ottoman Empire. The monasteries in the Strandzha Mountains shared a similar fate.

The Holly Mountain near Sliven demonstrates a lot of similarities with the Holly Mountain near Sofia, Paroria in Strandzha and the monasteries near the city of Turnovo. But the Holly Mountain near Sliven possesses a specific position in the culture of the Balkans, and the analysis used in the research allowed some important outcomes about the history of the Slivens' monasteries.

The research is a good basis for future surveys of medieval history and culture of Bulgaria and the Balkans.

RESUME

La Montagne Sainte de Sliven est située dans la région 'Sliven-Kotel' des *Balkans de l'est*. Le livre présente les églises et les monastères existant ici du XIIIe au XVIIe siècle.

La Montagne Sainte de Sliven s'inscrit dans le système d'autres communautés monastiques du Moyen Age du pays ; mais de l'autre côté, elle se distingue par ses détails spécifiques concernant cette recherche.

C'est une recherche historique et archéologique dont les méthodes sont complexes. Les méthodes incluent : les observations du terrain, les fouilles, le travail avec les documents et l'information obtenue des habitants de la région. Les chercheurs ont travaillé avec eux d'une manière critique, logique et complexe.

La première partie du livre contient de l'information sur l'histoire des terres bulgares de sud-est pendant les XIIe–XVe siècles. En 1185–1186, après les insurrections de Tirnovo, guidées des frères Assène et Peter, la population de *Strandja planina* s'insurgea à cause des impôts que Issac II Angel éleva pour son mariage. D'après les données des recherches archéologiques, à la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe siècle beaucoup de forteresses au sud de *Stara planina de l'est* sont ruinées et quittées pour toujours à cause des actes du roi bulgare Kaloyan ou bien des croisades au IVe siècle. A cette époque-là la Bulgarie impose son pouvoir et le maintient jusqu'à 1388 quand les turques osmanes conquièrent la région près des *Balkans de l'est*.

La frontière entre la Bulgarie et la Byzance change souvent pendant la période XIIIe–XIVe siècle. Elle suit parfois la côte de la *Stara planina*, et d'autres fois, elle est très près de la *Stara planina de l'est* et dépend de la stabilité intérieure du pays. Le point culminant pour la population est au début du XVe siècle, en 1402–1413, pendant la guerre civile pour le trône osmane et l'insurrection de Mehmed Bedr-ed-din Simavi en 1416. La participation des bulgares dans ses événements et leur espoir pour la liberté est liée à l'insurrection entre 1408–1413, préparée par Konstantin et Froujin. Probablement, au début du XVe siècle les territoires ci-dessus

entrent dans les limites de *Nikopol – Sandjak de Nikopol*, mais un siècle plus tard la plus grande partie devient une part du *Sandjak de Silistra*.

Le deuxième chapitre suit l'histoire du Moyen Âge de la ville de Sliven. Pendant le IIe-IIIe siècle la ville est connue comme le marché Touida ; en Ve-VIe siècle, elle est mentionnée sous le nom Tzoida. Tzoida est un centre épiscopal que les fouilles archéologiques datent comme tôt-chrétien. Cette forteresse qui existe jusqu'au début du XIIIe siècle est détruite ensuite. La majorité des historiens essaient de lier le nom de Sliven avec Stilvnos, connu des sources historiques. Dans le livre présent sont proposées deux hypothèses nouvelles concernant Stilvnos. Si l'on accepte que Sliven est une forteresse, alors il faudrait chercher les restes près du village Stroupetz, région de Sliven (Golemia Hisar) ou près du village Sedlarevo, région de Sliven (Zloto kale). La thèse de la deuxième hypothèse est que Stilvnos peut être lié à *La Montagne Sainte de Sliven*.

La région Sliven-Kotel prend une place importante dans le système routier et communicatif entre la Bulgarie du nord et du sud. Ici se trouvent les routes les plus commodes entre la capitale de la Bulgarie du Moyen Âge Tirnovo et Constantinople. Selon les observations, les traces routières commodes sont de IIe-IIIe siècle. Pendant le Ve-VIe siècle et Le Moyen Âge la garde des routes est fortifiée par les forteresses. Le pouvoir osman se soigne aussi pour la circulation sur eux.

Comme les observations démontrent, la région Sliven-Kotel est conquise par les turques vers la fin des années 80 – début des années 90 du XIVe siècle. Certaines des forteresses gardent leur indépendance jusqu'au début du XVe siècle et peut-être leurs habitants participent dans l'insurrection préparée par Konstantin et Froujin et dans la guerre civile pour le trône osman au début du XVe siècle. Selon les observations, elles sont ruinées par les turques pendant les années 20 du XVe siècle.

La ville de Sliven apparaît à sa place contemporaine pendant la première moitié du XVe siècle ou peut-être même à la fin du XIVe siècle. Kotel est mentionné pour la première fois dans un document otoman pendant les années 80 du XVe siècle. Les auteurs lisent les registres tôt-otomans de la deuxième moitié du XVe et lient les villages mentionnés-là Boutovo, Yerketch, Vetre poli à la région de Kotel. Selon les observations, le centre de nahia (district) Yerketch doit être localisé à Rimsko kale près de Kotel, et non pas à Kozithcino, de la région de Pomorie. Le village

Havli kyoi, mentionné dans les registres turcs, hérite probablement la ville du Moyen Age, Avli. Pendant la deuxième moitié du XVe siècle Sliven est sur le territoire de Nikopol sandjak. C'est en résultat de la pratique que les turques ont obtenue pendant la fondation de la division administrative tôt de garder les frontières des pays chrétiens conquis.

Les auteurs proposent l'hypothèse que les vakafs otoman tard dans la région Sliven-Kotel (la plus grande partie d'entre eux sont des vakafs-domaines religieux islamiques des premiers sultans otoman) héritent la puissance des monastères de *La Montagne Sainte de Sliven*. Les vakafs sont donnés aux institutions musulmanes de la première moitié du XVe siècle jusqu'à la fin du XVIe siècle. De cette façon les monastères perdent leur appui économique, ce qui est une des causes générales de leur déclin et disparition. Leur structure est héritée probablement des couvents du Monastère de Hilendar, Dohiar, Velika lavra « St. Atanasii » et Monastère « Zograph » dans les villages de la région, des temples nouveaux communs, devenus plus tard les plus belles églises bulgares de la Renaissance, centres d'activités littéraires et culturelles considérables.

Le troisième chapitre présente les sources et les recherches sur *La Montagne Sainte de Sliven*. Les personnalités qui sont liées aux saints des monastères sont Teodosii Tirnovski, Roman, Timotei, Metodii Svetogoretz et Le grand epikernii du roi Ioan Alexandar – Sratzimir, peut-être canonisé plus tard de l'église bulgare sous le nom Silvester.

Le quatrième chapitre présente les églises et les monastères sauvegardés dans la région Sliven-Kotel. Les monastères sont localisés à Sliven, Sedlarevo, Sotirya, Neikovo et Kotel. Ils sont décrits aussi plusieurs églises du Moyen Age.

Le cinquième chapitre cherche les causes de l'apparition de *La Montagne Sainte de Sliven* sur cette place. Elles se cachent, peut-être, dans le massif pierreux des Sini Kamani et du centre religieux thrace Kabile dans la proximité. L'existence d'une secte mystique religieuse confessant le culte de Dionysos dans l'Antiquité est probable. Cette thèse est soutenue par le sanctuaire pierreux antique Tchobrata près de Kotel et les plaques votives de Dionysos et Hecata, découvertes près de Blatetz et Zeliu Voivoda.

La conclusion généralise les résultats de la recherche. Selon les observations, certains des monastères de *La Montagne Sainte de Sliven* sont construits comme forteresses et inclus dans le système de fortification

de la région. Tous les monastères sont situés sur des liaisons routières et communicatives générales. Ils ont aussi une bonne liaison routière entre eux. On suppose aussi que leur situation géographique a influencé le développement du commerce dans la région et plus tard le foire de la Renaissance de Sliven.

Le patron de Sainte Marie est très répandu dans la région ; il y a aussi un monastère connu sous ce nom. Le même nom, porté par les monastères de Grigorii Sinait à Paroria et Le Monastère de Kilifarevo près de Tirnovo, est un témoignage de la proximité de ses temples, liés étroitement à l'activité de Teodosii Tirnovski et l'issihisme qu'il propageait pendant le XIVe siècle en Bulgarie.

Les observations démontrent que *La Montagne Sainte de Sliven* est établie environ XIIIe siècle et cessa d'exister pendant le XVIe–XVIIe siècle non seulement à cause d'un déclin économique, mais aussi à cause de la proximité d'Odrin et Constantinople, grands centres administratifs, devenus capitales consécutives du pays otoman. Les monastères de Strandja ont une pareille destinée.

La Montagne Sainte de Sliven a quelques ressemblances avec *La Petite Montagne Sainte de Sofia*, avec *La Montagne Sainte de Tirnovo*, avec Paroria dans Strandja, mais aussi elle a ses particularités spécifiques. L'analyse comparative envisageant le problème permet de faire quelques conclusions importantes et des généralisations concernant l'histoire des monastères de Sliven à la base des comparaisons de ce qu'on connaît de la destinée historique des autres communautés monastiques sur les terres bulgares.

La recherche est une bonne base pour des observations futures sur l'histoire et la culture bulgares du Moyen Âge.

СЪДЪРЖАНИЕ

Сериозен принос в изучаването на материалното и духовно творчество на Света гора Сливенска. <i>Уводни бележки от проф. д.и.н. Т. Тотев</i>	7
Въведение.....	9
<i>Глава първа. БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ МЕЖДУ ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА И СТРАНДЖА ПРЕЗ XII–XV В.</i>	17
<i>Глава втора. СЛИВЕНСКО-КОТЛЕНСКИЯ БАЛКАНСКИ РАЙОН НА ПРАГА НА ДВЕ ЕПОХИ</i>	42
<i>Глава трета. СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА В ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРАТА</i>	102
<i>Глава четвърта. СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ В СЛИВЕНСКО-КОТЛЕНСКИЯ РАЙОН</i>	113
<i>Пета глава. СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА В ДРЕВНИТЕ ДУХОВНИ ТРАДИЦИИ НА РАЙОНА</i>	129
Приложения.....	161
<i>Из Житието на Св. Теодосий Търновски по превода на Владислав Граматик</i>	161
<i>Из История славянобългарская на Паисий Хилендарски</i>	167
<i>Из Спомен на Сливен и манастирите му на братя Шкорпил</i>	168
Ползвани извори и литература.....	172
Географски показалец.....	187
Именен показалец	206
Списък на илюстрациите	215
Summary. Резюме на английски език.....	218
Resume. Резюме на френски език	223

Иван Русев, Георги Ковачев
МАНАСТИРСКАТА ОБЩНОСТ СВЕТА ГОРА СЛИВЕНСКА
И РАЙОНЪТ ѝ ПРЕЗ XII–XVII В.

•

Рецензенти:
проф. д.и.н. Тотю Тотев
доц. д-р Павел Георгиев
Васил Дечев

•

Редактор: *Катя Караиванова*

•

Оформление: *Силвия Георгиева*
Корица: *Нейко Генчев*

•

Формат 60x84/16
Печатни коли 15,5

•

„ФАБЕР“ – В. Търново (062) 600 650; www.faber-bg.com